

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLYI VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

Toshkent Moliya instituti

T.S. Malikov

Moliya:
xo‘jalik yurituvchi subyektlar
moliyasi
(o‘quv qo‘llanma)

TOSHKENT
“IQTISOD-MOLIYA”
2010

Malikov T.S. Moliya: xo‘jalik yurituvchi subyektlar moliyasi (o‘quv qo‘llanma) / Toshkent moliya instituti. – Toshkent, 2010. – 276 bet.

**Iqtisod fanlari doktori, professor A.V.Vahobovning
umumiy tahriri ostida**

O‘quv qo‘llanma “Moliya” fani dasturi asosida yozilgan bo‘lib, unda xo‘jalik yurituvchi subyektlar moliyasi davlat moliyaviy salohiyatining asosi, xo‘jalik yurituvchi subyekt XYuSlarni moliyaviy isloh qilish, ularning moliyaviy resurslari, asosiy va aylanma kapital doiraviy aylanishining moliyaviy jihatlari, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning ishlab chiqarish xarajatlari, foydasi va rentabelligi, xo‘jalik yurituvchi subyekt marketing strategiyasining moliyaviy yo‘nalishlari, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va yangilash investitsion dasturlarini moliyalashtirish, XYuSlarning moliyaviy barqarorligi kabi masalalar o‘z aksini topgan. Ularning mazmun-mohiyatini to‘g‘ri tushunish hamda tez va oson o‘zlashtirib olish maqsadida qo‘llanmada o‘ziga xos bo‘lgan juda ko‘plab turli chizmalar keltirilgan. Har bir bobning oxirida keltirilgan bahs-munozara yoki nazorat shaklidagi savollar ham xuddi shu maqsadlar uchun xizmat qiladi.

Qo‘llanma talabalar, magistrantlar, aspirantlar, iqtisodiy yo‘nalishdagi oliy o‘quv yurtlarining professor-o‘qituvchilari, mamlakatning moliya tizimida faoliyat ko‘rsatayotgan amaliyotchi mutaxassislar va XYuSlar moliyasi muammolari bilan qiziquvchi barcha kitobxonlarga mo‘ljallangan.

Toshkent Moliya institutining uslubiy kengashi qaroriga muvofiq o‘quv qo‘llanma sifatida nashrga tavsiya etilgan (2009-yil 16-apreldagi 3-sonli kengash qarori).

Taqrizchilar: – i.f.d., prof. N.H.Haydarov
– i.f.d., prof. O.K.Iminov

1-bob. XO‘JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLAR¹ MOLIYASI – DAVLAT MOLIYAVIY SALOHIYATINING ASOSI

1.1. Davlatning moliyaviy salohiyati va uning xo‘jalik yurituvchi subyektlar moliyasi bilan o‘zaro bog‘liqligi

Davlatning moliyaviy salohiyati bozor iqtisodiyoti subyektlari va aholining pul daromadlari va jamg‘armalari asosida shakllanib, o‘zaro bog‘langan quyidagi bo‘g‘inlardan tashkil topadi:

- respublika va mahalliy budjetlar, davlat nobudjet fondlari budjetlari; davlat kreditlashtirish resurslari; davlat (unitar) XYuSlari va davlatning ishtirokidagi XYuSlar moliyasi. Davlatning moliyaviy salohiyati tarkibiga asosiy fondlar, tugallanmagan ishlab chiqarish, moddiy aylanma mablag‘lar, uy-ro‘zg‘or mulklari, nomoddiy aktivlar qiymati – inson kapitali kiradigan moddiy kapital ko‘rinishidagi milliy boylik hajmi (o‘lchami)ni kiritish mumkin;

- xususiy XYuSlar moliyaviy salohiyati. U aylanmadan tashqari aktivlar va aylanma aktivlarining yig‘indisidan tashkil topadi. Bu yerda aylanmadan tashqari aktivlar nomoddiy aktivlar, asosiy vositalar, tugallanmagan ishlab chiqarish, moddiy boyliklarga daromadli qo‘yilmalar, uzoq muddatli moliyaviy qo‘yilmalar, aylanmadan tashqaridagi boshqa aktivlardan iborat. Shuningdek, bu yerda aylanma aktivlarning tarkibiga zaxiralar, debitorlik qarzlari, qisqa muddatli moliyaviy qo‘yilmalar, pul mablag‘lari va boshqa aylanma aktivlar kiradi. XYuSlarning moliyaviy salohiyati ularning yangi qiymat yaratishdagi qobiliyatiga bog‘liq. Bir xil moliyaviy-iqtisodiy qudratga ega bo‘lgan XYuSlar bir-biridan tubdan farq qiluvchi moliyaviy natijalarga erishishi mumkin. Bu mol-mulkdan, ishlab chiqarish-texnologik jarayonlar va kadrlarni boshqarish samaradorligiga, menejment malakasiga, tadbirkorlikning natijaliligiga, moliyaviy resurslar va tashqi qarzlardan oqilona foydalanishga bog‘liq bo‘ladi;

- bank-kredit tizimining moliyaviy salohiyati – kredit resurslariga bo‘lgan iqtisodiyotning ehtiyojlarini qondirish bo‘yicha kredit tashkilotlari aktivlari va real imkoniyatlarining yig‘indisi. Juda ko‘pchilik mamlakatlarning bank-kredit tizimi hozirgi paytda kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini kredit resurslari bilan ta‘minlash imkoniyatiga ega emas. XYuSlarga taqdim etilayotgan kredit resurslari, asosan,

---

¹ Ushbu o‘quv qo‘llanmada xo‘jalik yurituvchi subyektlar deyilganda, avvalo korxonalar va xo‘jalik yuritishning qolgan barcha shakllari nazarda tutiladi.

qisqa muddatli xarakterga ega. Asosiy kapitalni shakllantirish-dagi kreditlarning salmog‘i iqtisodiy samaradorlik o‘shishi uchun yetarli emas;

- sug‘urta fondlarining moliyaviy salohiyati. Bu salohiyat tadbirkorlik risklarini pasaytiradigan, jamg‘arma va hamda investitsiyalar o‘shishini ta‘minlaydigan pul sug‘urta resurslarini shakllantirish bo‘yicha sug‘urtaviy moliyaviy-iqtisodiy imkoniyatlar yig‘indisining amalga oshirilishi orqali namoyon bo‘ladi;

- uy xo‘jaliklarining moliyaviy salohiyati. Bu salohiyat ularning jami daromadlari, soliq, renta va foiz to‘lovlari, investitsion talabning o‘shisha iste‘mol va jamg‘arishning ta‘siri orqali ifodalanadi.

Hozirgi paytda ko‘plab mamlakatlarda aholining jamg‘armalari, XyuS va tashkilotlarning jamg‘armalari singari kengaytirilgan takror ishlab chiqarish maqsadlari uchun to‘liq foydalanilmayapti.

1.2. Moliyaviy salohiyat o‘shishining omillari

Mamlakat moliyaviy va investitsion tizimining negizini iqtisodiyotdagi real sektor moliyasi tashkil etadi. Moddiy boylik ishlab chiqarish sohasida ishlab chiqarish samaradorligiga salmoqli ta‘sir ko‘rsatuvchi moliyaviy munosabatlar shakllanadi.

XYuSning moliyaviy resurslari ular tomonidan olinadigan pul daromadlari va ishlab chiqarish resurslari iqtisodiy doiraviy aylanishi samaradorligining o‘shishiga xizmat qiladigan, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni moliyalashtirish jarayonini amalga oshirishga yordam beradigan va ularning ixtiyorida bo‘lgan qarz mablag‘lari asosida tashkil topadi.

Hozirgi vaqtda kapital qo‘yilmalarni moliyalashtirishda XYuS o‘z mablag‘larining (sof foyda va amortizatsiya) salmog‘i muhim ahamiyatga ega. Bunda amortizatsiya ajratmalarini shakllantirish va ulardan samarali foydalanish alohida o‘rin tutadi.

YaIM va MD ni qayta (ikkilamchi) taqsimlash davlat va XYuSlar o‘rtasidagi moliyaviy munosabatlar doirasida sodir bo‘ladi. Ana shu darajada XYuSlar va aholining birlamchi daromadlari bir qismini to‘g‘ri (bevosita) va egri (bilvosita) solikli undirish yo‘li bilan, shuningdek, davlat kreditlashtirishi hisobidan mamlakatning davlat moliyasi tashkil topadi.

XYuSlar pul resurslarini, uy xo‘jaliklari daromadlarini ikkilamchi qayta taqsimlash kredit-bank sohasi va sug‘urta tizimi orqali ham amalga oshiriladi. Bular depozitli, veksell, pulli va banklarning boshqa

jamg'arma operatsiyalari, ular tomonidan yuridik shaxslar va aholiga uzoq, o'rta va qisqa muddatli kredit va ssudalar berish, turli risklarni sug'urta qilish ko'rinishida shakllarida sodir bo'ladi.

Ko'p darajali budjet tizimi va nobudjet fondlar faoliyatidagi qayta taqsimlash jarayonlarini takomillashtirish moliyaviy salohiyatni yanada kuchaytirish va davlat moliyaviy resurslari o'sishining quyidagi yo'nalishlari bilan uzviy bog'langan:

- budjet-soliq sohasidagi daromadlarni qayta taqsimlashning samaradorligini oshirish. Bu narsa davlat tomonidan ta'sirchan fiskal siyosatni hayotga tatbiq etish bilan bog'liq. Bu siyosat, o'z navbatida, ishlab chiqarishning o'sishi va XYuSlarning investitsiyalarga yo'naltiriladigan moliyaviy resurslarining o'sishi rag'batlantirilishini ko'zda tutmog'i kerak;

- bank-kredit sektori orqali pul resurslarining qayta taqsimlanishi ni optimallashtirish. Buning eng asosiy iqtisodiy instrument va mexanizmlari quyidagilar hisoblanishi mumkin: kredit siyosati; uzoq, o'rta va qisqa muddatli kreditlar hajmining nisbati; Markaziy bankning hisob stavkasi; ssuda va depozit foizlarining stavkasi; qimmatli qog'ozlar bozori. Iqtisodiyotda bu instrument va mexanizmlardan foydalangan holda davlat tomonidan ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan tarzda tartibga solish davlat, XYuSlarning investitsion imkoniyatlari chegaralarini kengaytiradi, aholining pulli jamg'armalarini investitsiyalarga jalb qiladi;

- yangi samarali iqtisodiyotni – intellektual infrastrukturaning yuqori sur'atlarda rivojlanishi farqlanuvchi belgisi bo'lgan bilimlar iqtisodiyotini shakllantiradigan XYuSlarning ildam rivojlanishi. Mamlakatdagi raqobatbardosh iqtisodiyotning yadrosini yuqori qo'shilgan qiymat va yuqori darajada qayta ishlanadigan mahsulotlar ishlab chiqaradigan yangi tarmoqlar tashkil etmog'i lozim. Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishida xomashyo-energiya sektorining hukmronlik qilishi, yoqilg'i-energetika kompleksining sanoat ishlab chiqarishida, konsolidatsiyalashtirilgan va respublika budjeti daromadlarida, eksportda va valuta tushumlarida nisbatan katta salmoqning egallashi iqtisodiyotning yo'nalishda tomonga deformatsiyalanganidan dalolat beradi. Milliy xo'jalikning bunday tarkibiy nomuvofiqligi iqtisodiyotni qoloqlik sari yetaklaydi, uni modernizatsiya qilish vazifalarini murakkablashtiradi. Shu munosabat bilan xomashyo tarmoqlaridan yuqori texnologiyali ishlab chiqarishga kapitalning oqib o'tishini ta'minlovchi samarali mexanizmlarni ishlab chiqish

muammosi dolzarblik kasb etib, bu narsa oxir-oqibatda, davlatning moliyaviy salohiyatini yuqori darajaga ko'taradi.

- XYuSlar moliyaviy salohiyatining darajasi ularning samarali investitsion-tadbirkorlik faolligiga bog'liq. Zamonaviy o'zgaruvchan (dinamik) iqtisodiy muhit xorijiy kapitalni qo'shgan holda o'z va jalb qilingan investitsion manbalar asosida ishlab chiqarishni doimiy ravishda ilmiy-texnik jihatdan yangilashni va rivojlantirishni talab qiladi.

Hozirgi paytda ishlab chiqarish kompaniyalarining moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini ta'minlashning o'ziga xos omili ularning yirik tadbirkorlik tizimlariga (moliya-sanoat guruhlar, konsern-lar, konglomeratlar, xoldinglar, konsorsiumlar va boshqalar) birlashishi hisoblanadi. Bank va sanoat kapitalining real qo'shilishi va ta'sirchan moliyaviy kapitalning shakllanishi sodir bo'lmoqda. Bularning natijasida ishlab chiqarish masshtablarining o'sishidan vujudga kelgan samara, iqtisodiyot tarkibiy tuzilmalarining o'zaro ta'sirchanligi va investitsiyalarning o'sishidan olingan sinergetik samara kompaniyalarga yirik mashtabli moliyaviy vazifalarni yechishga imkon bermoqda.

1.3. Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar

1.1. Davlatning moliyaviy salohiyati va uning xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyasi bilan o'zaro bog'liqligi

- Davlatning moliyaviy salohiyati nimalar asosida shakllanadi?
- Davlatning moliyaviy salohiyati o'zaro bog'langan qanday bo'g'inlardan tashkil topadi?
  - Davlatning moliyaviy salohiyati tarkibiga nimalarni kiritish mumkin?
  - Xususiy XYuSlar moliyaviy salohiyati nimalarning yig'indisidan iborat?
  - Aylanmadan tashqari aktivlarning tarkibiy qismlariga nimalar kiradi?
  - Aylanma aktivlarning tarkibi nimalardan tashkil topadi?
  - XYuSlarning moliyaviy salohiyati nimaga bog'liq?
  - Bank-kredit tizimining moliyaviy salohiyati nimalardan iborat?
  - Sug'urta fondlarining moliyaviy salohiyati nimalarda namoyon bo'ladi?
  - Uy xo'jaliklarining moliyaviy salohiyati nimalar orqali ifodalanadi?

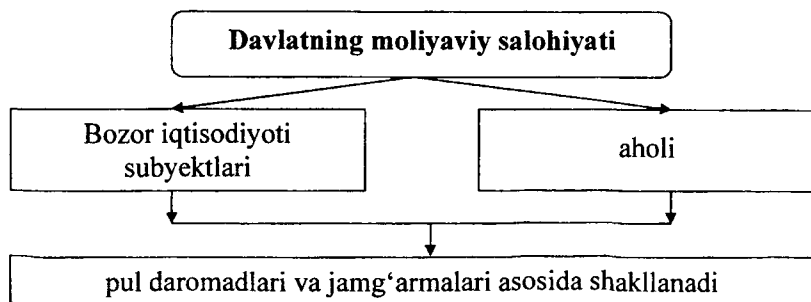
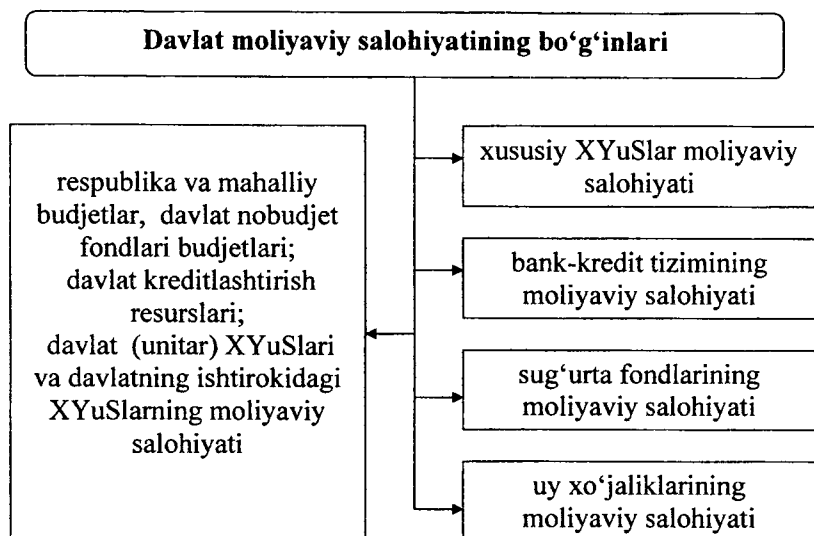
1.2. Moliyaviy salohiyat o‘shining omillari

- XYuSlarning moliyaviy resurslari nimalar asosida tashkil topadi?
- Mamlakatning davlat moliyasi nimalar hisobidan tashkil topadi?
- Moliyaviy salohiyatni yanada kuchaytirish va davlat moliyaviy resurslari o‘shining qanday yo‘nalishlari mavjud?
- Byudjet-soliq sohasidagi daromadlarni qayta taqsimlashning samaradorligini oshirish nimalarni ko‘zda tutmog‘i kerak?
- Bank-kredit sektori orqali pul resurslarining qayta taqsimlanishini optimallashtirishning eng asosiy iqtisodiy instrumentlari va mexanizmlari nimalar hisoblanishi mumkin?
- Bilimlar iqtisodiyotini shakllantiradigan XYuSlarning ildam rivojlanishi nimalarni taqozo etadi?
- Davlatning moliyaviy salohiyatini nimalar yuqori darajaga ko‘taradi?
- XYuSlar moliyaviy salohiyatining darajasi nimalarga bog‘liq?
- Hozirgi paytda ishlab chiqarish kompaniyalarining moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini ta‘minlashning o‘ziga xos omili nimalar hisoblanadi?

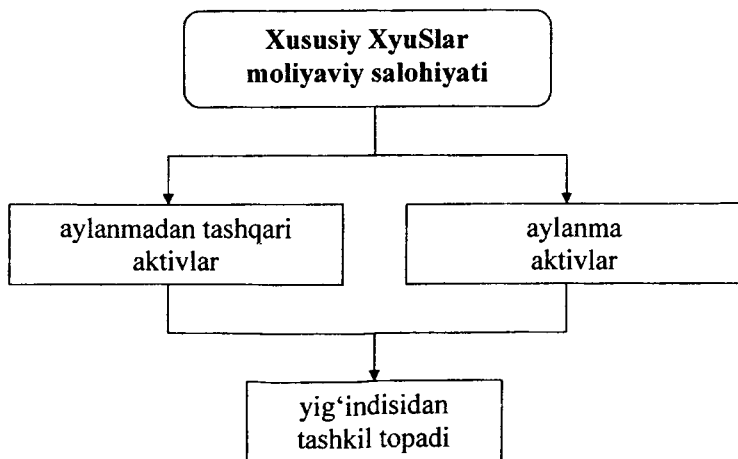
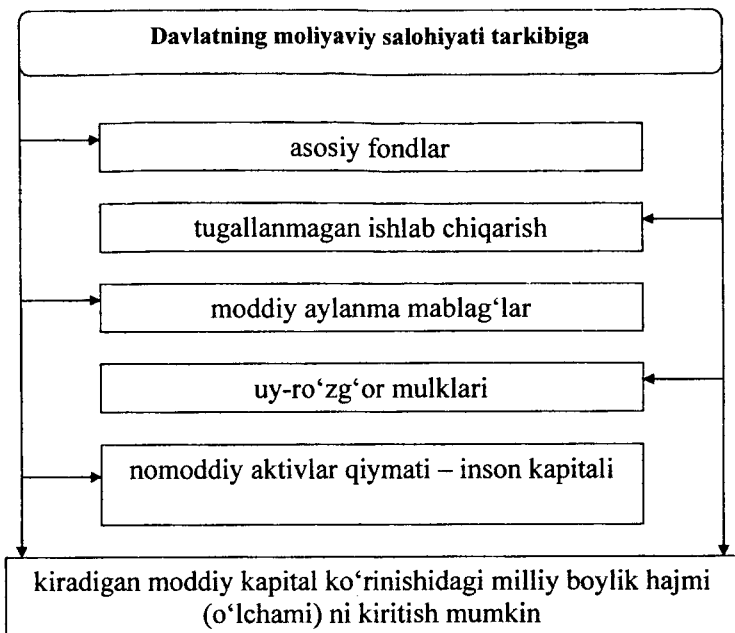
1.4. Mustaqil o'zlashtirish uchun chizma materiallar

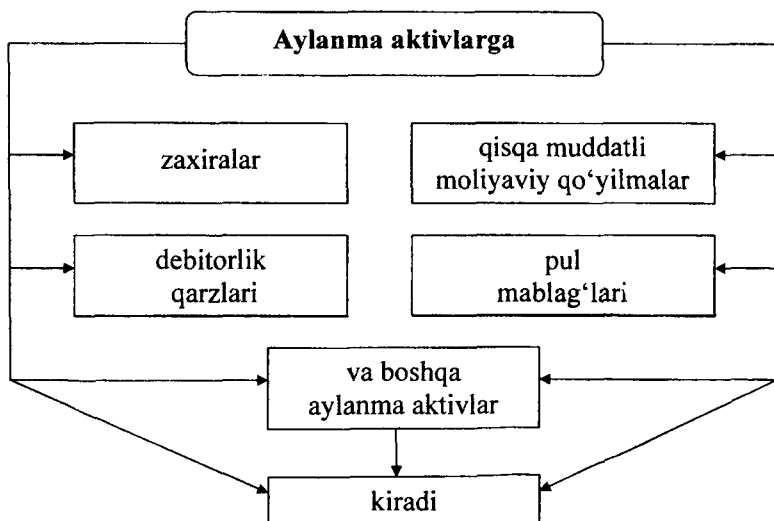
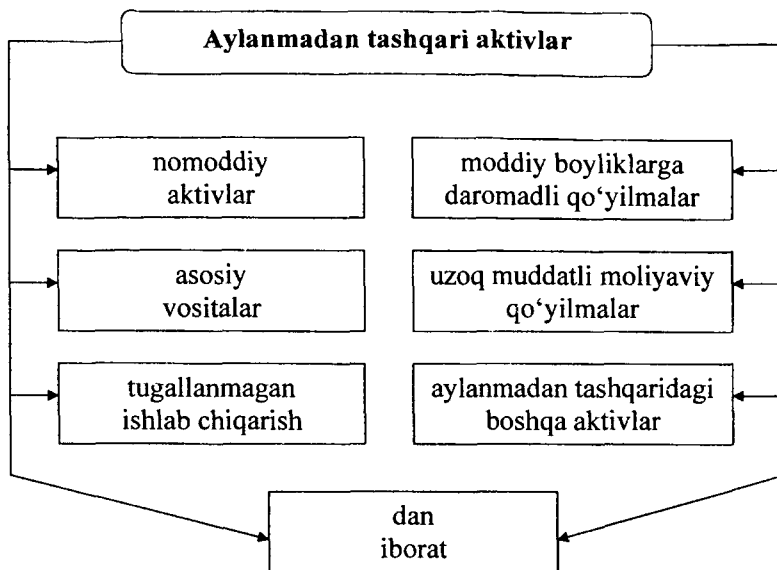
1-bob. Xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyasi – davlat moliyaviy salohiyatining asosi

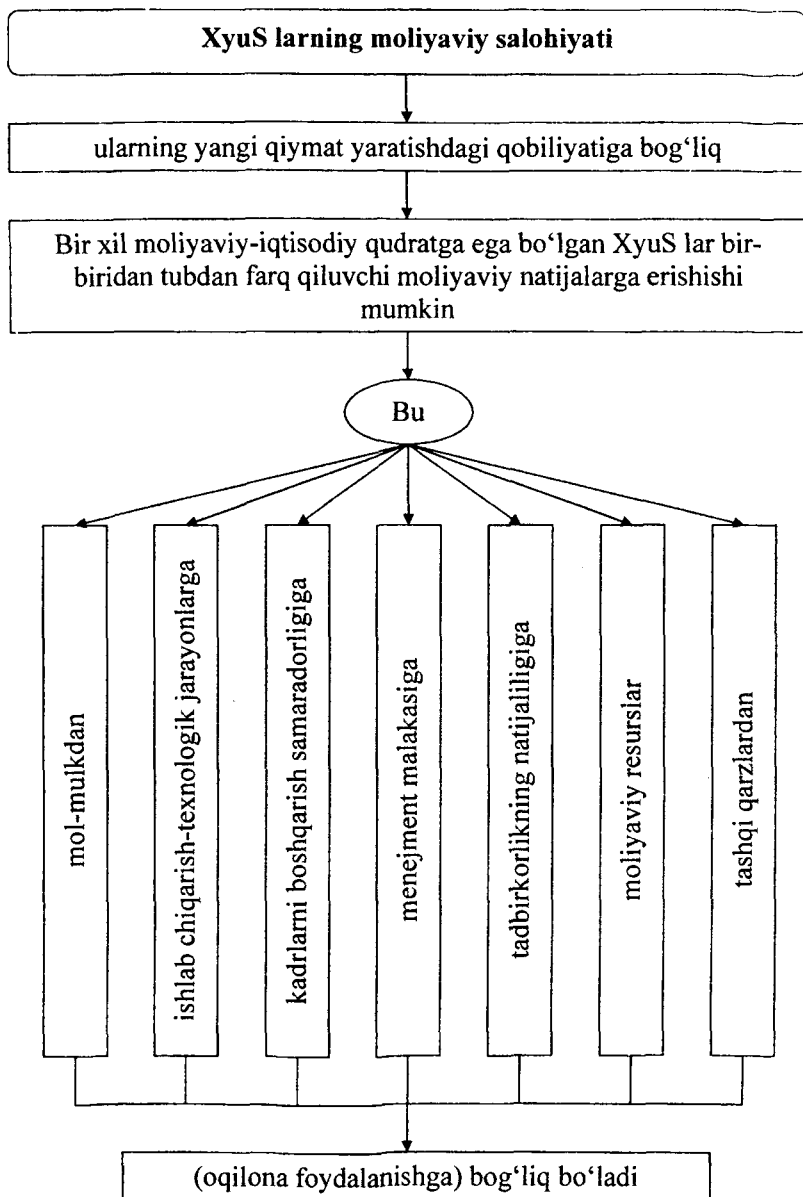
1.1. Davlatning moliyaviy salohiyati va uning xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyasi bilan o'zaro bog'liqligi

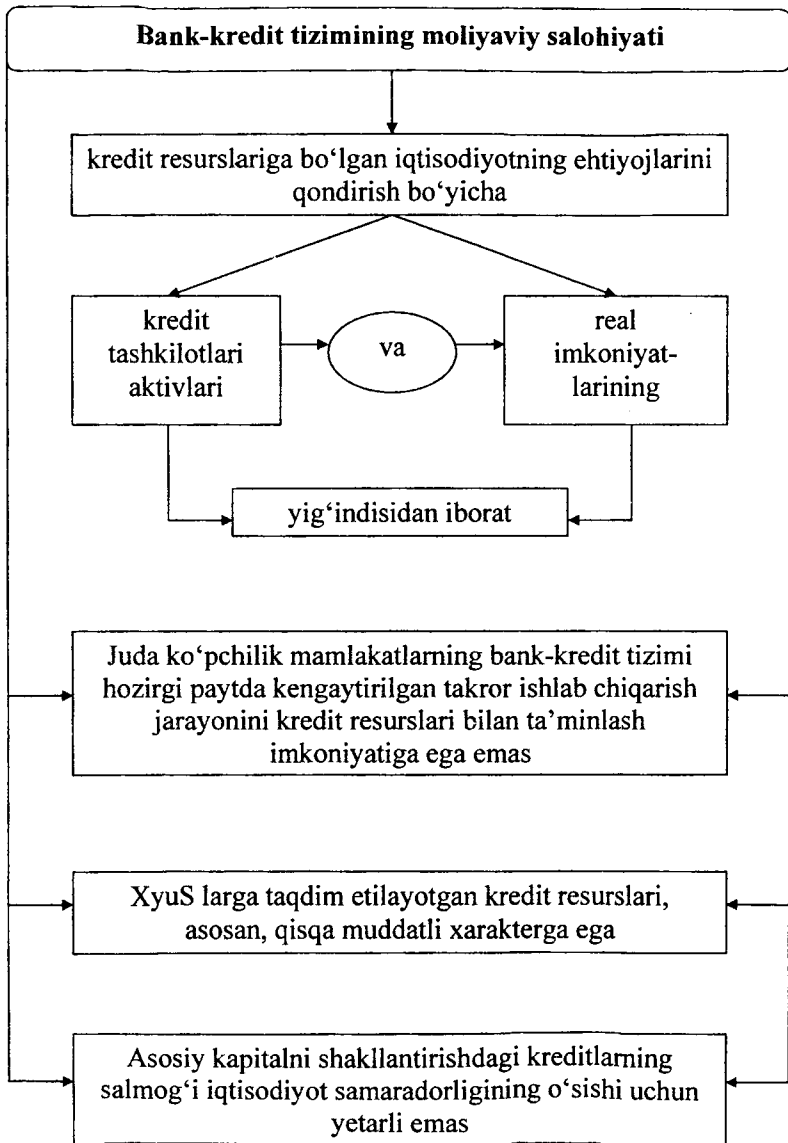

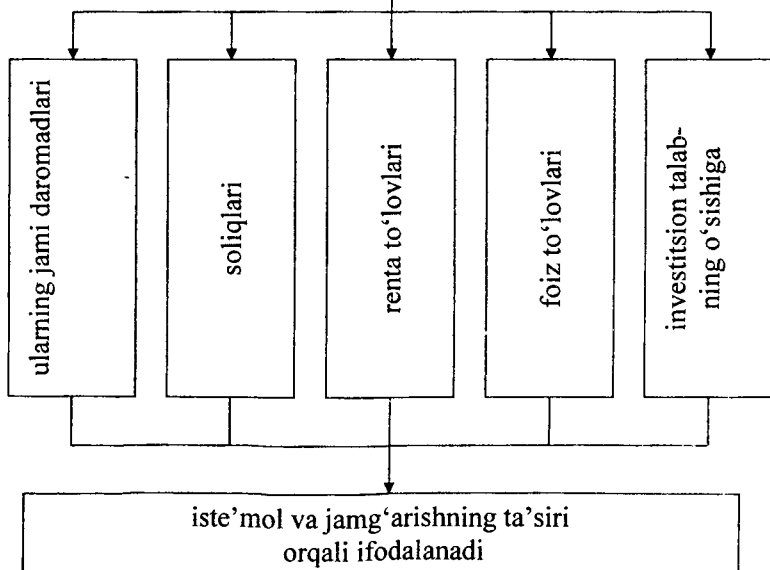

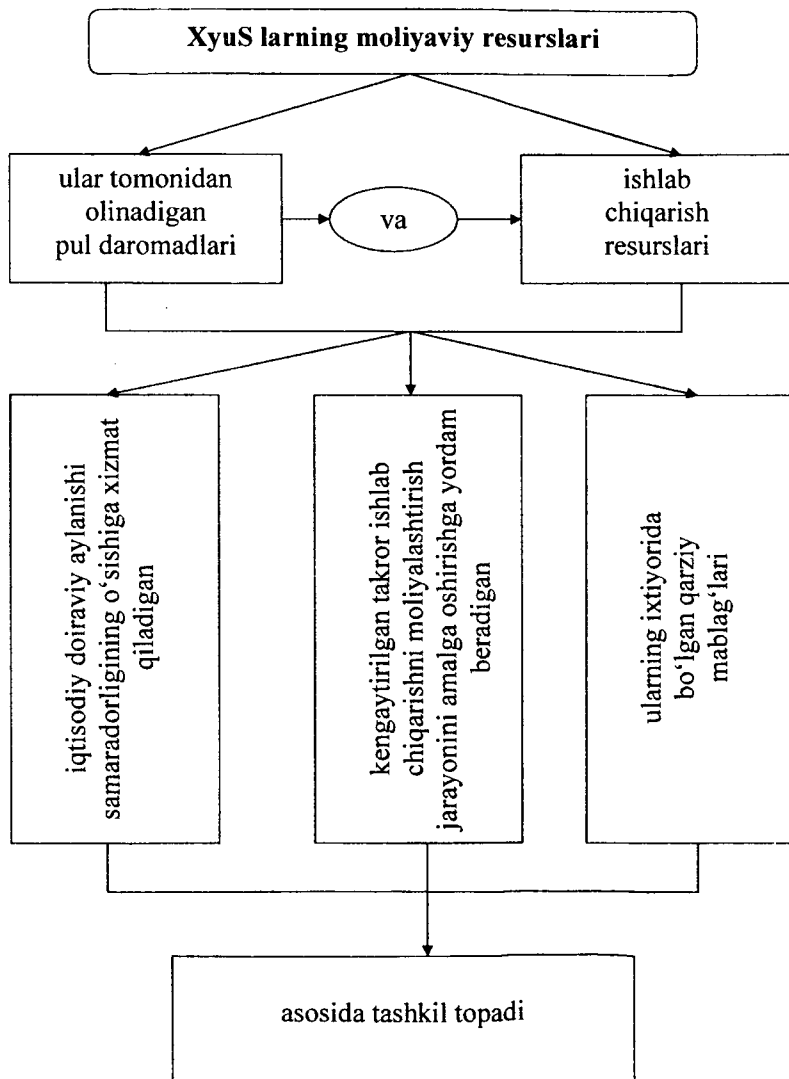
**Sug'urta fondlarining
moliyaviy salohiyati**

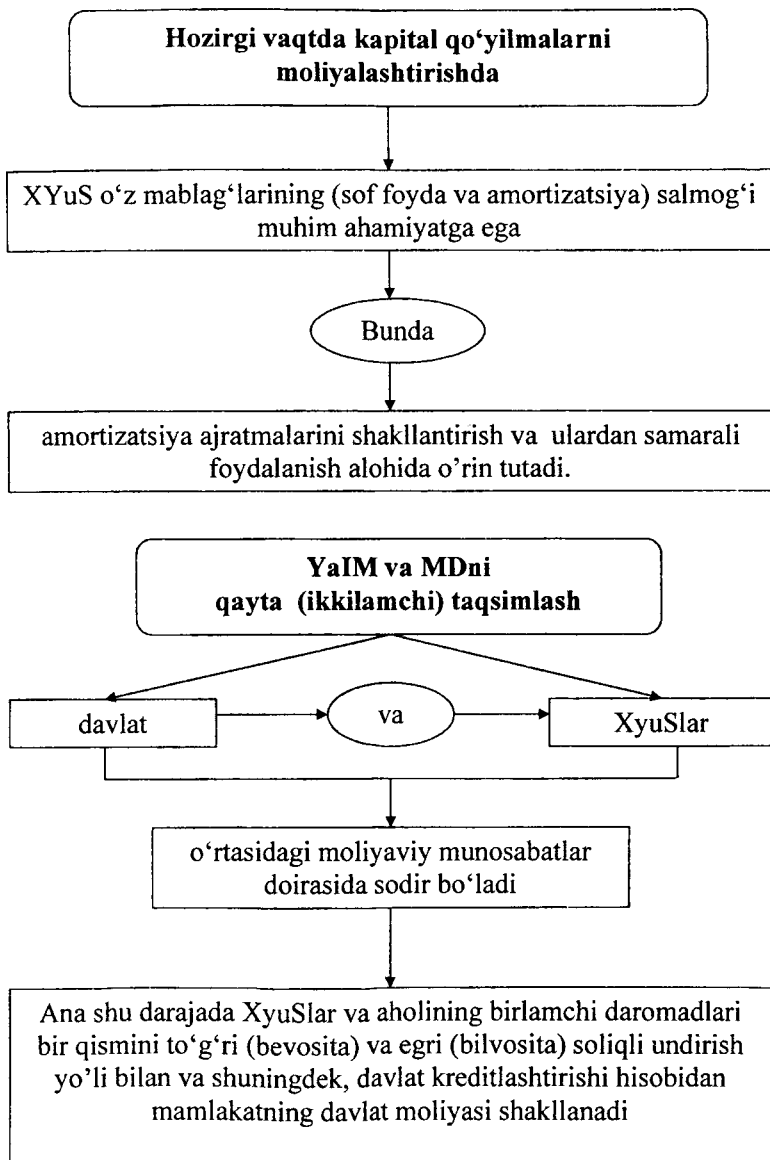
tadbirkorlik risklarini pasaytiradigan va jamg'armalar hamda investitsiyalar o'sishini ta'minlaydigan pul sug'urta resurslarini shakllantirish bo'yicha sug'urtaviy moliyaviy-iqtisodiy imkoniyatlar yig'indisining amalga oshirilishi orqali namoyon bo'ladi

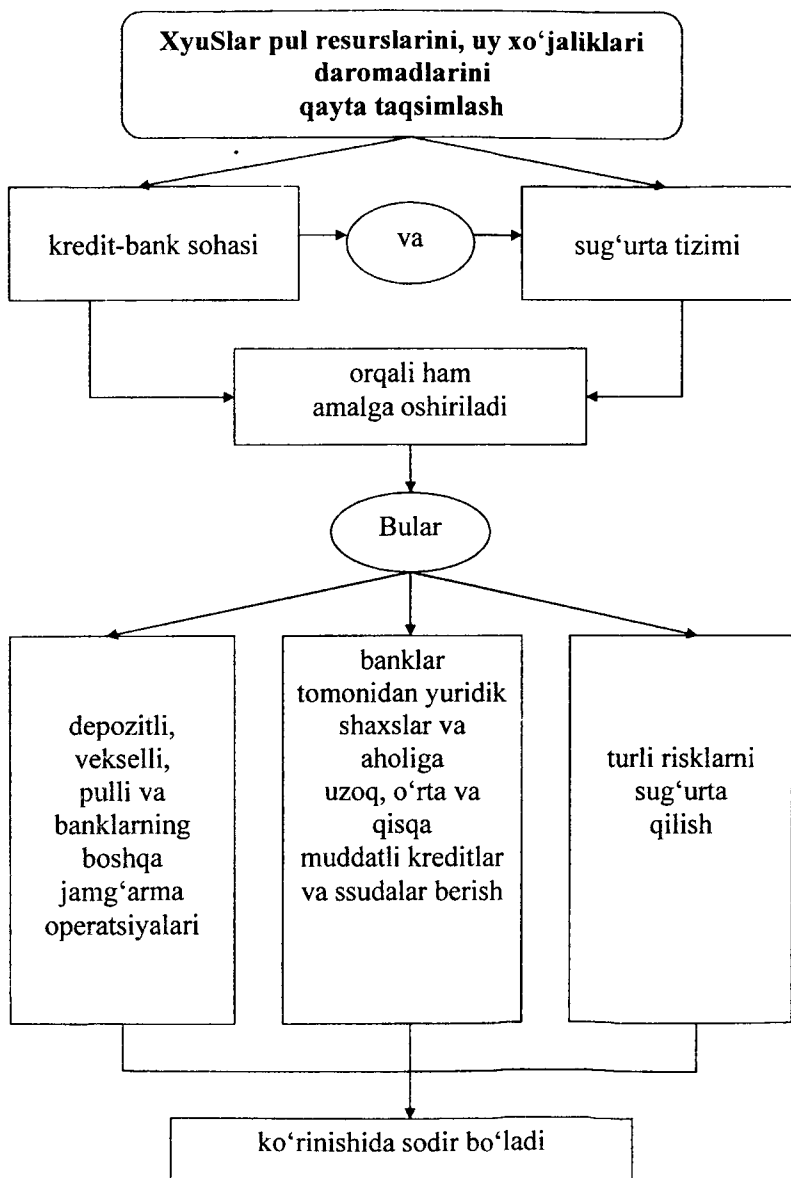
**Uy xo'jaliklarining
moliyaviy salohiyati**

1.2. Moliyaviy salohiyat o'lishining omillari

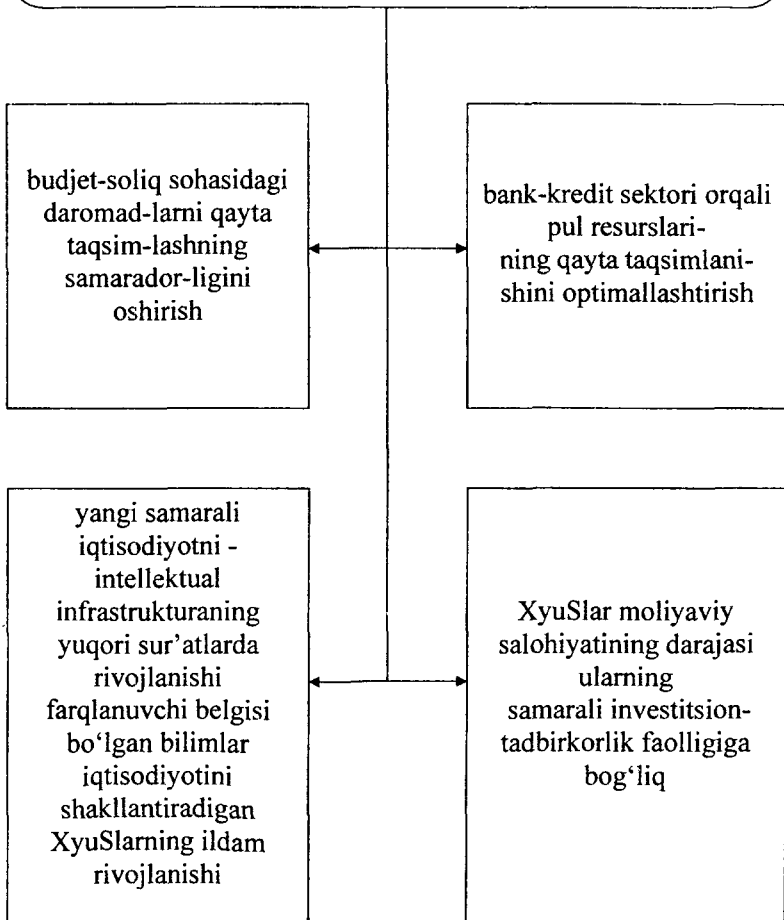

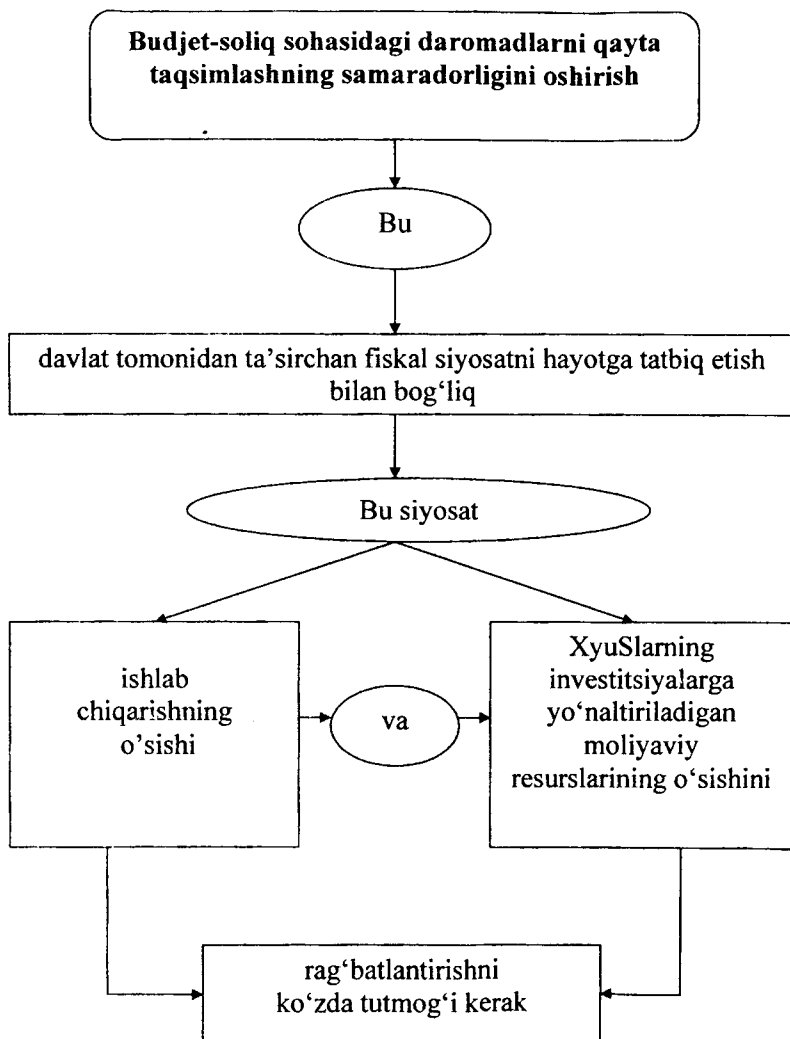

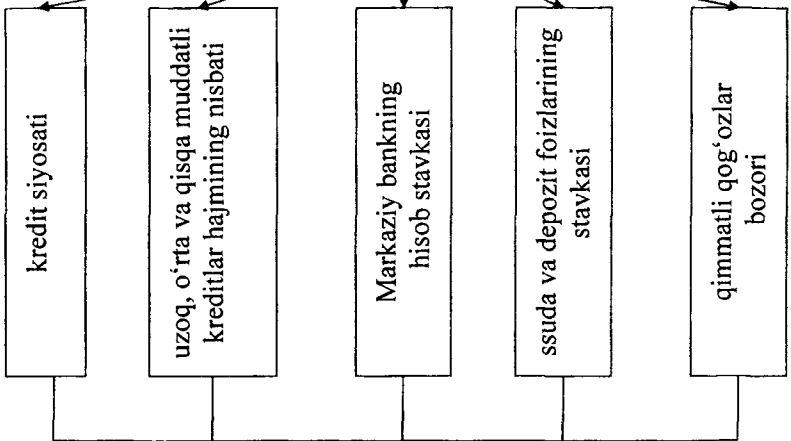
Ko'p darajali budjet tizimi va nobudjet fondlar faoliyatidagi qayta taqsimlash jarayonlarini takomillashtirish moliyaviy salohiyatni yanada kuchaytirish va davlat moliyaviy resurslari o'sishining quyidagi yo'nalishlari bilan uzviy bog'langan

**Bank-kredit sektori orqali pul resurslarining
qayta taqsimlanishini optimallashtirish**

Buning eng asosiy iqtisodiy instrumentlari va mexanizmlari
quyidagilar hisoblanishi mumkin

Iqtisodiyotda bu instrument va mexanizmlardan foydalangan holda davlat tomonidan ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan tarzda tartibga solish davlat, XyuS larning investitsion imkoniyatlari chegaralarini kengaytiradi, aholining pulli jamg'armalarini investitsiyalarga jalb qiladi

Yangi samarali iqtisodiyotni – intellektual infrastrukturaning yuqori sur'atlarda rivojlanishi farqlanuvchi belgisi bo'lgan bilimlar iqtisodiyotini shakllantiradigan XYuSlarning ildam rivojlanishi

Mamlakat raqobatbardosh iqtisodiyotining yadrosini yuqori qo'shilgan qiymat va yuqori darajada qayta ishlanadigan mahsulotlar ishlab chiqaradigan yangi tarmoqlar tashkil etmog'i lozim

Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishida xomashyo-energiya sektorining hukmronlik qilishi, yoqilg'i-energetika kompleksining sanoat ishlab chiqarishida, konsolidatsiyalashtirilgan va respublika budjeti daromadlarida, eksportda va valuta tushumlarida nisbatan katta salmoqning egallashi iqtisodiyotning shu yo'nalishda deformatsiyalanganligidan dalolat beradi

Milliy xo'jalikning bunday tarkibiy nomuvofiqligi iqtisodiyotni qoloqlik sari yetaklaydi, uni modernizatsiya qilish vazifalarini murakkablashtiradi

Shu munosabat bilan xomashyo tarmoqlaridan yuqori texnologiyali ishlab chiqarishga kapitalning oqib o'tishini ta'minlovchi samarali mexanizmlarni ishlab chiqish muammosi dolzarblik kasb etib, bu narsa oxir-oqibatda, davlatning moliyaviy salohiyatini yuqori darajaga ko'taradi

XYuSlar moliyaviy salohiyatining darajasi ularning samarali investitsion-tadbirkorlik faolligiga bog'liq

Zamonaviy o'zgaruvchan (dinamik) iqtisodiy muhit xorijiy kapitalni qo'shgan holda o'z va jalb qilingan investitsion manbalar asosida ishlab chiqarishni doimiy ravishda ilmiy-texnik jihatdan yangilashni va rivojlantirishni talab qiladi

Hozirgi paytda ishlab chiqarish kompaniyalarining moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini ta'minlashning o'ziga xos omili ularning yirik tadbirkorlik tizimlariga (moliya-sanoat guruhlar, konsernlar, konglomeratlar, xoldinglar, konsorsiumlar va boshqalar) birlashishi hisoblanadi

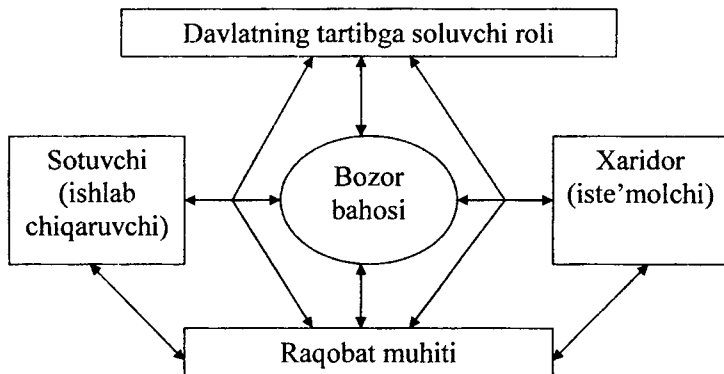
Bank va sanoat kapitalining real qo'shilishi va ta'sirchan moliyaviy kapitalning shakllanishi sodir bo'lmoqda

Bularning natijasida ishlab chiqarish masshtablarining o'sishidan vujudga kelgan samara, iqtisodiyot tarkibiy tuzilmalarining o'zaro ta'sirchanligi va investitsiya-larning o'sishidan olingan sinergetik samara kompaniyalarga yirik masshtabli moliyaviy vazifalarni yechishga imkon bermoqda

2-bob. Xo'jalik yurituvchi subyektlarni moliyaviy isloh qilish

2.1. Xo'jalik yurituvchi subyektlarni isloh qilish va moliyaviy xo'jaligini qayta qurishning zarurligi

XYuSlar faoliyatida sifat o'zgarishlarini amalga oshirmasdan turib, bozor iqtisodiyotini rivojlantirish mumkin emas. Ularni isloh qilish jaryonining mazmuni bozor munosabatlari rivojlanishining qonuniyatlaridan kelib chiqadiki, ularda birlamchi bo'g'in (XYuSlar) ga alohida o'rin berilishi kerak. Bozor iqtisodiyotidagi o'zaro aloqalarning umumiy modeli quyidagi chizmada keltirilgan (1-chizma):

1-chizma. Bozor iqtisodiyotidagi o'zaro aloqalar modeli

Bozor iqtisodiyoti sharoitida XYuSlar xaridor va sotuvchi sifatida maydonga chiqib, tovarlar va xizmatlar bozorida o'zgaruvchan talab va taklif asosida raqobat muhitida aniqlanadigan baho orqali o'zaro ta'sirlashadi. Baholarning yig'indisi tushumning o'lchamini belgilab (aniqlab) berganligi uchun XYuS (firma, korporatsiya va h.k.) larning moliyaviy ahvoli bilan ularning bozordagi faolligi, ular faoliyatida taraqqiyotning bozor omillari o'zgarishi (dinamikasi) ni har tomonlama hisobga olish o'rtasida to'g'ri bog'lanish mavjud. Bu omillarni hisobga olish XYuSlar, firmalar va korporatsiyalar faoliyatining butun falsafasini prinsipial jihatdan o'zgartirishni talab qiladi. XYuSlarni bozor sha-

roitlariga moslashtirish bo'yicha asoslangan choralar tizimini ishlab chiqish va ularni amalga oshirish, XYuSlarni bozor iqtisodiyotining mustaqil (to'laqonli) subyektiga aylantirish ularni moliyaviy isloh qilishning asosiy mazmunini tashkil etadi.

Bozor iqtisodiyoti sari yuz tutilganligiga 18 yildan ko'proq vaqt bo'lganligiga qaramasdan hamon mamlakatimiz XYuSlarining ma'lum bir qismi dinamik rivojlanayotgan bozor munosabatlariga moslashayotganligi yo'q. Ayrim ekspertlarning bahosiga ko'ra, sanoat XYuSlarining ¼ qisminigina bozor iqtisodiyotining to'laqonli subyektlari safiga kiritish mumkin.

Yangi sharoit talabiga ko'ra munosabati bilan XYuSlarni moliyaviy isloh qilishning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- faoliyatni bozor talablariga yo'naltirish va eng yangi texnologiyalarga investitsiyalar asosida innovatsion jarayonlarni rivojlantirish yo'li bilan mahsulotlar va xizmatlar raqobatbardoshligini ta'minlash;

- XYuS kapitalini shakllantirish va boshqarish samaradorligini oshirish;

- XYuS rivojlanishini moliyaviy jihatdan ta'minlash va uning moliyaviy barqarorligini oshirish rezervlarini qidirib topish va jalb qilish;

- ishlab chiqarishning barcha omillaridan samarali foydalanish va mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi xarajatlarni kamaytirish asosida ularning daromadlarini o'stirish yo'li bilan XYuSlarning investitsion jozibadorligini oshirish;

- aktivlarni restrukturizatsiya qilish va bozor konyunkturasini bashoratlash, tovarlar va xizmatlarning to'lovga layoqatli talabi va taklifi asosida XYuS faoliyatini diversifikatsiyalash.

XYuSlar, firmalar va korporatsiyalarni moliyaviy isloh qilishda kapitalizatsiya jarayoni, ya'ni mavjud salohiyat (aktivlar)dan eng yaxshi foydalanish hisobidan kompaniyaning qiymatini oshirish va shu asosda kapitallashtirishning asosiy manbayini – kapitalni o'stirishga yo'naltiriladigan sof foydani o'stirish alohida o'rin egallaydi. Sof foydani kapitallashtirish koeffitsiyenti aktiv (kapital) ni oshirishga yo'naltirilgan sof foyda qismining XYuS sof foydasi umumiy hajmiga nisbati bilan aniqlanadi. Uni formula shaklida quyidagicha aks ettirish mumkin:

$$K_k = (SF_{kq} : SF_{uh}),$$

Bu yerda: K_k – sof foydani kapitallashtirish koeffitsiyenti;

SF_{kq} – aktivlar (kapital)ni oshirishga yo‘naltirilgan sof foydaning qismi;

SF_{uh} – XYuS sof foydasining umumiy hajmi.

Kapitallashtirish jarayoni investitsion-innovatsiya strategiyasini amalga oshirish asosida faqat aktivlar hajmini oshirishni emas, balki ularning yanada samaraliroq foydalanilishini ko‘zda tutganligi bilan ham muhim. Uni quyidagi tartibda aniqlasa bo‘ladi:

$$K_a = (K^o : A_o),$$

Bu yerda: K_a – aktivlarni kapitallashtirish koeffitsiyenti;

K^o – tahlil davrida o‘z kapitalining o‘sishi;

A_o – tahlil davri oxiridagi aktivlar.

Kapitallashtirish jarayoni ishlab chiqarishda ilmiy yutuqlarning moddiylashganligini aks ettiruvchi ilg‘or innovatsion ishlab chiqarish vositalari va texnologiyalariga qo‘yiladigan kapital shaklining intellektuallashtirishga asoslanishi kerak.

O‘z faoliyatida yangi sifat talablarini joriy etayotgan samarali bo‘zordagi o‘zaro aloqalar tizimiga nisbatan tezroq kirish uchun XYuSlar tomonidan moliyaviy isloh qilishning asoslangan dasturini ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq. Bunda butun xo‘jalik-ishlab chiqarish faoliyatining natijasi sifatida yuqori yakuniy moliyaviy ko‘rsatkichlarga erishishga alohida o‘rin ajratilmog‘i lozim. Bir vaqtning o‘zida bunday dastur bozor omillari va iqtisodiy o‘shish shart-sharoitlaridan foydalanish, shuningdek, innovatsion taraqqiyotning zamonaviy tendensiyalarini amalga oshirish asosida XYuS faoliyatining samaradorligini oshirish bo‘yicha choralar tizimini o‘z ichiga qamrab oladi.

Moliyaviy isloh qilish dasturi quyidagilarni ko‘zda tutadi:

- XYuSning tashkiliy va mulkiy holatini o‘zgartirish (yuqori samarali tashkiliy shakl, kapitalning tarkibiy tuzilishini o‘zgartirish va uni samaradorlikni oshirish maqsadlari uchun joylashtirish, yuqori talabga ega bo‘lgan mahsulotni ishlab chiqarishni rivojlantirish va h.k.);

- ishlab chiqarishning investitsion-texnologik bazani o‘zgartirish (asosiy fondlar va aylanma mablag‘larning tarkibiy tuzilishi, texnologik yangiliklarni joriy etish, ishlab chiqariladigan mahsulotlarni yangilash va h.k.);

- ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyatining yuqori yakuniy natijalariga – XYuSning ixtiyoriga qoldiriladigan sof foydaga erishish, kompaniyaning qiymatini o'stirish va xarajatlarni qisqartirishning tashkiliy negizi bo'lgan asoslangan biznes-rejani ishlab chiqish;

- XYuSning asoslangan marketing va baho strategiyasini ishlab chiqish;

- XYuSning moliyaviy strategiyasini uning ishlab chiqarish-marketing siyosati bilan o'zaro ta'sirchanligi (bog'liqligi)ni asoslash.

Yuqoridagilarning barchasi moliyaviy munosabatlarni tegishli tarzda qayta qurishni, XYuSni boshqarishda moliyaviy oqimlarning rolini oshirishni; tushum, xarajatlar, foyda, soliqqa tortish norma (me'yor) lari, sof foyda, umumiy va o'zlik kapitalining hajmi va manbalaridan iborat bo'lgan moliyaviy indikatorlarning o'zgarishini monitoring qilish orqali moliyaviy boshqaruvning yaxlit samarali tizimi shakllantirilishini talab qiladi. Bu ishlar, o'z navbatida, quyidagi shartlar asosida amalga oshirilishi mumkin:

- XYuS xo'jalik-ishlab chiqarish faoliyatiga oid moliyaviy oqimlarning o'zaro aloqadorligini kuchaytirish va ularda ishlab chiqarish omillari – moddiy, mehnat, informatsion va boshqa resurslarning tegishli harakatlarini yanada to'laroq aks ettirish;

- boshqaruv qarorlari qabul qilishda, XYuS moliyaviy resurslari o'sishining rezervlarini to'liq qidirib topish va amalga oshirishda uning moliyaviy-analitik xizmatlari ahamiyatini oshirish;

- XYuS faoliyatini moliyaviy resurslar bilan yanada to'liqroq ta'minlash uchun o'z bilimlarini sarf etayotgan moliyaviy menejment malakasi darajasini oshirish;

- XYuS moliyaviy-xo'jalik faoliyati to'g'risida xalqaro andozalarga muvofiq ravishda ma'lumotlar olish, XYuSlar, firmalar va korporatsiyalar faoliyatida yuqori darajadagi barqarorlikni ta'minlash uchun moliyaviy hisobotning xalqaro andozalariga o'tish.

2.2. Xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy isloh qilinish samaradorligini baholash

XYuS, firma va korporatsiyalarning moliyaviy isloh qilinish samaradorligini baholashning asosiy ko'rsatkichi sifatida moliyaviy samaradorlik, ya'ni sof foyda bo'yicha rentabellik ko'rsatkichini olish mumkin. Uni hisoblash formulasi quyidagicha:

$$R = (C_f : O'_k) \times 100$$

bu yerda: **R** – sof foyda bo'yicha o'zlik kapitalining rentabelligi;

S_f – sof foyda yoki netto-foyda;

O'_k – o'zlik kapitali.

Bu ko'rsatkichning o'sishi foydani soliqqa tortishni qo'shib hisoblagan holda ichki va tashqi xarakterdagi ko'plab omillarga bog'liq. Rentabellikni tarkib toptiruvchilarni tahlil qilish uchun amaliyotda birinchi marta “Dyupon de Nemur” kompaniyasida qo'llanilgan Dyupon formulasiidan foydalaniladi. Bu formulaning ko'rinishi quyidagicha:

$$R = (S_f : O'_k) \times (S_f : T) \times (T : A) \times (A : O'_k),$$

bu yerda: **R** – sof foyda bo'yicha o'z kapitalining rentabelligi;

S_f – sof foyda yoki netto-foyda;

O'_k – o'zlik kapitali;

T – tushum;

A – aktivlar.

Bir vaqtning o'zida bu formuladagi (**S_f : O'_k**) nisbati sof foydaga ko'ra o'zlik kapitalining rentabellik koeffitsiyentini ko'rsatsa, (**S_f:T**) nisbati esa sotuv rentabelligini ifodalab, bir tomondan bu nisbat tahlil qilinayotgan davrda sof foyda va sotuv hajmi (tushum) o'rtasidagi nisbatni aks ettirsa, ikkinchi tomondan esa yaxlit holda sotilgan mahsulotning daromadlilikini xarakterlaydi va u alohida olingan tovar turlari daromadlilikiga va ularning realizatsiya hajmidagi nisbatiga bog'liq. Shuningdek, (**T:A**) nisbati xo'jalik faolligi koeffitsiyentini ko'rsatadi. Bu koeffitsiyent aktivlarning aylanuvchanligi (yoki aktivlarning yillik o'rtacha qiymatiga to'g'ri keluvchi bir so'mlik tushum hajmi)ni aks ettiradi, tahlil davridagi aktivlar aylanmasining sonini xarakterlaydi. Aktivlar qancha ko'p aylansa, ularning rentabelligi shuncha yuqori bo'ladi. (**A : O'_k**) nisbati esa bir so'mlik o'zlik kapitaliga to'g'ri keluvchi aktivlarning umumiy miqdorini ko'rsatadi. Bir so'mlik o'z kapitaliga to'g'ri keluvchi aktivlar qanchalik ko'p bo'lsa, rentabellik darajasi shuncha yuqori bo'ladi. Bu ko'rsatkich XYuSning moliyaviy faolligini, uning aylanma (aktivlar) ga kapitalning qo'shimcha manbalarini jalb qilish borasidagi mahoratini aks ettiradiki, bu narsa tushum hajmi va XYuS daromadlilikini oshirishga imkon beradi.

Yuqoridagi formulada keltirilgan ko'rsatkichlarning o'zaro bog'liqligini XYuSning moliyaviy siyosatini isloh qilishni asoslab berishda foydalanish mumkin. Chunki formuladagi ko'rsatkichlar XYuS yakuniy natijalarining aktivlardan foydalanish darajasi, ularning aylanish tezligi, realizatsiya hajmi va sotilayotgan mahsulotlarning daromadlilikligi, ya'ni moliyaviy-xo'jalik faoliyatining barcha asosiy parametrlari bilan o'zaro bog'liqligini ifodalaydi. Bularning barchasi istiqbolga mo'ljallangan biznes-rejani ishlab chiqish uchun asos bo'lishi, shuningdek, investitsion-innovatsion biznes-loyihalarni asoslashda xizmat qilishi mumkin.

XYuS aktivlarining takror ishlab chiqarishdagi rolini baholash uchun xo'jalik faolligi koeffitsiyentidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bu koeffitsiyent XYuSga tegishli bo'lgan tushumning barcha aktivlarning o'rtacha qiymatiga nisbati bilan aniqlanadi. Uni formula shaklida quyidagicha ifodalash mumkin:

$$K_{xf} = T : A$$

bu yerda: K_{xf} – xo'jalik faolligi koeffitsiyenti;

T – tushum;

A – barcha aktivlarning o'rtacha qiymati.

Bu ko'rsatkich bir so'mlik foydalanilayotgan aktivlarga to'g'ri keluvchi tushumni xarakterlaydi. Uning o'sishi XYuS boshqa barcha moliyaviy ko'rsatkichlarining oshirishi (ko'payishi) ga asos bo'lib xizmat qiladi.

Aktivlarga joylashtirilgan kapitalning oqilona tarkibiy tuzilishi ham muhim ahamiyatga ega. Uzluksiz ravishda doiraviy aylanadigan va daromadlarning olinishiga xizmat qiladigan aylanma aktivlarga moddiylashtirilgan kapital XYuS faoliyatida faol rol o'ynaydi. Shuning uchun ham, aylanma aktivlarga joylashtirilgan tez aylanayotgan kapitalning barcha foydalanilayotgan kapitalga nisbati kapital noishlab chiqarish qobiliyatining oshganligini aks ettiradi. Buni formula yordamida quyidagicha ko'rsatish mumkin:

$$K_{omm} = (A_{aa} : K_{\phi}),$$

Bu yerda: K_{omm} – kapitalning oqilona tarkibiy tuzilishi;

A_{aa} – aylanma aktivlar;

K_{ϕ} – barcha foydalanilayotgan kapitallar.

XYuSning moliyaviy isloh qilish dasturini tuzish jarayonida har bir tadbirdan ma'lum bir samaraning olinishi ko'zda tutilmog'i lozim. Quyida o'tkazilishi lozim bo'lgan eng muhim tadbirlar va XYuS (XYuS, korporatsiya va boshqalar) tomonidan olinadigan foydali jihatlar o'z aksini topgan:

Tadbirlar	Foydali jihatlar
XYuSning bozordagi holatini, uning moliya-xo'jalik faoliyatini va boshqaruv samaradorligini tahlil qilish	XYuS rivojlanishining asosiy ichki va tashqi muammolari va ularni hal etishning oqilona yo'llarini qidirib topish, moliyaviy holatni mustahkamlash uchun rezervlardan foydalanish
XYuS taraqqiyotining moliyaviy strategiyasini ishlab chiqish	Kelajakda ishlab chiqarish-iqtisodiy faoliyatning eng yuqori samaradorligiga erishish imkonini beradigan taraqqiyotning o'rta va uzoq muddatli mo'ljallarini asoslash
Kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash	XYuS xodimlari malakasining hozirgi zamon va istiqbol talablariga muvofiq kelishi. Bu narsa XYuS moliyaviy holati va uzoq muddatli taraqqiyoti barqarorligining asosiy omili hisoblanadi
XYuS aktivlarini bozor baholashi	XYuS ustav kapitalini oshirish imkoniyatlarini amalga oshirish. Bu narsa kreditorlarning ehtimoliy talablarini qondirishning minimal kafolatlari darajasini oshirishni va shu hisobidan kontragentlar bilan yuqori darajada barqarorlikni, firma qiymatining oshishini ta'minlaydi
Mol-mulkni inventarizatsiya qilish va XYuS mulkiy kompleksini restrukturizatsiya qilishni amalga oshirish	Noishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish, XYuS mol-mulkidan oqilona foydalanish, ulardan foydalanishning moliyaviy samaradorligini oshirish
Yerga egalik huquqini amalga oshirish	Barcha mulkiy kompleksga egalik huquqini to'laqonli amalga oshirish hisobidan XYuSning investitsion jozibadorligini oshirish. Bu narsa faoliyatning huquqiy mustaqilligi va barqarorligini ta'minlaydi
XYuS ustavini qayta ko'rib chiqish va menejment bilan shartnomani aniqlash	Rahbarlar suiiste'molliklari imkoniyatlarini cheklash, ishtirokchi (ta'sischi) lar oldidagi ularning javobgarliklari va XYuS faoliyatining natijalaridan ularning manfaatdorligini kuchaytirish, shu asosda boshqaruv qarorlarining sifatini oshirish
Moliyaviy hisobotning xalqaro andozalaridan foydalanish	XYuS faoliyatining "oydinlik" darajasini oshirish va investitsion jozibadorlikning yanada

ga o'tish	yuqoriroq darajasini ta'minlash
Budjetlar tizimidan foydalanish asosida XYuS ning asoslangan biznes-rejasini ishlab chiqish. Qarz mablag'larini jalb qilishning joriy va istiqboldagi rejalarini tuzish	XYuS xo'jalik-moliya faoliyatida aniq asoslangan mo'ljallarning mavjudligi. Bu narsa XYuS joriy va istiqboldagi rivojlanishining eng muhim muammolarini yechishga moliyaviy resurslar va kuchlarning konsratsiya qilinishiga imkon beradi.
Taraqqiyot bashoratlarini bozor muhitining asosiy parametrlari bilan bog'liqlikda ishlab chiqish	Kelajakka ishonchni shakllantiradi. Bu narsa esa, o'z navbatida, iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi va uning barqaror rivojlanishini ta'minlaydi, faoliyatning barcha sohalarida rezervlarni qidirib topish va ularni amalga oshirishga yordam beradi.
Harakat (amal) dagi XYuSda investitsion-biznes loyihani ishlab chiqish	Ishlab chiqarish siklining alohida joylarida taraqqiyotning asosiy proporsiyalarini asoslash va quvvatlardagi nomuvofiqlikka barham berish. XYuSning umumiy ishlab chiqarish imkoniyatlarini ancha oshirishga yordam beradi
Aktivlarning tarkibi va tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish	Yuqori talabga ega bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarishga muvofiqligini ta'minlash maqsadida XYuSning ishlab chiqarish apparati samaradorligini oshirish. Aktivlarni ularning "ballast" qismidan tozalash va keraksiz aktivlarni sotish

XYuSni moliyaviy isloh qilish rejasining barcha bo'linmalari kapitalni shakllantirish va undan foydalanish samaradorligini oshirish, XYuS faoliyatida kapitallashtirishning oqilona darajasiga erishish bo'lasidagi yagona asoslangan konsepsiyaga bo'ysunishi va o'zaro muvofiqlashtirilishi kerak. Bu isloh qilish jarayonida ancha yuqori bo'lgan integral samaraga erishishga imkon beradi.

2.3. Moliyaviy rezervlar – xo'jalik yurituvchi subyektni isloh qilish tizimida

Go'yo to'liq tugallangandek bo'lishiga qaramasdan XYuSda rivojlanishning qo'shimcha resurslarini qidirib topishda doimiy ravishda imkoniyat paydo bo'ladi. XYuSlarning taraqqiyotini belgilaydigan omillarning o'zaro ta'siri natijasida vujudga keladigan foydalanilmagan potensial imkoniyatlar ular ishlab chiqarish-iqtisodiy va moliyaviy faoliyatining rezervlari sifatida maydonga chiqadi.

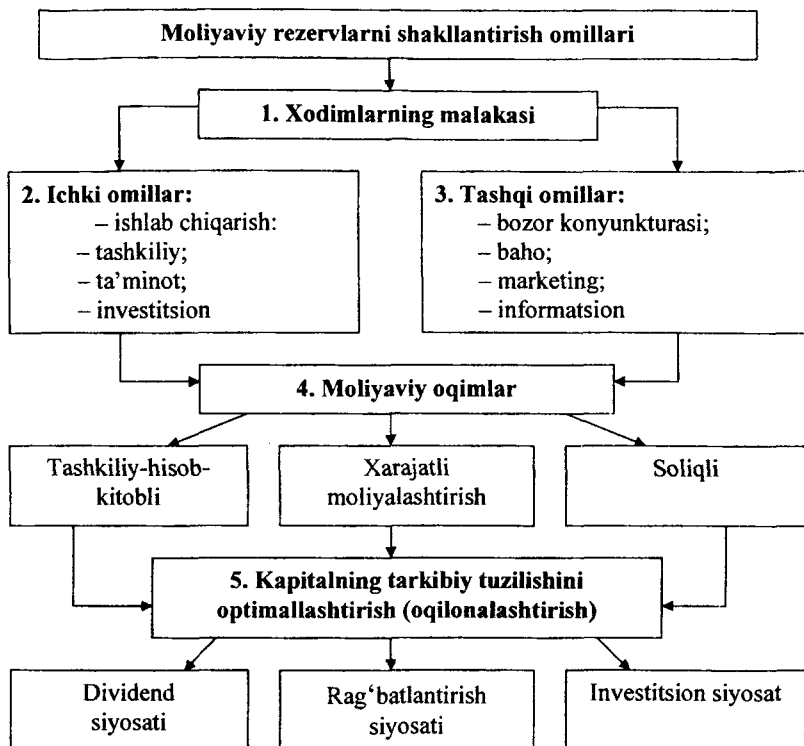
Moliyaviy rezervlarni qidirib topishning asosiy metodi moliyaviy tahlil hisoblanadi. Aynan moliyaviy tahlil asosida moliyaviy rezervlarni qidirib topish bo'yicha XYuSning siyosati ishlab chiqiladi. Faoliyat ko'rsatish sharoitlaridan qat'iy nazar rezervlarni qidirib topish va ularni amalga oshirish XYuS xodimlari uchun doimiy faoliyatga aylanmog'i lozim. Xorijiy (Yaponiyadagi sifat to'garaklari, AQSh va Germaniyadagi yangiliklar to'g'risidagi takliflarni rag'batlantirish va boshqalar) va mamlakatimizdagi ilg'or kompaniyalarning tajribasi shuni ko'rsatadiki, qayerda rezervlarni izlash va ulardan foydalanish uzluksiz davom etayotgan, yangiliklar keng joriy etilayotgan bo'lsa, o'sha yerda investitsiyalar o'sadi, XYuSning moliyaviy ahvoli mustahkamlanadi, iqtisodiy taraqqiyot sur'atlari oshadi.

Moliyaviy rezervlarni shakllantirish omillari tizimi juda keng. Muhimligiga ko'ra ularning darajalarini quyidagilarga ajratish mumkin (2.3.1-chizmaga qarang):

Moliyaviy, ishlab chiqarish va boshqaruv sohalaridagi eng muhim rezerv bu xodimlarning malakasini oshirishdir. Rivojlanayotgan intellektual inqilob, "bilimlar iqtisodiyoti"ga o'tish va xodimlarning intellektini shakllantirish sharoitida qabul qilinayotgan boshqaruv qarorlarida ularning moddiylashuvi iqtisodiy o'sishning strategik omiliga aylanadi. Moliyaviy menejerlarning yuqori kasbiy darajasi XYuSning moliyaviy barqarorlik darajasini oshirish rezervlarining barcha ko'rinishlarini qidirib topish va amalga oshirishning asosiy shartidir. Savodsizlik bilan qabul qilingan moliyaviy qarorlar (bizning amaliyotimizda bunday qarorlar juda ko'p va tez-tez uchrab turadi) makro va mikro darajada juda katta hajmdagi yo'qotishlarga olib keladi. Shuning uchun ham, kadrlarning malakasini oshirish va xodimlarda zamonaviy intellektual salohiyatni shakllantirish kompaniyalar tomonidan murakkab zamonaviy moliyaviy-iqtisodiy vazifa (muammo) larni yechishning asosiy sharti hisoblanadi.

Moliyaviy rezervlar XYuS iqtisodiyotining yagona kompleks sifatida rivojlanishi bilan uzviy bog'langan. Xomashyo va materiallarni iste'mol qilishdagi o'zgarishlar, mehnat unumdorligining o'sishi yoki kamayishi, asosiy fondlardan foydalanishning yaxshilanishi yoki yomonlashuvi va h.k. – bularning barchasi kompaniyaning daromadi darajasini, uning moliyaviy ahvolini belgilab beradi. Xuddi shu narsa bozor sharoitlarining – baho, raqobatchilarning paydo bo'lishi, xo'jalik va boshqa risklarning – o'zgarishiga ham tegishlidir. Moliyaviy natijalar – xo'jalik

faoliyatining yakuniy natijasi – doimiy ravishda ichki va tashqi omil-
larning ta’siri ostida bo’ladi.

2.3.1-chizma. Moliyaviy rezervlarni shakllantirish darajalari va omillari

XYuS moliyaviy barqarorligining ichki rezervlari, asosan, ishlab chiqarish, tashkiliy va innovatsion-investitsion omillari bilan bog‘liq bo‘ladi.

Moliyaviy barqarorlikning tashqi rezervlari esa bozor konyunkturasi, XYuSning marketing va baho strategiyasi, soliqqa tortishni optimallashtirish, hisob-kitoblarning samarali tizimini tashkil etish, bank kreditlari va kreditorlik qarzlari ko‘rinishidagi qarz mablag‘larini jalb qilishdan foydalanish va h.k.lar bilan bog‘liq. Bir vaqtning o‘zida XYuSga tushumlarning o‘z vaqtida tushishiga, debitorlik qarzlarning

kamayishiga erishish, kreditorlik qarzlaridan kapitalning manbai sifatida faol foydalanish ham kerak.

Moliyaviy rezervlarni izlab topish va ularni amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari orasida XYuSning mol-mulkidan yanada samaraliroq foydalanishni alohida ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq. Bu yerda asosiy ko'rsatkich aktivlarning rentabelligi sanalib, uni quyidagicha hisoblash mumkin:

$$R_a = (F_c : A_y) \times 100,$$

Bu yerda: R_a – aktivlarning rentabelligi;

F_c – sof foyda;

A_y – tahlil davridagi aktivlarning o'rtacha o'lchami.

Agar sof foydaning yoki netto-foydaning baho va to'liq tannarx o'rtasidagi farq hamda soliq to'lovlari o'lchamiga kamaytirilganligidan iborat ekanligi inobatga olinadigan bo'lsa, aktivlarning rentabelligi faqat bozor konyunkturasiga bog'liq bo'lmasdan, balki foydadan olinadigan soliq summalariga ham bog'liq ekanligi ma'lum bo'ladi:

$$S_\phi = B_x - (T_x + S_m)$$

Bu yerda: S_ϕ – sof foyda;

B_x – mahsulot bahosi;

T_x – mahsulot to'liq tannarxi;

S_m – soliq to'lovlari.

Aktivlarning rentabelligi ko'rsatkichi bir so'mlik aktivlarga (XYuS ning butun mol-mulkiga) to'g'ri keluvchi sof foydaning miqdorini ko'rsatadi va XYuS faoliyatining moliyaviy faolligini o'zida aks ettiradi. Bu ko'rsatkichning darajasi XYuS aktivlarining tarkibiy tuzilishiga – asosiy fondlar aktiv va passiv qismlarining, asosiy va aylanma kapitalning nisbatiga – bog'liq.

XYuS asosiy kapitalidan foydalanishga tavsifnoma beruvchi muhim ko'rsatkichlardan biri fond qaytimi hisoblanib, uni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$F_x = (R_x : A_\phi)$$

Bu yerda: F_x – fond qaytimi;

R_x – realizatsiya qilingan mahsulot hajmi;

A_{ϕ} – asosiy fondlarning yillik o‘rtacha qiymati.

Asosiy fondlarning aktiv qismiga (dastgohlar, mashinalar, mexanizmlar va h.k.) qancha ko‘p asosiy kapital joylashtirilgan bo‘lsa va ular yil davomida qanchalik ko‘p aylanish sodir etsa, XYuS shuncha ko‘p foyda oladi.

Aylanma aktivlar XYuS kapitalining eng faol elementi hisoblanadi. Yil davomida ular aylanishining miqdori kapitaldan foydalanishning intensivlik darajasini ko‘rsatadi. XYuSning aylanma mablag‘lari eng faol “ishlovchi” kapitaldir. Shu munosabat bilan kapitalning faollik koeffitsiyenti alohida ahamiyat kasb etib, uni aniqlashni formula yordamida quyidagicha aks ettirsa bo‘ladi:

$$K_{\phi\kappa} = K_{\alpha\alpha} : K_{\alpha\alpha},$$

Bu yerda: $K_{\phi\kappa}$ – kapitalning faollik koeffitsiyenti;

$K_{\alpha\alpha}$ – aylanma aktivlar (ishlayotgan kapital);

$K_{\alpha\alpha}$ – barcha aktivlar (XYuSning barcha kapitali).

Shuning uchun ham, XYuS rezervlarining butun bir qismi aylanma mablag‘lardan foydalanish, ular aylanishining tezligi bilan bog‘liq. Ana shu maqsadda ishlab chiqarish zaxiralarining ortiqcha qismini qidirib topish va realizatsiya qilish asosida aylanma mablag‘larning tarkibiy tuzilishini optimallashtirish, debitorlik qarzlari va tayyor mahsulot zaxiralariga qo‘yilmalarni qisqartirish talab etiladi. Aylanma mablag‘lardan foydalanish samaradorligini oshirishning rezervlarini qidirib topish uchun ularning absolut va nisbiy ozod bo‘lishini (bo‘sh bo‘lishini, bo‘shashini) aniqlash muhim ahamiyatga ega.

Tahlil qilinayotgan davrning boshi va oxiridagi aylanma mablag‘lar haqiqiy o‘lchamlari o‘rtasidagi farq ularning absolut ozod bo‘lishini (absolut iqtisod qilinganligini) ko‘rsatadi. Aylanma mablag‘larning nisbiy ozod bo‘lishi esa ularning hisobli o‘lcham taqqoslaganda qancha iqtisod qilinganligi tavsiflaydi, o‘tgan davrda ulardan foydalanish samaradorligini hisobga olgan holda haqiqatdagi aylanishga xizmat qilish uchun XYuSga qancha aylanma mablag‘lar kerak bo‘lishi mumkinligidan darak beradi.

Nisbiy ozod bo'lish XYuS aylanma mablag'laridan foydalanishning samaradorlik darajasini xarakterlaydi – ularning shartli ozod bo'lishini ko'rsatadi va uni quyidagicha aniqlash mumkin:

$$O_n = A_{xy} - A_{\phi} \times (R_x : R_y),$$

Bu yerda: O_n – aylanma mablag'larning nisbiy ozod bo'lishi;

A_{xy} – tahlil qilinadigan davrdagi aylanma mablag'larning haqiqiy miqdori (yillik o'rtachasi);

A_{ϕ} – bazis (o'tgan) davrdagi aylanma mablag'larning miqdori (yillik o'rtachasi);

R_x – hisobot (joriy) davrda realizatsiya qilingan mahsulotlar hajmi;

R_y – o'tgan (bazis) davrda realizatsiya qilingan mahsulotlar hajmi.

Aylanma mablag'larning aylanuvchanligini tezlashtirish XYuS moliyaviy ahvolini mustahkamlashning muhim rezervi hisoblanadi. Buning natijasida ozod bo'lgan mablag'lar investitsiyalarga, innovatsion faoliyatga, aktivlarning tarkibiy tuzilishini takomillashtirishga va h.k. larga yo'naltirilishi mumkin.

Moliyaviy rezervlarni jalb qilishda moliyaviy leverijdan foydalanish katta ahamiyatga ega. Kompaniyaning aylanmasiga turli shakllarda qarz mablag'larini jalb qilish evaziga rentabellikning o'sishiga moliyaviy leverij deyiladi. Moliyaviy leverij XYuS qarz kapitalining XYuS o'z kapitaliga nisbatini ko'rsatuvchi moliyaviy faollik koeffitsiyenti orqali ifodalanadi. Uni formula orqali quyidagi tarzda ko'rsatish mumkin:

$$K_{\text{mf}} = K_q : K_y,$$

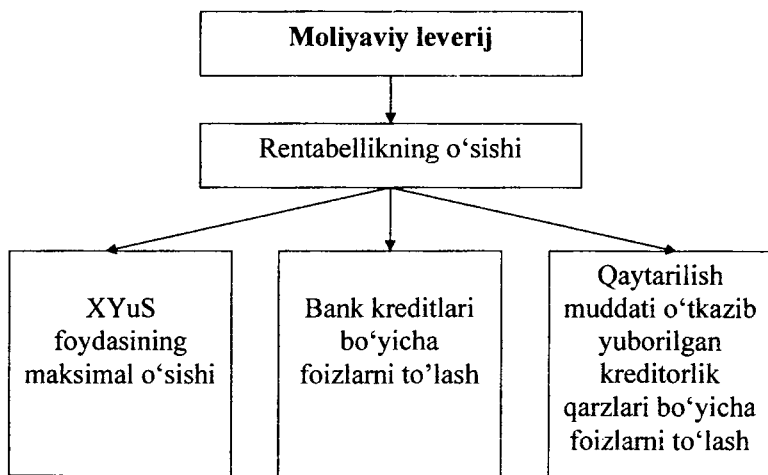
Bu yerda: K_{mf} – moliyaviy faollik koeffitsiyenti yoki moliyaviy leverij;

K_q – qarziy kapital;

K_y – o'zlik kapitali.

Bu ko'rsatkich ko'pchilik hollarda moliyaviy dastak ko'rsatkichi deb ham yuritiladi va bunda qo'shimcha qarz kapitalini jalb qilishning dastagi bo'lib, kompaniyaning o'zlik kapitali maydonga chiqayotganligi nazarda tutiladi. Bank ssudalari va kreditorlik qarzlari ko'rinishlarida

jalb qilingan qarz kapitalidan foydalanish ular jalb qilingunga qadar erishilgan rentabellik darajasidan ko'ra yuqoriroq bo'lgan rentabellik darajasiga erishishni ta'minlasagina samarali bo'lishi mumkin. Bu, o'z navbatida, XYuSdan qarz mablag'larini yanada samaraliroq foydalanish imkonini beruvchi biznes-loyihalarni ishlab chiqishni talab qiladi. Faqat shu holdagina moliyaviy leverij yoki moliyaviy dastak samarasi vujudga kelishi mumkin. Rentabellikning yangi darajasi XYuS kreditdan foydalanganligi uchun bank kreditining foizini va qaytarilish muddati o'tkazib yuborilgan kreditorlik qarzlari uchun to'lovlar to'lashni yetarli darajada (hatto ancha oshgan holda) qoplashi kerak. Qarz mablag'laridan foydalanish XYuSning maksimal qo'shimcha foyda olishini ta'minlamog'i lozim. Moliyaviy leverij samarasini olish va uni taqsimlashning umumiy ko'rinishi quyidagi chizmada keltirilgan:

2.2-chizma. Moliyaviy leverij samarasini olish va uni taqsimlashning umumiy ko'rinishi

Biznesni rivojlantirish va uning samaradorligini oshirish maqsadida kapitalni to'ldirishning barcha manbalaridan (kreditlar va kreditorlik qarzlardan) maksimal foydalanishga moliyaviy faoliyatni yo'naltiribgina qolmasdan, moliyaviy menejment makrodarajada ham moliyaning asosiy – kompaniyaning barcha xo'jalik-ishlab chiqarish faoliyatini pul mablag'lari bilan ta'minlash – funksiyasini aniq bajarishi ham kerak. Agar ana shu prinsip amalga oshirilsa va moliyaviy xizmat

hisob-kitob hisobvarag'iga pullarning doimiy ravishda tushib turishini ta'minlasa, to'lash muddati kelgan talabnomalar bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirsa, to'lovlarning uzoq muddatli uzaytirilishiga yo'l qo'ymasa, bu XYuSning mustahkam moliyaviy holati va sog'lom to'lovga qobilligining asosiy belgisidir.

XYuSning to'lov qobiliyati darajasini oshirish uchun debitorlik qarzlarni qisqartirish, moliyaviy resurslarning aylanishini tezlashtirish, ta'sirchan marketing strategiyasi va baho siyosatidan foydalanish, mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarini qisqartirish, ishlab chiqarishni boshqarishda yangi texnologiyalar va boshqaruvning innovatsion tizimlarini joriy etish bo'yicha choralarning kompleks tizimi ishlab chiqilishi kerak.

To'lovga qobillik koeffitsiyenti quyidagicha aniqlanadi:

$$K_{mq} = (\sum P_n : M) \geq 1,$$

Bu yerda: K_{mq} – to'lovga qobillik koeffitsiyenti;

$\sum P_n$ – XYuSning barcha pul mablag'lari;

M – uzish muddati kelgan to'lovlar bo'yicha majburiyatlar.

Koeffitsiyentning darajasi birga teng yoki undan katta bo'lmog'i lozim. Ana shu shart bajarilsa, XYuS to'lovga qobil hisoblanadi. Agar muddati o'tgan kreditorlik qarzlarning umumiy miqdori va to'lovlarning kechikishi belgilangan me'yordan oshsa, kreditorlarning arizasiga muvofiq tegishli sud bu yerdan kelib chiquvchi barcha oqibatlarini inobatga olgan holda XYuSni bankrot deb e'lon qilish jarayonini boshlashi mumkin. Shu munosabat bilan quyidagilarga alohida e'tibor qaratmoq lozim:

- bozorga faol kirish bilan bog'liq holda XYuS moliyaviy barqarorligining o'sishiga;
- bankrotlikning mavjud belgilariga o'z vaqtida barham berishga (moliyaviy mustahkamlik zaxirasini nazorat qilish);
- investitsiyalarning qoplanish muddatlarini qisqartirishga;
- ishlab chiqarish va tovarlar realizatsiyasi xarajatlarini qisqartirish evaziga foydaning o'sishiga.

Bunda XYuS foydasining o'sishiga ta'sir qiluvchi barcha omillardan faol foydalanmoq lozim. Har bir guruh omillari hisobidan foyda

miqdori o'zgarishining hisob-kitobi quyidagi tarzda amalga oshirilishi kerak:

– sotilayotgan mahsulot birligiga qilingan xarajatlar o'zgarishining foydaga ta'siri. Buni quyidagi tarzda aniqlash mumkin:

$$\Delta F_m = (T_o - T_1) \times Rh_1,$$

Bu yerda: ΔF_m – tannarx omilining ta'siri ostida foydaning o'zgarishi (+,-);

T_o, T_1 – mos ravishda o'tgan (bazis) va hisobot yillaridagi mahsulot tannarxi;

Rh_1 – tegishli yildagi realizatsiya hajmi.

– baholar o'zgarishining foyda miqdoriga ta'siri. Bu ta'sirni quyidagicha aniqlasa bo'ladi:

$$\Delta F_e = (B_1 - B_o) \times Rh_1,$$

Bu yerda: ΔF_e – baho omilining ta'siri ostida foydaning o'zgarishi;

B_1, B_o – tegishli yillardagi mahsulot birligining bahosi;

Rh_1 – tegishli yildagi realizatsiya hajmi.

– mahsulot realizatsiyasi hajmi o'zgarishining foyda miqdoriga ta'siri. Uni quyidagicha aniqlash mumkin:

$$\Delta F_p = (Rh_1 - Rh_o) \times (F_o : Rh_o),$$

Bu yerda: ΔF_p – realizatsiya omilining ta'siri ostida foydaning o'zgarishi;

Rh_1, Rh_o – tegishli yillardagi realizatsiya hajmi;

F_o – bazis yildagi foyda miqdori.

– realizatsiya qilingan mahsulot assortimenti o'zgarishining foyda miqdoriga ta'siri. Bu ta'sirni quyidagi tartib asosida aniqlash mumkin:

$$\Delta F_\alpha = \left[\sum (q_1 - q_o) \times P_o \right] \times Rh_1,$$

Bu yerda: ΔF_α – realizatsiya qilingan mahsulot assortimentining o'zgarishi natijasida

- foydaning o'zgarishi;
- q_1, q_0 – o'tgan (bazaviy) va hisobot yoki reja yilida ma'lum assortimentdagi mahsulotning salmog'i;
- R_0 – o'tgan (bazaviy) yildagi mahsulot turining har bir assortimenti bo'yicha sotuv rentabelligining darajasi;
- n – o'tgan (bazaviy) yil bilan taqqoslanadigan mahsulot assortimentlari ko'rinishlari ning soni.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda foyda o'sishi (kamayishi)ning umumiy o'lchami har bir omillarning foydaga ta'siri yig'indisidan tashkil topib, uni quyidagi tarzda ifodalash mumkin:

$$\Delta F_y = \Delta F_m + \Delta F_\sigma + \Delta F_p + \Delta F_\alpha,$$

Bu yerda: ΔF_y – omillarning ta'siri ostida foyda o'sishi (kamayishi) ning umumiy o'lchami (miqdori);

ΔF_m – tannarx omilining ta'siri ostida foydaning o'zgarishi (+,-);

ΔF_σ – baho omilining ta'siri ostida foydaning o'zgarishi;

ΔF_p – realizatsiya omilining ta'siri ostida foydaning o'zgarishi;

ΔF_α – realizatsiya qilingan mahsulot assortimentining o'zgarishi natijasida foydaning o'zgarishi;

Albatta, foydaning miqdoriga XYuSning soliq siyosati ham o'z ta'sirini ko'rsatadi, chunki barcha soliqlar tovar bahosining tarkibiga kiritiladi. Soliqlarning miqdori, ayrim hollarda, bahoning darajasini aniqlashga va demak, talabga ham hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, soliqlar XYuSning sof foydasiga ham bevosita ta'sir qiladi, chunki sof foyda balans (umumiy) foyda va uning budjetga to'langan qismi o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi.

Hozirgi sharoitda iloji boricha XYuSlar foydasining asosiy qismi budjetga olinmasligi va XYuSning ixtiyoriga qoladigan sof foyda uning rivojlanishini moliyalashtirish uchun yetarli bo'lmog'i lozim. Bu, eng

avvalo, investitsiyalarga tegishli bo‘lib, joriy XYuSlarda ularning manbai sof foydadir. XYuSlarda sof foyda bo‘yicha sotuvning rentabelligi (sof foydaning realizatsiya hajmiga nisbati) yuqori bo‘lib, ularning sog‘lom faoliyatini ta‘minlashga yetarli bo‘lishi kerak.

Moliyaviy isloh qilish jarayonida XYuS faoliyat ko‘rsatishning quyidagi parametrlariga erishishga harakat qilmog‘i lozimki, ular XYuS ishining moliyaviy barqarorligi va balansi tarkibiy tuzilmasining ijobiyligidan darak beradi:

- to‘lovga qobillik koeffitsiyenti – ≥ 1 ;
- joriy likvidlik koeffitsiyenti – ≥ 2 ;
- aylanma aktivlarning o‘z aylanma mablag‘lari bilan ta‘minlanganlik koeffitsiyenti – $\geq 0,1$;
- absolut likvidlik koeffitsiyenti – $\geq 0,2$;
- zaxira va xarajatlarning hajmi (o‘lchami) ularni qoplash manbalaridan kichik yoki ularga teng ($\leq$) bo‘lishi kerak.

XYuS faoliyatini zararsiz va tanazzulsiz bo‘lishini ta‘minlash uchun kompaniya ishtirokchilari va moliyaviy menejment tomonidan bu ko‘rsatkichlar doimiy ravishda monitoring qilib borilishi va zarur hollarda ularning darajasi o‘z vaqtida o‘zgartirilishi lozim.

2.4. Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar

2-bob. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarni moliyaviy isloh qilish

2.1. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarni isloh qilish va moliyaviy xo‘jaligini qayta qurishning zarurligi

- Bozor iqtisodiyotidagi o‘zaro aloqalarning umumiy modeli qanday ko‘rinishga ega?
- Yangi sharoit talabiga ko‘ra XYuSlarni moliyaviy isloh qilishning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
- XYuSlar, firmalar va korporatsiyalarni moliyaviy isloh qilishda kapitalizatsiya jarayoni qanday ahamiyatga ega?
- Kapitallashtirishning asosiy manbayini nima tashkil etadi?
- Sof foydani kapitallashtirish koeffitsiyenti qanday aniqlanadi?
- Aktivlarni kapitallashtirish koeffitsiyentining aniqlanish tartibi qanday?
- Kapitallashtirish jarayoni nimalarga asoslanishi kerak?

- Nega XYuSlar tomonidan moliyaviy isloh qilishning asoslangan dasturini ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq?
- Moliyaviy isloh qilish dasturi nimalarni ko‘zda tutadi?
- Moliyaviy boshqaruvning yaxlit samarali tizimini shakllantirish qanday shartlar asosida amalga oshirilishi mumkin?

2.2. Xo‘jalik yurituvchi subyektning moliyaviy isloh qilinish samaradorligini baholash

- XYuS, firma va korporatsiyalarning moliyaviy isloh qilinish samaradorligini baholashning asosiy ko‘rsatkichi sifatida nimani olish mumkin va uni qanday aniqlasa bo‘ladi?
- Dyupon formulasining ko‘rinishi qanday va uning yordamida nimani hisoblash mumkin?
- Aktivlar qancha ko‘p aylansa, ularning rentabelligi nima bo‘ladi?
- Bir so‘mlik o‘zlik kapitaliga to‘g‘ri keluvchi aktivlar qanchalik ko‘p bo‘lsa, rentabellik darajasi shuncha yuqori bo‘ladi, degan tasdiq to‘g‘rimi?
- Qanday ko‘rsatkich XYuSning moliyaviy faolligini, uning aylanma (aktivlar) kapitalning qo‘shimcha manbalarini jalb qilish lohasidagi mahoratini aks ettiradi?
- XYuS aktivlarining takror ishlab chiqarishdagi rolini baholash uchun qanday koeffitsiyentdan foydalanish maqsadga muvofiq?
- Xo‘jalik faolligi koeffitsiyenti qanday aniqlanadi va u nimani xarakterlaydi?
- Kapitalning oqilona tarkibiy tuzilishi koeffitsiyenti qanday aniqlanadi?
- XYuSning moliyaviy isloh qilish dasturini tuzish jarayonida qanday tadbirlar belgilanadi va ulardan qanday samaraning olinishi (qo‘lga kiritilishi) ko‘zda tutiladi?
- XYuSni moliyaviy isloh qilish rejasining barcha bo‘linmalari nimalarga muvofiqlashtirilishi kerak?

2.3. Moliyaviy rezervlar – xo‘jalik yurituvchi subyektning isloh qilish tizimida

- Nimalar ishlab chiqarish-iqtisodiy va moliyaviy faoliyatning rezervlari sifatida maydonga chiqadi?

• Moliyaviy rezervlarni qidirib topishning asosiy metodi nima hisoblanadi?

• Moliyaviy rezervlarni shakllantirish omillari tizimi qanday va muhimligiga ko'ra ularning darajalarini nimalarga ajratish mumkin?

• Moliyaviy, ishlab chiqarish va boshqaruv sohalaridagi eng muhim rezerv nimadan iborat?

• XYuS moliyaviy barqarorligining ichki va tashqi rezervlari nimalarga bog'liq bo'ladi?

• Aktivlarning rentabelligi qanday aniqlanadi?

• Fond qaytimi ko'rsatkichining aniqlanish tartibi qanday va u nimaga tavsifnoma beradi?

• Kapitalning faollik koeffitsiyenti qanday aniqlanadi?

• Aylanma mablag'larning nisbiy ozod bo'lishi nimani xarakterlaydi va uni qanday aniqlash mumkin?

• Moliyaviy leverij deb nimaga aytiladi va u qanday aniqlanadi?

• Moliyaviy leverij samarasini olish va uni taqsimlashning umumiy ko'rinishi qanday?

• To'lovga qobillik koeffitsiyentining aniqlanish tartibi qanday va u nimani xarakterlaydi?

• XYuSni bankrot deb e'lon qilmaslik uchun nimalarga alohida e'tibor qaratmoq lozim?

• Har bir guruh omillari hisobidan foyda miqdori o'zgarishining hisob-kitobi qanday tarzda amalga oshirilishi kerak?

• Tannarx, baho, realizatsiya, realizatsiya qilingan mahsulot assortimenti omillarining ta'siri ostida foydaning o'zgarishi qanday aniqlanadi?

• Moliyaviy isloh qilish jarayonida XYuS faoliyat ko'rsatishning qanday parametrlariga erishishga harakat qilmog'i lozim?

2.5. Mustaqil o'zlashtirish uchun chizmalı materiallar

2-bob. Xo'jalik yurituvchi subyektlarni moliyaviy isloh qilish

2.1. Xo'jalik yurituvchi subyektlarni isloh qilish va ular moliyaviy xo'jaligini qayta qurishning zarurligi

Xo'jalik yurituvchi subyektlarni isloh qilish va moliyaviy xo'jaligini qayta qurishning zarurligi

XYuS larning faoliyatida sifat o'zgarishlarni amalga oshirmasdan turib bozor iqtisodiyotini rivojlantirish mumkin emas

Ularni isloh qilish jarayonining mazmuni bozor munosabatlari rivojlanishining qonuniyatlaridan kelib chiqadiki, ularda birlamchi bo'g'in (XYuSlar) ga alohida o'rin berilishi kerak

Bozor iqtisodiyoti sharoitida XYuS lar xaridor va sotuvchi sifatida maydonga chiqib, tovarlar va xizmatlar bozorida o'zgaruvchan talab va taklif asosida raqobat muhitida aniqlanadigan baho orqali o'zaro aloqada bo'ladi

XYuSlarni bozor sharoitlariga moslashtirish bo'yicha asoslangan choralar tizimini ishlab chiqish va ularni amalga oshirish, XYuSlarni bozor iqtisodiyotining mustaqil (to'laqonli) subyektiga aylantirish ularni moliyaviy isloh qilishning asosiy mazmunini tashkil etadi

XYuSlarni moliyaviy isloh qilishning asosiy vazifalari

faoliyatni bozor talablariga yo'naltirish va eng yangi texnologiyalarga investitsiyalar asosida innovatsion jarayonlarni rivojlantirish yo'li bilan mahsulotlar va xizmatlar raqobatbardoshligini ta'minlash

XYuS kapitalini shakllantirish va boshqarish samaradorligini oshirish

XYuS rivojlanishini moliyaviy jihatdan ta'minlash va uning moliyaviy barqarorligini oshirish rezervlarini qidirib topish va jalb qilish

ishlab chiqarishning barcha omillaridan samarali foydalanish va mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi xarajatlarni kamaytirish asosida ularning daromadlarini o'stirish yo'li bilan XYuS larning investitsion jozibadorligini oshirish

aktivlarni restrukturizatsiya qilish va bozor konyunkturasini bashoratlash, tovarlar va xizmatlarning to'lovga layoqatli talabi va taklifi asosida XYuS faoliyatini diversifikatsiyalash

Kapitalizatsiya jarayoni

XYuSlar, firmalar va korporatsiyalarni moliyaviy isloh qilishda kapitalizatsiya jarayoni, ya'ni mavjud salohiyat (aktivlar)dan eng yaxshi foydalanish hisobidan kompaniyaning qiymatini oshirish va shu asosda kapitallashtirishning asosiy manbayini – kapitalni o'stirishga yo'naltiriladigan sof foydani o'stirish alohida o'rin egallaydi

Sof foydani kapitallashtirish koeffitsiyenti aktiv (kapital) ni oshirishga yo'naltirilgan sof foyda qismining XYuS sof foydasi umumiy hajmiga nisbati bilan aniqlanadi

Kapitallashtirish jarayoni investitsion-innovatsiya strategiyasini amalga oshirish asosida faqat aktivlar hajmini oshirishni emas, balki ularning yanada samaraliroq foydalanilishini ko'zda tutganligi bilan ham muhimdir

Aktivlarni kapitallashtirish koeffitsiyenti tahlil davrida o'z kapitalining o'sishini tahlil davri oxiridagi aktivlarga bo'lib topiladi

Kapitallashtirish jarayoni ishlab chiqarishga ilmiy yutuqlarning moddiylashganligini aks ettiruvchi ilg'or innovatsion ishlab chiqarish vositalari va texnologiyalariga qo'yiladigan kapitalning intellektuallashtirishga asoslanishi kerak

**Moliyaviy isloh qilishning
asoslangan dasturi**

O'zlarining faoliyatlariga yangi sifat talablarini ilgari surayotgan samarali bozor o'zaro aloqalarining tizimiga nisbatan tezroq kirish uchun XYuSlar tomonidan moliyaviy isloh qilishning asoslangan dasturini ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq

Bunda butun xo'jalik-ishlab chiqarish faoliyatining natijasi sifatida yuqori yakuniy moliyaviy ko'rsatkichlarga erishishga alohida o'rin ajratilmog'i lozim

Bir vaqtning o'zida bunday dastur bozor omillari va iqtisodiy o'sish shart-sharoitlaridan foydalanish, shuningdek, innovatsion taraqqiyotning zamonaviy tendensiyalarini amalga oshirish asosida XYuS faoliyatining samaradorligini oshirish bo'yicha choralar tizimini o'z ichiga qamrab oladi

**Moliyaviy isloh qilish dasturi
quyidagilarni ko'zda tutadi**

XYuSning tashkiliy va mulkiy holatini o'zgartirish (yuqori samarali tashkiliy shakl, kapitalning tarkibiy tuzilishini o'zgartirish va uni samaradorlikni oshirish maqsadlari uchun joylashtirish, yuqori talabga ega bo'lgan mahsulotni ishlab chiqarishni rivojlantirish va h.k.)

ishlab chiqarishning investitsion-texnologik bazasini o'zgartirish (asosiy fondlar va aylanma mablag'larning tarkibiy tuzilishi, texnologik yangiliklarni joriy etish, ishlab chiqariladigan mahsulotlarni yangilash va h.k.)

ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyatining yuqori yakuniy natijalariga – XYuSning ixtiyoriga qoldiriladigan sof foydaga erishish, kompaniyaning qiymatini o'stirish va xarajatlarni qisqartirishning tashkiliy asosi bo'lgan asoslangan biznes-rejani ishlab chiqish

XYuSning asoslangan marketing va baho strategiyasini ishlab chiqish

XYuSning moliyaviy strategiyasini uning ishlab chiqarish-marketing siyosati bilan o'zaro bog'liqligini asoslash

Moliyaviy isloh qilish dasturida belgilangan tadbirlar

moliyaviy munosabatlarni tegishli tarzda qayta qurishni, XYuSni boshqarishda moliyaviy oqimlarning rolini oshirishni; tushum, xarajatlar, foyda, soliqqa tortish meyorlari, sof foyda, umumiy va o'z kapitalining hajmi va manbalaridan iborat bo'lgan moliyaviy indikatorlarning o'zgarishini monitoring qilish orqali moliyaviy boshqaruvning yaxlit samarali tizimi shakllantirishni talab qiladi

Bu ishlar, o'z navbatida, quyidagi shartlar asosida amalga oshirilishi mumkin

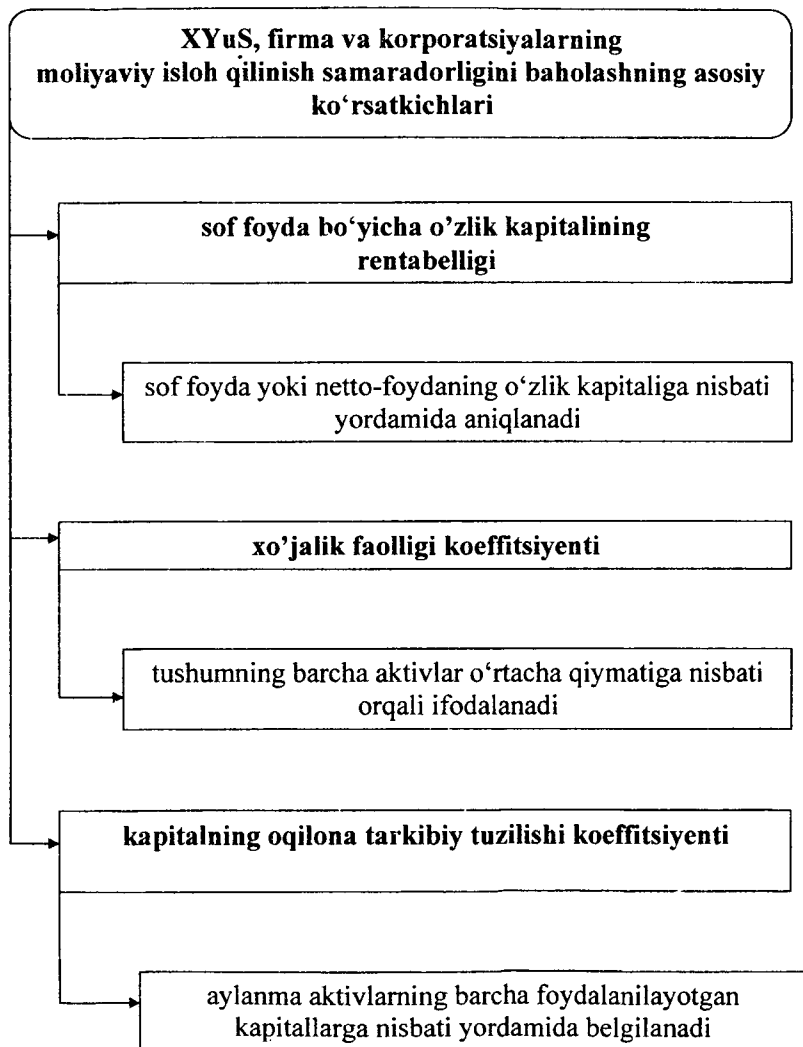
XYuS xo'jalik-ishlab chiqarish faoliyatidagi moliyaviy oqimlarning o'zaro aloqadorligini kuchaytirish va ularda ishlab chiqarish omillari – moddiy, mehnat, informatsion va boshqa resurslarning tegishli harakatlarini yanada to'laroq aks ettirish

boshqaruv qarorlari qabul qilishda, XYuS moliyaviy resurslari o'sishining rezervlarini to'liq qidirib topish va amalga oshirishda uning moliyaviy-analitik xizmatlari ahamiyatini oshirish

XYuS faoliyatini moliyaviy resurslar bilan yanada to'liqroq ta'minlash uchun o'z bilimlarini sarf etayotgan moliyaviy mejejment malakaviy darajasini oshirish

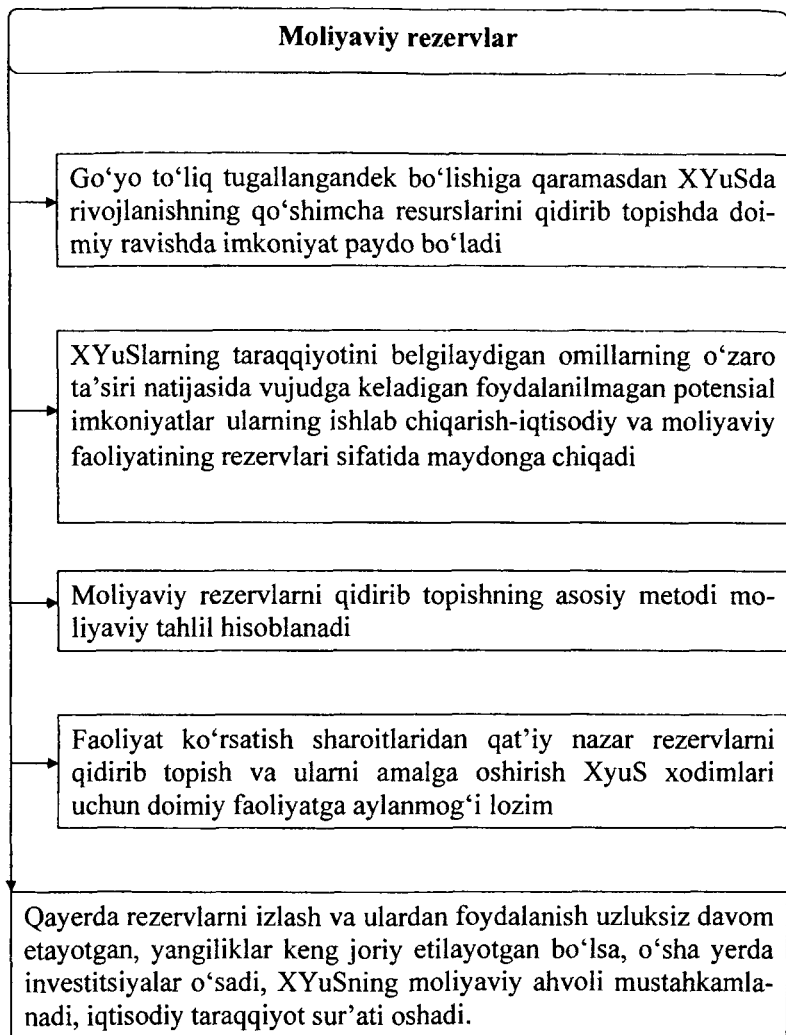
XYuS moliyaviy-xo'jalik faoliyati to'g'risida xalqaro andozalarga muvofiq ravishda ma'lumotlar olish, XYuSlar, firmalar va korporatsiyalar faoliyatida yuqori darajadagi barqarorni ta'minlash uchun moliyaviy hisobotning xalqaro andozalariga o'tish

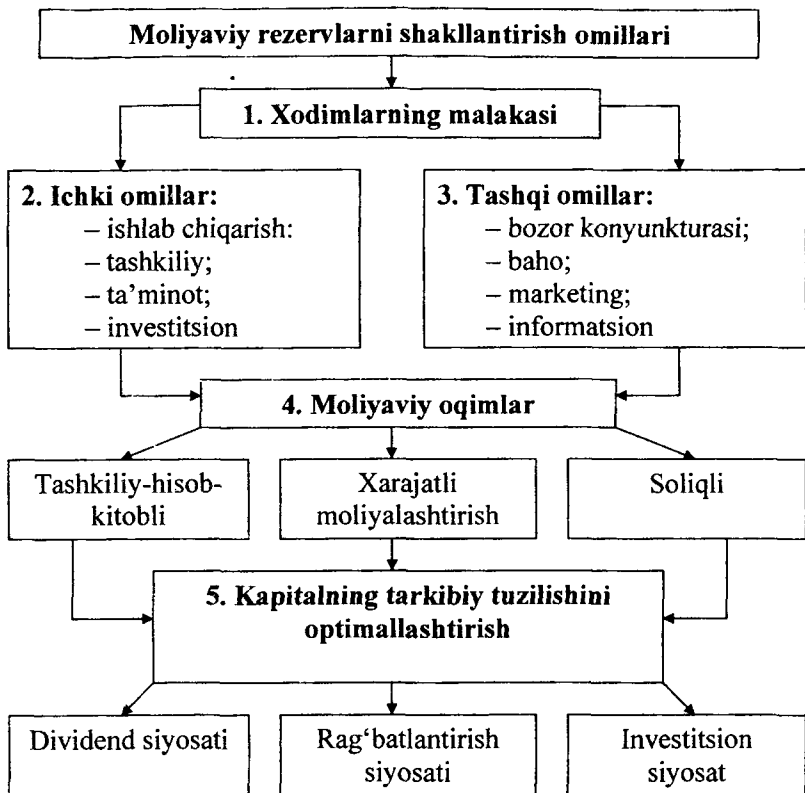
2.2. Xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy isloh qilinish samaradorligini baholash

2.3. Moliyaviy rezervlar – xo‘jalik yurituvchi subyektning isloh qilish tizimida

Moliyaviy rezervlar

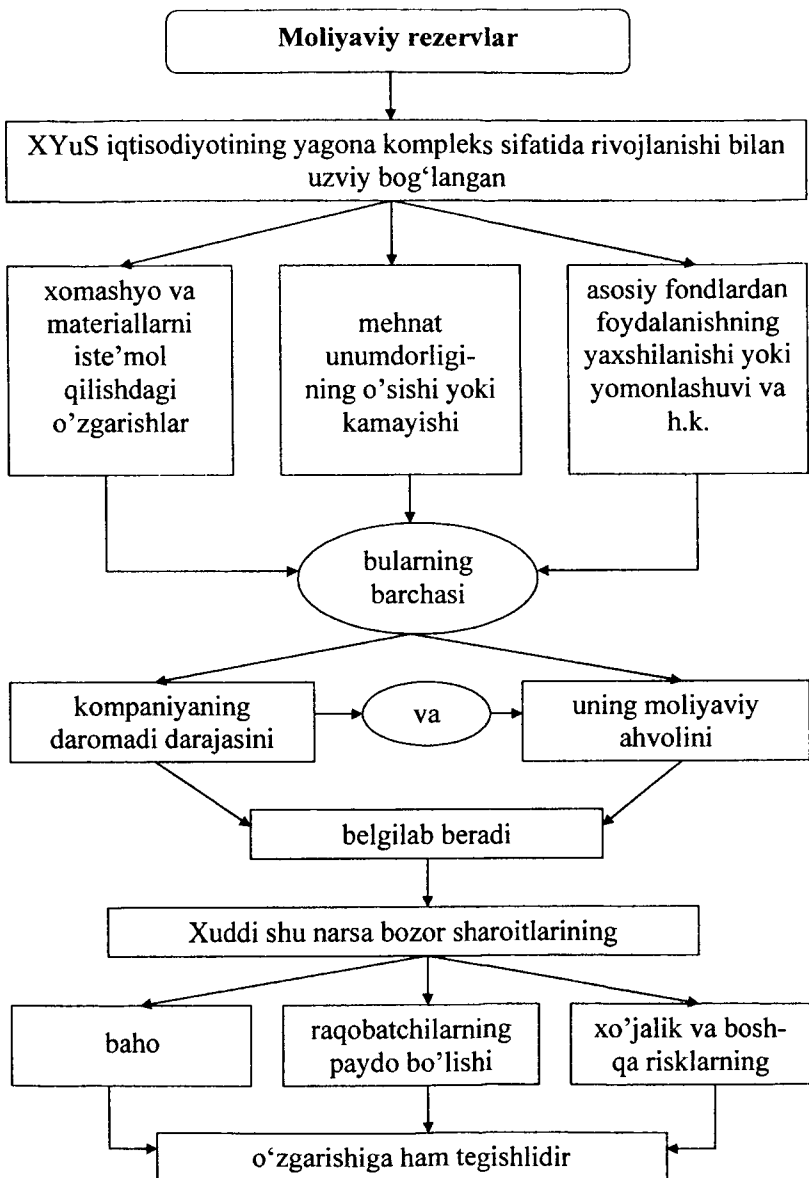
Moliyaviy, ishlab chiqarish va boshqaruv sohalaridagi eng muhim rezerv bu – xodimlar malakasini oshirishdir

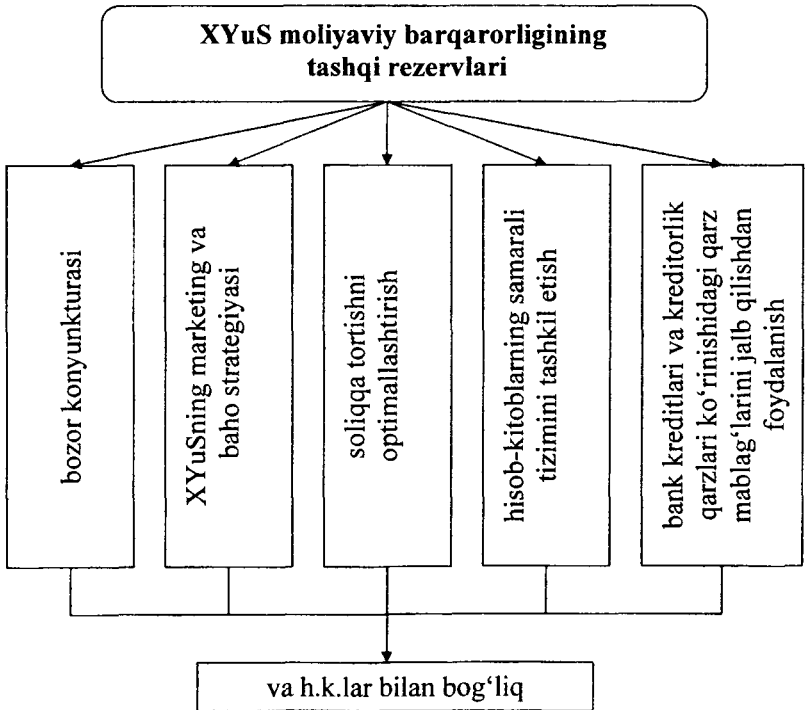
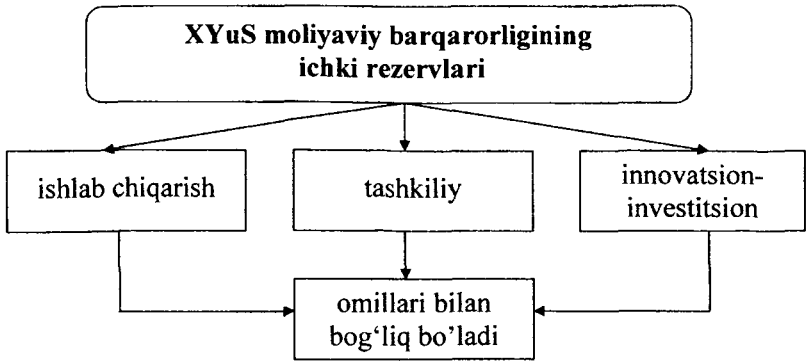
Rivojlanayotgan intellektual inqilob, “bilimlar iqtisodiyoti” ga o‘tish va xodimlarning intellektini shakllantirish sharoitida qabul qilinayotgan boshqaruv qarorlarida ularning moddiylashuvi iqtisodiy o‘shishning strategik omiliga aylanadi

Moliyaviy menejrlarning yuqori kasbiy darajasi XYus ning moliyaviy barqarorlik darajasini oshirish rezervlarining barcha ko‘rinishlarini qidirib topish va amalga oshirishning asosiy shartidir

Savodsizlik bilan qabul qilingan moliyaviy qarorlar (bizning amaliyotimizda bunday qarorlar tez-tez uchrab turadi) makro va mikro darajada juda katta hajmdagi yo‘qotishlarga olib keladi

Shuning uchun ham, kadrlarning malakasini oshirish va xodimlarda zamonaviy intellektual salohiyatni shakllantirish kompaniyalar tomonidan murakkab zamonaviy moliyaviy-iqtisodiy muammolarni yechishning asosiy sharti hisoblanadi

Moliyaviy rezervlarni izlab topish va ularni amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari

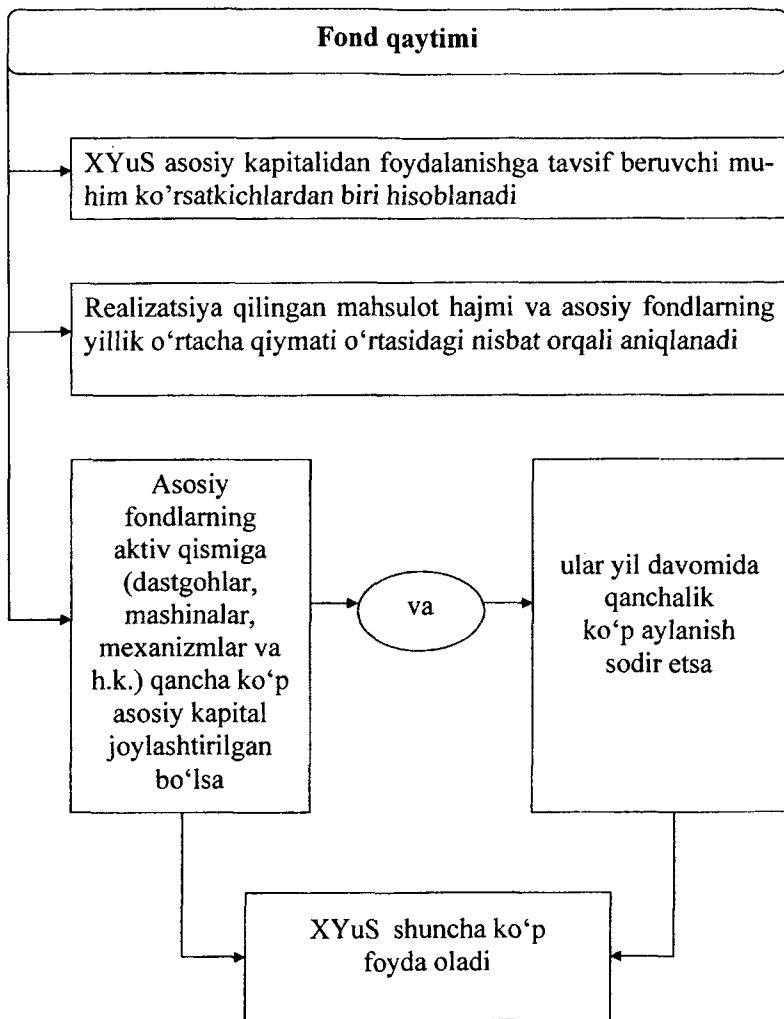
orasida XYuSning mol-mulkidan yanada samaraliroq foydalanishni alohida ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq

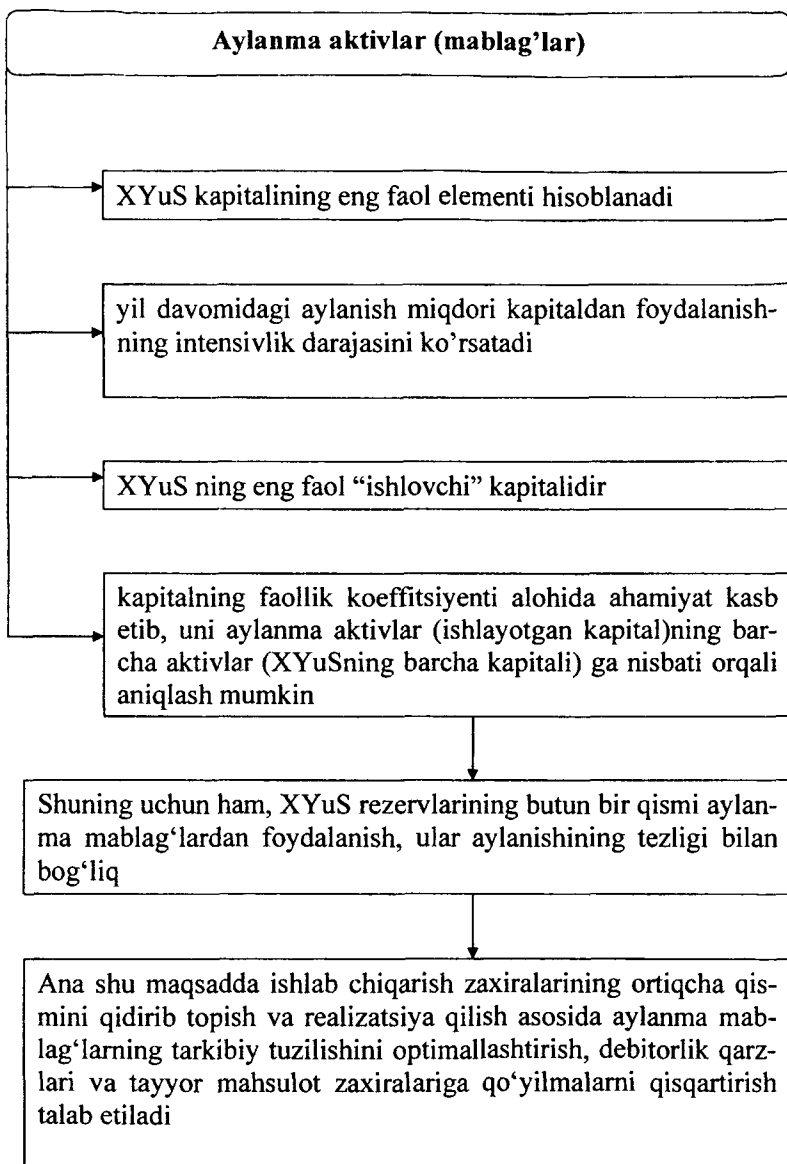
Bu yerda buning asosiy ko'rsatkichi aktivlarning rentabelligi hisoblanadi

Aktivlarning rentabelligi sof foydaning tahlil davridagi aktivlarning o'rtacha o'lchamiga nisbati bilan ifodalanadi

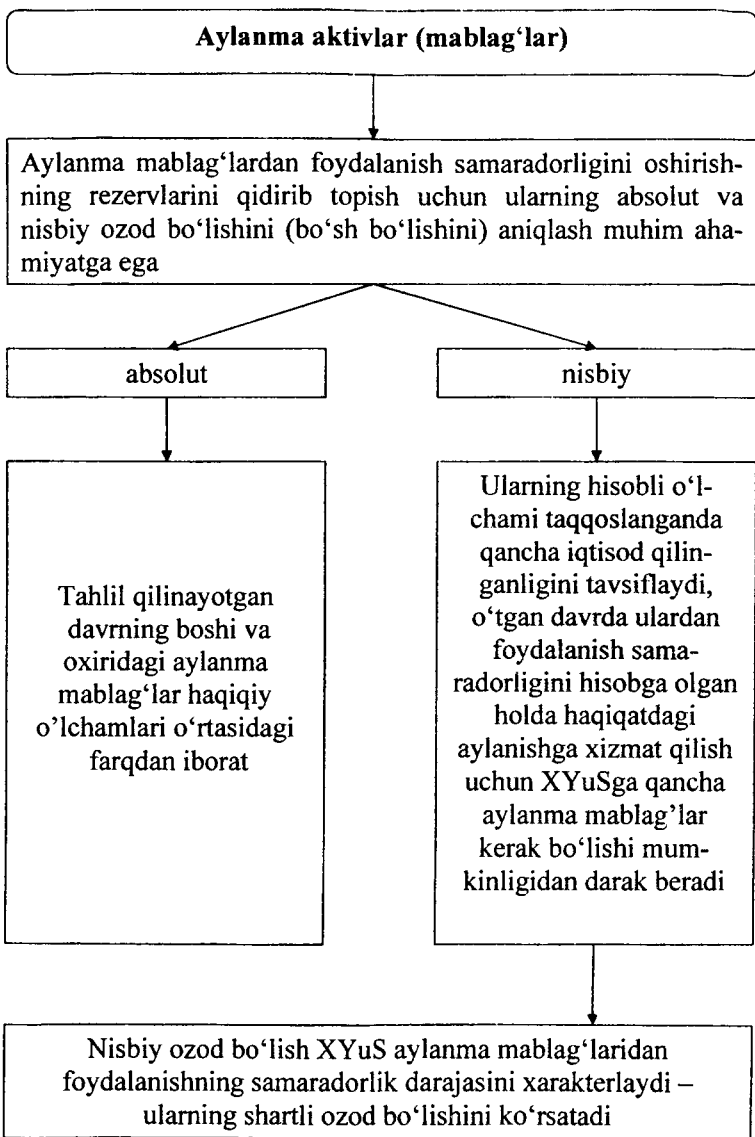
Agar sof foydaning yoki netto-foydaning baho va to'liq tannarx o'rtasidagi farq hamda soliq to'lovlari o'lchamiga kamaytirilganligidan iborat ekanligi inobatga olinadigan bo'lsa, aktivlarning rentabelligi faqat bozor konyunkturasiga bog'liq bo'lmasdan, balki foydadan olinadigan soliq summalariga ham bog'liq ekanligi ma'lum bo'ladi

Aktivlarning rentabelligi ko'rsatkichi bir so'mlik aktivlarga (XYuSning butun mol-mulkiga) to'g'ri keluvchi sof foydaning miqdorini ko'rsatadi va XYuS faoliyatining moliyaviy faolligini o'zida aks ettiradi. Bu ko'rsatkichning darajasi XYuS aktivlarining tarkibiy tuzilishiga – asosiy fondlar aktiv va passiv qismlarining, asosiy va aylanma kapitalning nisbatiga – bog'liq

Moliyaviy leverij

Moliyaviy rezervlarni jalb qilishda moliyaviy leverijdan foydalanish katta ahamiyatga ega

Kompaniyaning aylanmasiga turli shakllarda qarz mablag'larini jalb qilish evaziga rentabellikning o'sishiga moliyaviy leverij deyiladi

Moliyaviy leverij XYuS qarz kapitalining XYuS o'z kapitaliga nisbatini ko'rsatuvchi moliyaviy faollik koeffitsiyenti orqali ifodalanadi

Bu ko'rsatkich ko'pincha moliyaviy dastak ko'rsatkichi deb ham yuritiladi va bunda qo'shimcha qarz kapitalini jalb qilishning dastagi sifatida kompaniyaning o'zlik kapitali maydonga chiqayotganligi nazarda tutiladi

Bank ssudalari va kreditorlik qarzlari ko'rinishlarida jalb qilingan qarz kapitalidan foydalanish ular jalb qilingunga qadar erishilgan rentabellik darajasidan ko'ra yuqoriroq bo'lgan rentabellik darajasiga erishishni ta'minlasagina samarali bo'lishi mumkin

Faqat shu holdagina moliyaviy leverij yoki moliyaviy dastak samarasi vujudga kelishi mumkin. Rentabellikning yangi darajasi XYuS kreditdan foydalanganligi uchun bank kreditining foizini va qaytarilish muddati o'tkazib yuborilgan kreditorlik qarzlari uchun to'lovlarni to'lashni yetarli darajada (hatto ancha oshgan holda) qoplashi kerak. Qarz mablag'laridan foydalanish XYuSning maksimal qo'shimcha foyda olishini ta'minlamog'i lozim.

Biznesni rivojlantirish va uning samaradorligini oshirish maqsadida kapitalni to'ldirishning barcha manbalaridan (kreditlar va kreditorlik qarzlardan) maksimal foydalanishga moliyaviy faoliyatni yo'naltiribgina qolmasdan

Moliyaviy menejment

makrodarajada ham moliyaning asosiy – kompaniyaning barcha xo'jalik-ishlab chiqarish faoliyatini pul mablag'lari bilan ta'minlash – funksiyani aniq bajarishi ham kerak

Agar

ana shu prinsip
amalga oshirilsa

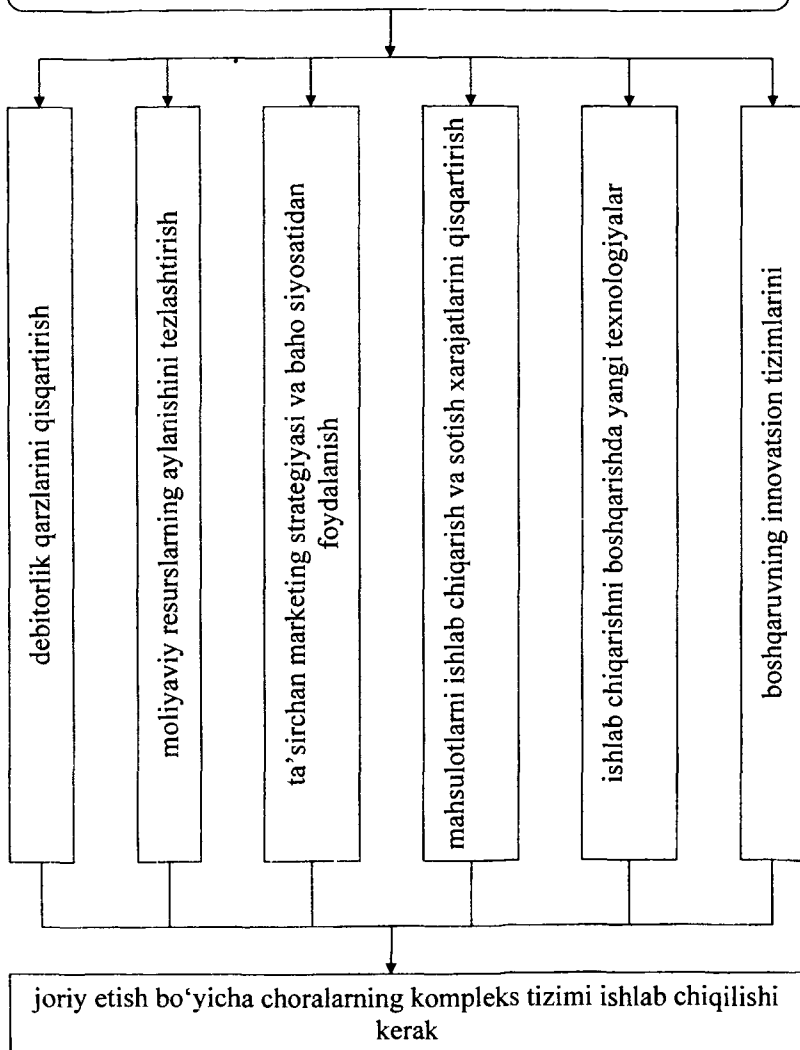
moliyaviy xizmat hisob-kitob
hisobvarag'iga pullarning doimiy
ravishda tushib turishini ta'minlansa

to'lash muddati kelgan talabnomalar
bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida
amalga oshirsa

to'lovlarning uzoq muddatli
uzaytirilishiga yo'l qo'ymasa

bu XYuSning mustahkam moliyaviy ahvoli va to'lovga qobilligining asosiy belgisidir

**XYuSning to'lov qobiliyati
darajasini oshirish uchun**

XYuSning to'lovga qobilligi

to'lovga qobillik koeffitsiyenti orqali ifodalanadi

XYuS barcha pul mablag'larini uzish muddati kelgan to'lovlar bo'yicha majburiyatlarga nisbati bilan aniqlanadi

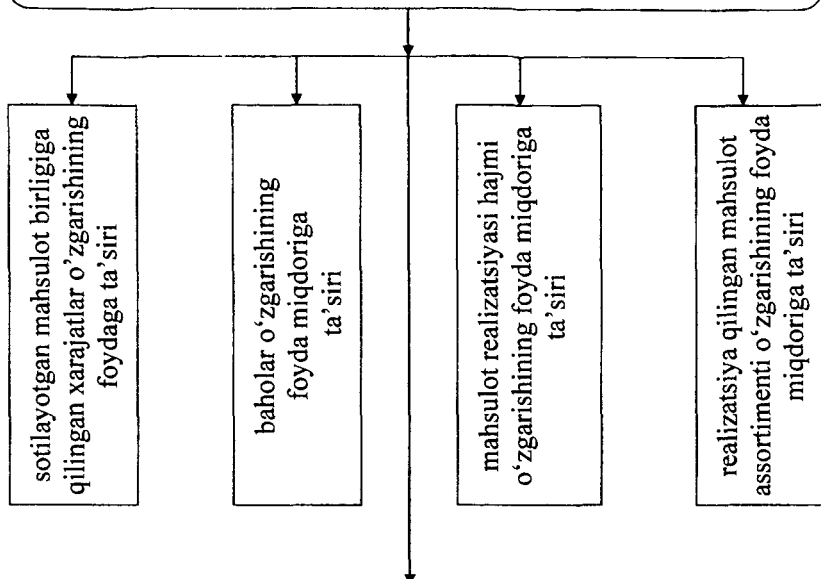
Koeffitsiyentning darajasi birga teng yoki undan katta bo'lmog'i lozim. Ana shu shart bajarilsa, XYuS to'lovga qobil hisoblanadi

Agar muddati o'tgan kreditorlik qarzlarning umumiy miqdori va to'lovlarning kechikishi belgilangan me'yordan oshsa, kreditorlarning arizasiga muvofiq tegishli sud bu yerdan kelib chiquvchi barcha oqibatlarni inobatga olgan holda XYuSni bankrot deb e'lon qilish jarayonini boshlashi mumkin

Shu munosabat bilan quyidagilarga alohida e'tibor qaratmoq lozim:

- bozorga faol kirish bilan bog'liq holda XYuS moliyaviy barqarorligining o'sishiga;
- bankrotlikning mavjud belgilariga o'z vaqtida barham berishga (moliyaviy mustahkamlik zaxirasini nazorat qilish);
- investitsiyalarning qoplanish muddatlarini qisqartirishga;
- ishlab chiqarish va tovarlar realizatsiyasi xarajatlarini qisqartirish orqali foydaning o'sishiga.

Har bir guruh omillari hisobidan foyda miqdori o'zgarishining hisob-kitobi quyidagi tarzda amalga oshirilishi kerak

Albatta, foyda miqдорiga XYuS ning soliq siyosati ham o'z ta'sirini ko'rsatadi, chunki barcha soliqlar tovar bahosining tarkibiga kiritiladi. Soliqlarning miqdori, ayrim hollarda, bahoning darajasini aniqlashga va demak, talabga ham hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, soliqlar XYuSning sof foydasiga ham bevosita ta'sir qiladi, chunki sof foyda balans (umumiy) foyda va uning budjetga to'langan qismi o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi.

Hozirgi sharoitda iloji boricha XYuSlar foydasining asosiy qismi budjetga olinmasligi va XYuSning ixtiyoriga qoladigan sof foyda uning rivojlanishini moliyalashtirish uchun yetarli bo'lmog'i lozim.

Bu, eng avvalo, investitsiyalarga tegishli bo'lib, amaldagi XYuSlarda ularning manbai sof foydadir. XYuSlarda sof foyda bo'yicha sotuvning rentabelligi (sof foydaning realizatsiya hajmiga nisbati) yuqori bo'lib, ularning sog'lom faoliyatini ta'minlashga yetarli bo'lishi kerak.

Moliyaviy isloh qilish jarayonida XYuS faoliyat ko'rsatishning quyidagi parametrlariga erishishga harakat qilmog'i lozim. Ular XYuS ishining moliyaviy barqarorligi va balansi tarkibiy tuzilmasining ijobiyligidan darak beradi:

to'lovga qobiliyat koeffitsiyenti

≥ 1 ;

joriy likvidlik koeffitsiyenti

≥ 2 ;

aylanma aktivlarning o'z
aylanma mablag'lari bilan
ta'minlanganlik koeffitsiyenti

$\geq 0,1$

absolut likvidlik koeffitsiyenti

$\geq 0,2$

zaxira va xarajatlarning hajmi
ularni qoplash manbalaridan
kichik yoki ularga teng

$(\leq)$

XYuS faoliyatini zararsiz va tanazzulsiz bo'lishini ta'minlash uchun kompaniya ishtirokchilari va moliyaviy menejment tomonidan bu ko'rsatkichlar doimiy ravishda monitoring qilinishi va zarur bo'lgan hollarda ularning darajasi o'z vaqtida o'zgartirilishi lozim.

3-bob. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy resurslari

3.1. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy resurslari va kapitali

XYuSlarning moliyaviy resurslari ular resurslarining bir qismi bo‘lib, bu resurslar pul shaklida amal qiladi. Resurslarning pul shaklida amal qilishi moliyaviy resurslar mohiyatan tavsifining ajralmas qismi hisoblanib, bu narsa ularni XYuSning boshqa resurslari ko‘rinishlaridan, xususan, ishlab chiqarish vositalari (dastgohlar, mashinalar, xomashyo va materiallar, ishlab chiqarishga mo‘ljallangan binolar va shunga o‘xshashlar)dan farq qiladi. Buni inobatga olgan holda XYuS vositalarining “pul shakli” va “pul qiymati” tushunchalarini farqlamoq lozim. “XYuS vositalarining pul qiymati” tushunchasi, odatda, pul mablag‘larining o‘zini emas, balki turli maqsadlar uchun mo‘ljallangan vositalar va fondlarning qiymat jihatidan baholanishini anglatadi.

Pulga sotib olinganligiga qaramasdan ishlab chiqarish vositalari dastgohlar, mashinalar, xomashyo va materiallar, ishlab chiqarishga mo‘ljallangan binolar va shunga o‘xshashlar) haqiqatda pul emas va pul hisoblanmaydi. Ishlab chiqarish fondlarini qaytadan pul shakliga aylantirish uchun, avvalo, ularni sotish kerak. Bu holda esa, o‘z navbatida, mol-mulkning balansda aks ettirilgan qiymati baholari emas, balki haqiqiy bozor baholari harakatga tushadi. Moliyaviy qiyinchiliklar va bankrotlik xavfi ostida vujudga keladigan bunday vaziyatlar XYuSni yomon oqibatlarga, xususan, mablag‘lar va resurslarni yo‘qotib qo‘yishiga olib kelishi mumkin. Holbuki, xalqaro amaliyotdagi ma’lumotlarga ko‘ra, bankrotga uchragan XYuS tugatilayotgan paytda unga tegishli bo‘lgan aktivlar qiymatining 40% dan ortiq bo‘lmagan qismini olishga muvaffaq bo‘lishi mumkin. Shu munosabat bilan hatto, sog‘lom bozor aylanmasida, ya’ni talabga ega bo‘lgan tayyor mahsulot realizatsiya qilinganda ham u faqat sotilganidan so‘ng pul mablag‘iga aylanadi.

Ishlab chiqarish jarayonini yangidan boshlash va rivojlantirishga mo‘ljallangan XYuSning moliyaviy resurslari bu – uning pul shaklidagi kapitalidir. Mehnat vositalari, predmetlari va natijalariga aylangan moddiy-buyumlashgan kapital, ishlab chiqarish jarayoni ishtirokchilarining jismoniy va intellektual qobiliyatlaridan iborat bo‘lgan inson kapitali kapital mavjudligi va harakatining boshqa pulsiz shakllari hisoblanadi. Prinsip jihatidan, takror ishlab chiqarish jarayonining doiraviy aylani-

shiga kiritilgan va uning egasiga daromad keltiruvchi har qanday mulkiy va intellektual boylik kapital bo'lishi mumkin.

Tijoriy XYuSlarning moliyaviy resurslari dastlab (birlamchi holda) ta'sis kapitalining bir qismini pul shaklida qo'yish, shuningdek, boshqa shaxslar va tashkilotlardan maqsadli moliyalashtirish va subsidiyalar ko'rinishida kelib tushgan pul mablag'lari qismi hisobidan shakllantiriladi. Ta'sis kapitalining pulsiz qismi (sanoat va intellektual mulk obyektlari, ulardan foydalanish huquqlari va boshqalar) esa, xuddi maqsadli tushumlar singari, agar ular pul ko'rinishida qo'yilmagan bo'lsa, XYuSning moliyaviy resurslari tarkibiga kiritish maqsadga muvofiq emas.

Birlamchi kapitalning ishlab chiqarishga investitsiya qilinishi tovar-pul doiraviy aylanishi jarayonining kengayishini boshlab beradi. Uning pul shaklidagi natijasi sifatida XYuSning tushumi maydonga chiqadi. O'z navbatida, tushum xarajatlarini moliyalashtirish va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini davom ettirishni ta'minlovchi bir necha pul mablag'lari fondlariga bo'linadi. Umumiy tarzda quyidagi ifodalash mumkin:

$$T = F_{as} + F_{mod} + F_{ish} + F_{\phi}$$

Bu yerda: T – tushum;

F_{as} – asosiy ishlab chiqarish fondlarining jismoniy eskirishini tiklashga mo'ljallangan amortizatsiya ajratmalari fondi;

F_{mod} – moddiy xarajatlarni (xomashyo, materiallar, yoqilg'i, elektr energiyasi va boshqalarni sotib olish) moliyalashtirish fondi;

F_{ish} – ish haqi fondi;

F_{ϕ} – tovarlarni realizatsiya qilishdan olingan foyda (soliqlar to'languncha va foydadan boshqa to'lanmalar amalga oshirilguncha).

Ayrim iqtisodchi-olimlarning tadqiqotlarida moddiy xarajatlar va mehnat haqini moliyalashtirish uchun mo'ljallangan pul mablag'lari XYuSning moliyaviy resurslari tarkibiga kiritilmaydi. Ularning ayrimlari tomonidan esa XYuSning moliyaviy resurslari tarkibiga hatto pulli tushum ham kiritilmaydi. Bunday yondashuvlarning noto'g'ri ekanligi shubhasiz.

Bozor iqtisodiyotining xorijiy nazariyasi va amaliyotida pul tushumi yalpi daromad tarzida talqin qilinadi. Bu narsa XYuS moliyaviy resurslari fondini shakllantirish va qayta yangilashda tushumning umumlashtirilgan ahamiyatini o'zida aniqroq aks ettiradi. Moddiy xarajatlarni moliyalashtirish uchun mo'ljallangan pul tushumlarining bir qismi, XYuSning real moliyaviy resursi mol yetkazib beruvchilar va kontra-gentlarning hisobvaraqlariga o'tkazilmasdan, uning aylanmasida bo'lgan paytda qo'shimcha daromad keltiradi. O'tish davrining dastlabki yillaridagi o'zaro mol yetkazib berish (xizmat ko'rsatish) bo'yicha noto'lovlar krizisi bank kreditlari foizining yuzdan oshgan darajasida tekin tijoriy kredit imkoniyatining mavjudligi o'zining "qo'lbola" birlamchi manbayi bo'lib xizmat qildi. Shunga o'xshash narsa ish haqi fondiga nisbatan ham tegishli bo'ldi. Xodimlarga, ishchi va xizmatchilarga bir necha oylab oylik maoshlarni berishning kechiktirilganligi ba'zi bir "tadbirkor" va "bankir"larning tekinga boyish manbalaridan biriga aylandi, chunki to'lanmagan ish haqi ularning aylanmasida bo'lgan edi.

Amortizatsiya ajratmalari fondi XYuSlar moliyaviy resurslarining tarkibiy tuzilmasida muhim o'rin tutadi. Chunki bunday ajratmalar pul tushumlaridan qancha ajratilganligi va ularning XYuS tegishli hisobvaraqlarida joylashganligiga qarab XYuSning real moliyaviy resurslari hisoblanadi.

Ishlab chiqarishning rivojlanishi va tovar hamda moliya bozorlarida XYuS faoliyatining faollashuvi natijasida uning moliyaviy resurslari tarkibiy tuzilmasida foyda hal qiluvchi o'rinni egallay boshlaydi. Foyda XYuS o'z mablag'larining asosiy manbai bo'lib, ishlab chiqarish apparatining yangilanishini, sifatning yaxshilanishini, chiqarilayotgan mahsulot assortimentining kengayishini va h.k. larni ta'minlaydi. Foyda hisobidan XYuSning rezerv fondlari, maxsus maqsadlarga mo'ljallangan fondlar shakllantiriladi.

Foyda massasi va normasi, uning xarajatlarga nisbati XYuSning kreditga layoqatini va uning qarz mablag'larini jalb qilish imkoniyatini, uzoq va qisqa muddatli kreditlarni olishni aniqlab beradigan muhim indikatorlardir. Qarz mablag'larining XYuS o'z mablag'lariga nisbati 1/3 va undan katta darajaga yetib, uning to'lov layoqatiga kreditorlarda ham, hamkorlarda ham shubha tug'dirmasligi mumkin.

Joriy tijoriy XYuSning moliyaviy resurslarini shakllanish manbalariga ko'ra quyidagilarga ajratish mumkin:

- mahsulot realizatsiyasining tushumi hisobidan shakllanadigan moliyaviy resurslar (foйда, amortizatsiya ajratmalari fondi, ish haqi fondi, moddiy xarajatlarni tiklash fondi);
- boshqa realizatsiya (mol-mulk, asosiy faoliyatga daxldor bo'lmagan xizmatlar va boshqalar) hisobidan olinadigan moliyaviy resurslar;
- moliyaviy bozorda shakllanadigan moliyaviy resurslar (kreditlar va zayomlar, o'z aksiyalari va qimmatli qog'ozlarning boshqa ko'rinishlarini sotish, boshqa emitentlarning qimmatli qog'ozlari bo'yicha dividendlar va foizlar, sug'urta qoplamalari va boshqalar);
- kreditorlik qarzlari hisobidan tashkil topadigan moliyaviy resurslar (mol yetkazib beruvchi va pudratchilarga; mehnat haqi bo'yicha; ijtimoiy sug'urtaga doir; budjet oldidagi va boshqalar);
- badallar va maqsadli xarakterdagi tushumlar hisobidan shakllantiriladigan moliyaviy resurslar (boshqa tashkilotlar va jismoniy shaxslardan tushumlar, budjet subsidiyalari va h.k.).

3.2. Xo'jalik yurituvchi subyekt moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligi

Iqtisodiy munosabatlarni takror ishlab chiqarish shakllaridan biri sifatida XYuSlar moliyasining harakati minimal xarajatlarda maksimal natijalarning olinishini nazarda tutuvchi samaradorlikning umumiy mezoniga bo'ysunadi. Shu sababli XYuS moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligini quyidagi formula orqali tasavvur etish mumkin:

$$S_{mp} = N_{\mu \phi} : X_{mp}$$

Bu yerda: S_{mp} – XYuS moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligi;

$N_{\mu \phi}$ – ma'lum davr (o'tgan yoki rejali) uchun XYuS faoliyatining moliyaviy natijasi;

X_{mp} – shu moliyaviy natijani qo'lga kiritish uchun XYuS tomonidan qilingan (yoki rejalashtirilgan) moliyaviy resurslar xarajatlari

XYuS moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligini aniqlashda shu narsani inobatga olish kerakki, moliyaviy natija faqat moli-

yaviy emas, balki moddiy va mehnat resurslari xarajatlarining natijasi hamdir. Shuning uchun ham, masalan, mahsulotni realizatsiya qilishdan olingan foydani taqqoslab turib, buning natijasida faqat faoliyatning sof moliyaviy tomonini xarakterlovchi ko'rsatkichga ega bo'lamiz, deb hisoblash maqsadga muvofiq emas. Bu XYuS moliyaviy-xo'jalik faoliyati samaradorligini xarakterlovchi yaxlit ko'rsatkichlardan biri bo'lib, unga kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida moddiyishlab chiqarish va moliyaviy oqimlarning ajralmas bog'liqligi xosdir.

Yuqorida bildirilgan fikr o'ziga moliyaviy natija va moliyaviy xarajatlarning tavsifini mujassam etuvchi XYuS moliyaviy-xo'jalik faoliyatining samaradorligini xarakterlovchi boshqa ko'rsatkichlarga ham to'liq tegishlidir. Shunday bo'lishiga qaramasdan analitik maqsadlar uchun bu to'plamdan aynan XYuSning moliyaviy faoliyatini, uning moliyaviy va baho siyosatining samaradorligini o'xshash tarzda xarakterlovchi ko'rsatkichlarni ajratish muhimdir.

Shunisi taajjublanarliki, XYuS moliyaviy faoliyatining samaradorligini o'xshash ifodalovchisi fond, moliya-kredit va pul bozorlaridagi operatsiyalarning daromadliligi hisoblanadi. Bu yerda, ma'lumki, pul (P^*) go'yo to'g'ridan-to'g'ri puldan (P) qilinadi. U holda moliyaviy samaradorlikni aniqlash formulasi quyidagi ko'rinishni oladi:

$$S_{sp} = (P^* - P) : P$$

Bu yerda: S_{sp} – XYuS moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligi;

$P^* - P$ – bevosita moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirish natijasida XYuS tomonidan olingan daromad.

Bevosita moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirish natijasida XYuS tomonidan olingan daromad tarkibiga quyidagilar kiradi:

- XYuS tomonidan aksiya va boshqa qimmatli qog'ozlarni emis-siya qilish asosida bozorda joylashtirishdan olingan dividendlar;
- boshqa emitentlar qimmatli qog'ozlarini sotib olishdan olingan dividendlar;
- banklardagi pul omonatlaridan olingan foiz daromadlari;
- XYuS foydasidagi valutar kurslari bo'yicha farqlar;
- va boshqalar.

XYuS moliyaviy operatsiyalarining daromadliligini xarakterlovchi ko'rsatkich ularning samaradorligini sof moliyaviy natijaning sof mo-

liyaviy xarajatlarga nisbati shaklida ifodalab, ko'pchilik hollarda XYuS moliya-xo'jalik faoliyatining haqiqiy samaradorligini aks ettirmaydi. Iqtisodiyot real sektori samaradorligining ko'rsatkichlarida va baholarida bankrot holatida bo'lishlariga qaramasdan moliyaviy "spekulatsiya" imkoniyatlari ularni "cho'kmasdan" turishiga sharoit yaratadi.

Real sektor XYuSlarida, moddiy ishlab chiqarishda moliyaviy resurslardan foydalanishning samaradorligini mos ravishda baholash talablariga u yoki bu darajada sotuv rentabelligi ko'rsatkichi (foydaning mahsulotni realizatsiya qilishdan olingan tushumga nisbati) javob beradi. Bu nisbatdagi surat va maxraj pul mablag'laridan iborat bo'lganligi uchun sotuv rentabelligini, ayrim holatlarni istisno qilgan tarzda, sof moliyaviy ko'rsatkich sifatida e'tirof etish mumkin. Shunday bo'lishiga qaramasdan bu yerda yana shuni inobatga olmoq lozimki, ya'ni samaradorlikning o'lchovi sifatida yuqoridagi ko'rsatkichning haqqoniylik darajasi juda ko'p omillarga, xususan, tushum va foydani shakllantiruvchi bozor baholarining monopol baholarni shakllantirishning salbiy ta'sirlaridan qanchalik ozod ekanligiga bog'liq.

Yuqorida ko'rib o'tilgan barcha moliyaviy ko'rsatkichlarda mazmun va shakl o'rtasida dialektik qarama-qarshilikning mavjudligi namoyon bo'ladiki, bu narsa bizning holatda XYuSlar moliyasining (iqtisodiyot yaxlit moliyaviy sektorining ham) o'z iqtisodiy asosidan, ishlab chiqarishdan ajralib chiqishga va unga bog'liq bo'lmagan holda mustaqil hayot kechirish imkoniyatini qo'lga kiritishga intilishi orqali ifodalanadi. XYuSlar moliya-xo'jalik faoliyatining samaradorligini tahlil qilish va baholashda moliyaviy ko'rsatkichlar (masalan, tushum va foyda) moddiy aylanma mablag'larning aylanuvchanligi, asosiy ishlab chiqarish fondlari va nomoddiy aktivlarning fond sig'imi kabi iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan birgalikda qaralsa, bu qarama-qarshilik, ma'lum darajada, pasayadi. Ana shu munosabat bilan eng umumlashtiruvchi ko'rsatkichlardan biri quyidagi formulaga muvofiq ravishda hisoblana-digan XyuSning iqtisodiy rentabelligi (biznes rentabelligi) ko'rsatkichidir:

$$R_v = F : (K_{\text{aay}} + K_{\text{az}} + A_{\text{nom}})$$

Bu yerda: R_v – XYuSning iqtisodiy rentabelligi,
biznes rentabelligi;

F – yillik foyda;

K_{aay} – XYuS aylanma kapitalining miqdori
(qiymat baholarida);

K_{ac} – XYuS asosiy kapitalining miqdori
(qiymat baholarida);

A_{nom} – XYuS nomoddiy aktivlarining miqdori
(qiymat baholarida);

XYuS moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligini tahlil qilishda uning moliyaviy barqarorligi, to'lovga layoqatliligi va likvidligini xarakterlovchi ko'rsatkichlardan chetda qolmaslik kerak. Bu yerda ham o'zining mazmuniga ko'ra sof moliyaviy va iqtisodiy ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Sof moliyaviy ko'rsatkichlar qatoriga absolut va muddatli likvidlik koeffitsiyentlarini kiritish mumkin bo'lib, ular yordamida XYuSning potensial to'lov qobiliyati baholanadi:

$$K_{abs} = (P + QQ) : M_{kv}$$

$$K_{mud} = (P + QQ + DQ) : M_{kv}$$

Bu yerda: K_{abs} – absolut likvidlik koeffitsiyenti;

K_{mud} – muddatli likvidlik koeffitsiyenti;

P – hisobvaraqlardagi va XYuS kassasidagi pullar;

QQ – likvid qimmatli qog'ozlar;

DQ – mobilizatsiya qilingan debitorlik qarzlari;

M_{kv} – XYuSning qisqa muddatli majburiyatlari.

XYuSning pul mablag'lari va moddiy resurslarining pulli (qiymat) bahosi aralashadigan ko'rsatkich joriy likvidlik koeffitsiyentidir. U quyidagicha hisoblanadi:

$$K_{jor} = (PM + MAM) : M_{kv}$$

Bu yerda: K_{jor} – joriy likvidlik koeffitsiyenti;

PM – pullar va ularga tenglashtirilgan mablag'lar (likvid qimmatli qog'ozlar va jalb qilingan debitorlik qarzlari);

MAM – XYuS moddiy aylanma mablag'larining qiymat bahosi;

M_{kv} – XYuS ning qisqa muddatli majburiyatlari.

3.3. Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar

3-bob. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy resurslari

3.1. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy resurslari va kapitali

- XYuSlarning moliyaviy resurslari deb nimaga aytiladi va ular qanday shakllarda amal qiladi?
- XYuS vositalarining “pul shakli” va “pul qiymati” tushunchalari o‘rtasida qanday farqlar mavjud?
- XYuSning kapitali deganda nima tushuniladi?
- Kapital mavjudligi va harakatining boshqa pulsiz shakllari nimalardan iborat?
- Takror ishlab chiqarish jarayonining doiraviy aylanishiga kiritilgan va uning egasiga daromad keltiruvchi har qanday mulkiy va intellektual boylik kapital bo‘lishi mumkinmi?
- Tijoriy XYuSlarning moliyaviy resurslari dastlab nimalar hisobidan shakllantiriladi?
- Tushum xarajatlarni moliyalashtirish va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini davom ettirishni ta‘minlovchi qanday mablag‘lar fondlarga bo‘linadi?
- Amortizatsiya ajratmalari fondi XYuSlar moliyaviy resurslarining tarkibiy tuzilmasida qanday rol o‘ynaydi?
- XYuS moliyaviy resurslari tarkibiy tuzilmasida foydaning o‘rni qanday?
- Joriy tijorat XYuSlarining moliyaviy resurslarini shakllanish manbalariga ko‘ra nechaga ajratish mumkin?

3.2. Xo‘jalik yurituvchi subyekt moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligi

- XYuS moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligini formula orqali qanday tasavvur etish mumkin?
- Pul (P^*) go‘yo to‘g‘ridan-to‘g‘ri puldan (P) qilinganda moliyaviy samaradorlikni aniqlash formulasi qanday ko‘rinish oladi?
- Bevosita moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirish natijasida XYuS tomonidan olingan daromad tarkibiga nimalar kiradi?

- Real sektor XYuSlarida, moddiy ishlab chiqarishda moliyaviy resurslardan foydalanishning samaradorligini mos ravishda baholash talablariga qanday ko'rsatkich javob beradi?

- XYuSning iqtisodiy rentabelligi yoki biznesning rentabelligi qanday aniqlanadi?

- XYuS moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligini tahlil qilishda qanday ko'rsatkichlar e'tibordan chetda qolmasligi kerak?

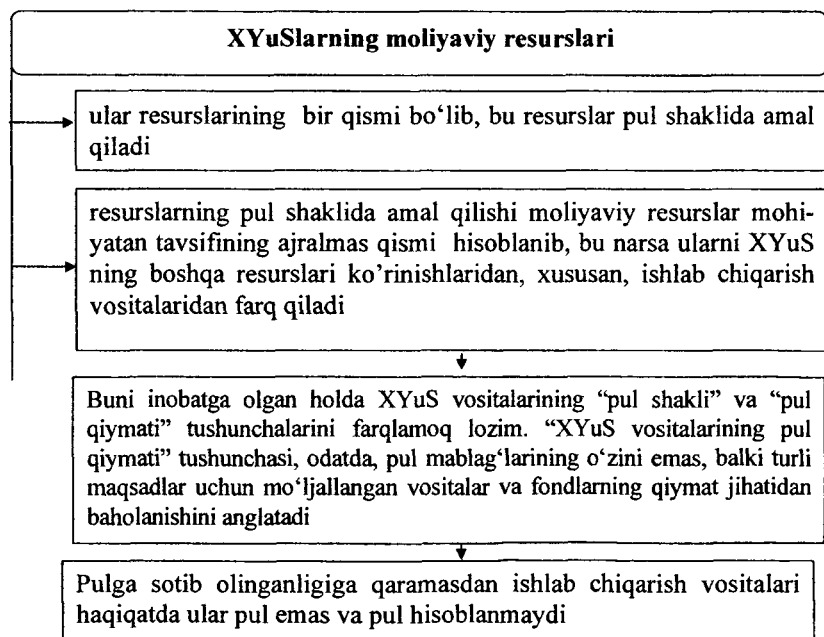
- Sof moliyaviy ko'rsatkichlar qatoriga qanday koeffitsiyentlarni kiritish va ular yordamida XYuSning qanday qobiliyatini baholash mumkin?

- Absolut likvidlik, muddatli likvidlik va joriy likvidlik koeffitsiyentlari qanday aniqlanadi?

3.4. Mustaqil o'zlashtirish uchun chizma materiallar

3-bob. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy resurslari

3.1. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy resurslari va kapitali

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning kapitali

Ishlab chiqarish jarayonini yangidan boshlash va rivojlantirishga mo'ljallangan XYuSning moliyaviy resurslari bu pul shaklidagi uning kapitalidir

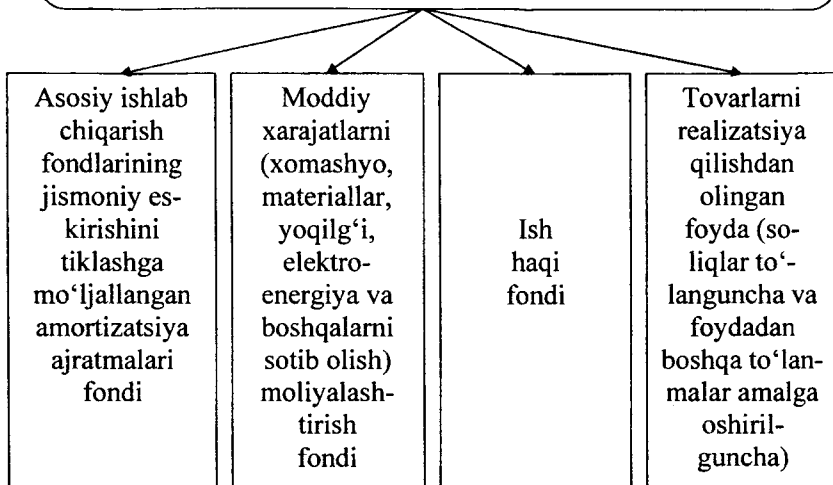
Mehnat vositalari, predmetlari va natijalariga aylangan moddiy-buyumlashgan kapital, ishlab chiqarish jarayoni ishtirokchilarining jismoniy va intellektual qobiliyatlaridan iborat bo'lgan inson kapitali kapital mavjudligi va harakatining boshqa pulsiz shakllari hisoblanadi

Printsip jihatidan, takror ishlab chiqarish jarayonining doiraviy aylanishiga kiritilgan va uning egasiga daromad keltiruvchi har qanday mulkiy va intellektual boylik kapital bo'lishi mumkin.

Ta'ris kapitalining pulsiz qismi (sanoat va intellektual mulk obyektlari, ulardan foydalanish huquqlari va boshqalar) esa, xuddi maqsadli tushumlar singari, agar ular pul ko'rinishida qo'yilmagan bo'lsa, ularni XYuSning moliyaviy resurslari tarkibiga kiritish maqsadga muvofiq emas

Dastlabki (birlamchi) kapitalning ishlab chiqarishga investitsiya qilinishi tovar-pul doiraviy aylanishi jarayonining kengayishini boshlab beradi. Uning pul shaklidagi yakuni (natijasi) sifatida XYuSning tushumi maydonga chiqadi

Tushum xarajatlarni moliyalashtirish va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini davom ettirishni ta'minlovchi bir necha pul mablag'lari fondlariga bo'linadi

Bozor iqtisodiyotining xorijiy nazariyasi va amaliyotida pul tushumi yalpi daromad tarzida talqin qilinadi. Bu narsa XYuS moliyaviy resurslari fondini shakllantirish va qayta yangilashda tushumning umumlashirilgan ahamiyatini o'zida aniqroq aks ettiradi

Moddiy xarajatlarni moliyalashtirish uchun mo'ljallangan pul tushumlarining bir qismi, XYuSning real moliyaviy resursi mol yetkazib beruvchilar va kontragentlarning hisobvaraqlariga o'tkazilmasdan uning aylanmasida bo'lgan paytda unga qo'shimcha daromad keltiradi

Amortizatsiya ajratmalari fondi

Amortizatsiya ajratmalari fondi XYuSlar moliyaviy resurslarining tarkibiy tuzilmasida muhim o‘rin tutadi

Chunki bunday ajratmalar pul tushumlaridan qancha ajratilganligi va ularning XYuS tegishli hisobvaraqlarida joylashganligiga qarab XYuSning real moliyaviy resurslari hisoblanadi

Foyda

Ishlab chiqarishning rivojlanishi va tovar hamda moliya bozorlarida XYuS faoliyatining faollashuvi natijasida uning moliyaviy resurslari tarkibiy tuzilmasida foyda hal qiluvchi o‘rinni egallay boshlaydi

Foyda XYuS o‘z mablag‘larining asosiy manbasi bo‘lib, ishlab chiqarish apparatining yangilanishini, sifatning yaxshilanishini, chiqarilayotgan mahsulot assortimentining kengayishini va h.k.larni ta‘minlaydi

Foyda hisobidan XYuSning rezerv fondlari, maxsus maqsadlarga mo‘ljallangan fondlar shakllantiriladi

Foyda massasi va normasi, uning xarajatlarga nisbati XYuSning kreditga layoqatliligini va uning qarz mablag‘larini jalb qilish imkoniyatini, uzoq va qisqa muddatli kreditlarni olishni aniqlab beradigan muhim indikatorlardir

Amal (harakat) dagi tijoriy XYuSlarning moliyaviy resurslarini ularning shakllanish manbalariga ko'ra quyidagilarga ajratish mumkin

→ mahsulot realizatsiyasining tushumi hisobidan shakllanadigan moliyaviy resurslar (foyda; amortizatsiya ajratmalari fondi; ish haqi fondi; moddiy xarajatlarni tiklash fondi)

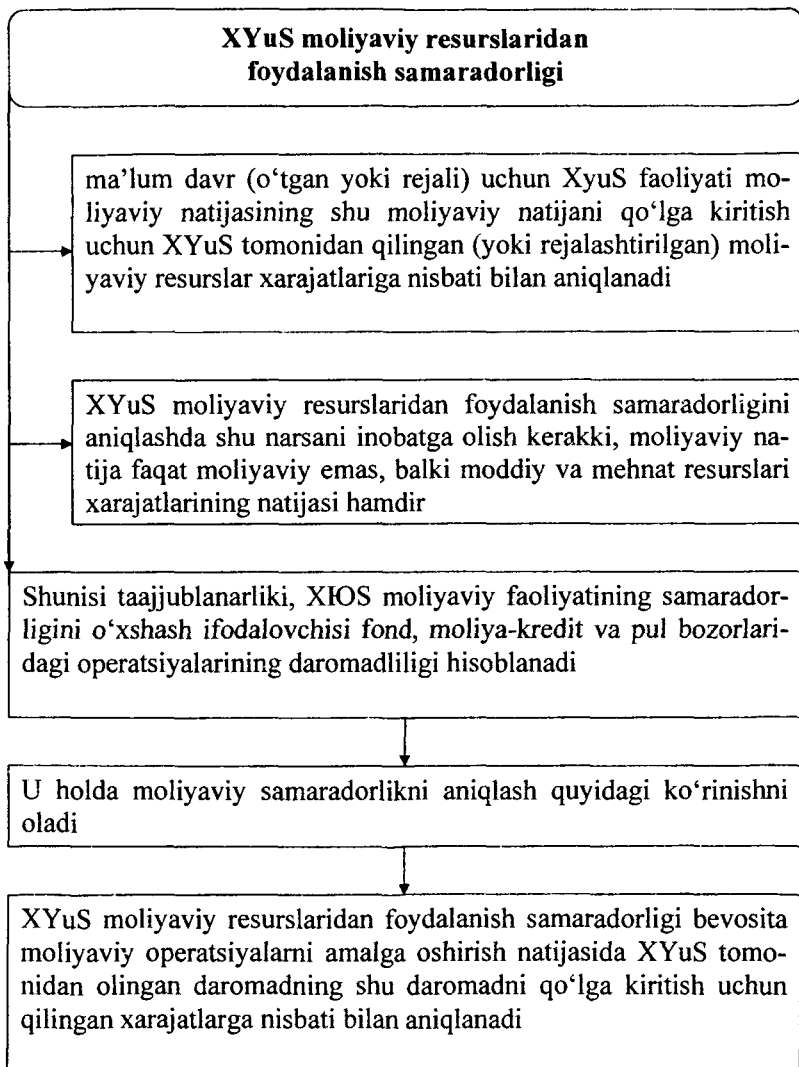
→ boshqa realizatsiya (mol-mulk; asosiy faoliyatga daxldor bo'lmagan xizmatlar va boshqalar) hisobidan olinadigan moliyaviy resurslar

→ moliyaviy bozorda shakllanadigan moliyaviy resurslar (kreditlar va zayomlar; o'z aksiyalari va qimmatli qog'ozlarning boshqa ko'rinishlarini sotish; boshqa emitentlarning qimmatli qog'ozlari bo'yicha dividendlar va foizlar; sug'urta qoplamalari va boshqalar)

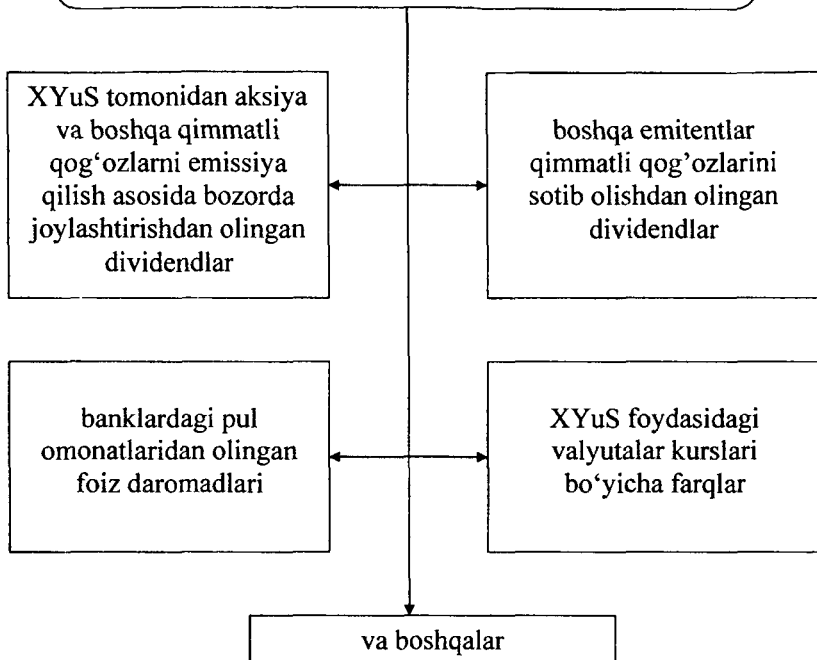
→ kreditorlik qarzlari hisobidan tashkil topadigan moliyaviy resurslar (mol yetkazib beruvchi va pudratchilarga; mehnat haqi bo'yicha; sotsial sug'urtaga doir; budjet oldidagi va boshqalar)

→ badallar va maqsadli xarakterdagi tushumlar hisobidan shakllantiriladigan moliyaviy resurslar (boshqa tashkilotlar va jismoniy shaxslardan tushumlar, budjet subsidiyalari va h.k.)

3.2. Xo'jalik yurituvchi subyekt moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligi

Bevosita moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirish natijasida XYuS tomonidan olingan daromad tarkibiga quyidagilar kiradi

Ajablanarlisi shundaki, XYuS moliyaviy operatsiyalarining daromadlilikini xarakterlovchi ko'rsatkich ularning samaradorligini sof moliyaviy natijaning sof moliyaviy xarajatlarga nisbati shaklida ifodalab, ko'pchilik hollarda XYuS moliya-xo'jalik faoliyatining haqiqiy samaradorligini aks ettirmaydi. Iqtisodiyot real sektori samaradorligining ko'rsatkichlarida va baholarida bankrot holatida bo'lishlariga qaramasdan moliyaviy "spekulatsiyaning" imkoniyatlari ularni "cho'kmasdan" turishlariga sharoit yaratadi

Sotuv rentabelligi

Real sektor XYuSlarida, moddiy ishlab chiqarishda moliyaviy resurslardan foydalanishning samaradorligini mos ravishda baholash talablariga u yoki bu darajada sotuv rentabelligi ko'rsatkichi (foydaning mahsulotni realizatsiya qilishdan olingan tushumga nisbati) javob beradi

Bu nisbatdagi surat va maxraj pul mablag'laridan iborat bo'lganligi uchun sotuv rentabelligini, ayrim holatlarni istisno qilgan tarzda, sof moliyaviy ko'rsatkich sifatida e'tirof etish mumkin

Shunday bo'lishiga qaramasdan bu yerda yana bir narsani inobatga olmoq lozim, ya'ni samaradorlikning o'lchovi sifatida yuqoridagi ko'rsatkichning haqqoniylik darajasi juda ko'p omillarga, xususan, tushum va foydani shakllantiruvchi bozor baholari monopoli baholarni shakllantirishning salbiy ta'sirlaridan qanchalik ozod ekanligiga bog'liq

Barcha moliyaviy ko'rsatkichlarda mazmun va shakl o'rtasida dialektik qarama-qarshilikning mavjudligi namoyon bo'ladiki, bu narsa bizning holatda XYuSlar moliyasining (iqtisodiyot yaxlit moliyaviy sektorining ham) o'z iqtisodiy asosidan, ishlab chiqarishdan ajralib chiqishga va unga bog'liq bo'lmagan holda mustaqil hayot kechirish imkoniyatini qo'lga kiritishga intilishi orqali ifodalanadi

XYuSlar moliya-xo'jalik faoliyatining samaradorligini tahlil qilish va baholashda moliyaviy ko'rsatkichlar (masalan, tushum va foyda) moddiy aylanma mablag'larning aylanuvchanligi, asosiy ishlab chiqarish fondlari va nomoddiy aktivlarning fond qaytimi (sig'imi) kabi iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan birgalikda qaralsa, bu qarama-qarshilik, ma'lum darajada, pasayadi

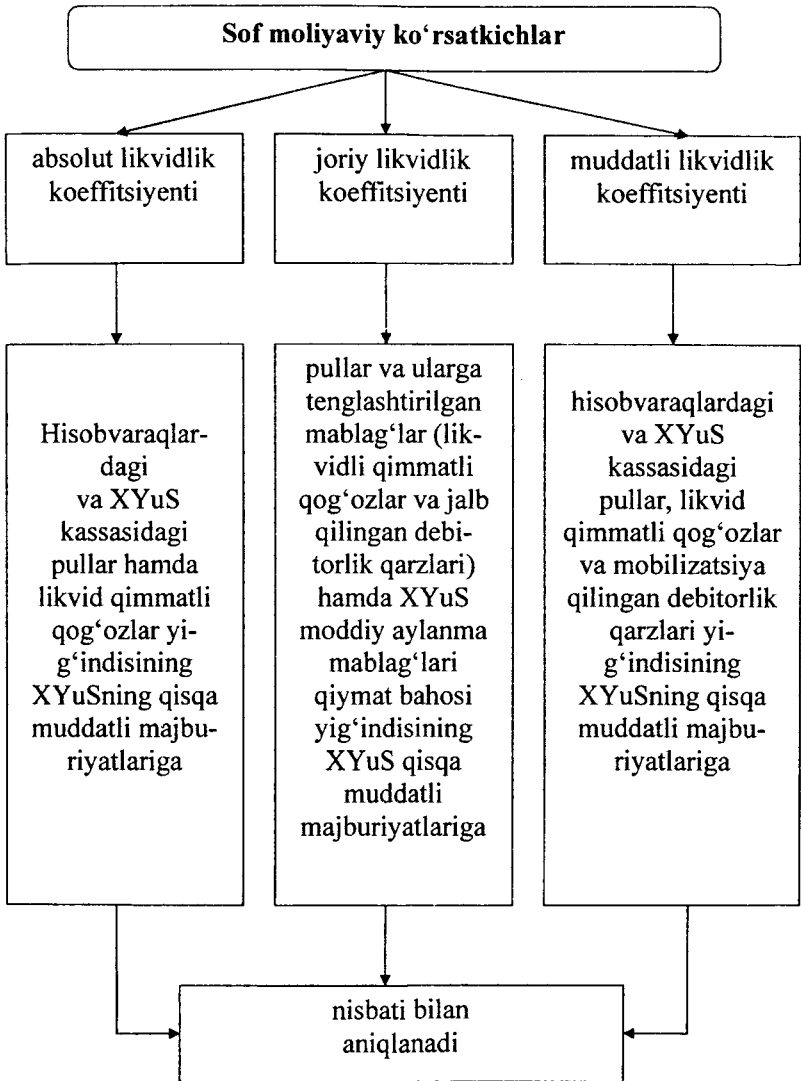
Ana shu munosabat bilan eng umumlashtiruvchi ko'rsatkichlardan biri XYuSning iqtisodiy rentabelligi (biznesning rentabelligi) ko'rsatkichidir

**XYuS ning iqtisodiy rentabelligi
(biznesning rentabelligi)**

Bu ko'rsatkich yillik foydaning XYuS aylanma kapitali, asosiy kapitali va nomoddiy aktivlarining miqdorlari yig'indisiga nisbati bilan aniqlanadi

XYuS moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligini tahlil qilishda uning moliyaviy barqarorligi, to'lovga layoqatligi va likvidligini xarakterlovchi ko'rsatkichlardan chetda qolmaslik kerak. Bu yerda ham o'zining mazmuniga ko'ra sof moliyaviy va iqtisodiy ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Sof moliyaviy ko'rsatkichlar qatoriga absolut va muddatli likvidlik koeffitsiyentlarini kiritish mumkin, ular yordamida XYuSning potentsial to'lov qobiliyati baholanadi

4-bob. Asosiy va aylanma kapital doiraviy aylanishining moliyaviy aspektlari

4.1. Asosiy kapital doiraviy aylanishining mohiyati, tarkibiy tuzilmasi va samaradorligi

Umumlashtirilgan ko‘rinishda asosiy kapital mehnat vositalariga (binolar, inshootlar, uzatish qurilmalari, mashinalar va dastgohlar, transport vositalari va foydali foydalanish muddati 12 oydan oshadigan boshqa vositalar) joylashtirilgan avanslashtirilgan kapital qiymatining bir qismidir. XYuSning buxgalteriya balansida asosiy kapital aylanmadan tashqaridagi aktivlar sifatida aks ettiriladi. Uning asosini asosiy vositalar tashkil etadi. Bu aktivlarning boshqa elementlari, ya’ni nomoddiy aktivlar, tugallanmagan qurilish, moddiy boyliklarga daromadli joylashtirish, uzoq muddatli moliyaviy qo‘yilmalar, bevosita yoki bilvosita asosiy kapitalni kengaytirilgan ishlab chiqarishga xizmat qiladi. Mehnat va mahsulotni yaratish jarayonida asosiy kapital ishlab chiqarish omili va ishlab chiqarishning moddiy-texnik asosi shaklida amal qiladigan unumli kapitalning qismi sifatida maydonga chiqadi.

Asosiy kapitalning doiraviy aylanishi unga tegishli bo‘lgan qiymatning quyidagi uch funksional shakllarida harakat qilishini anglatadi:

- pulli;
- unumli;
- tovarli.

Asosiy kapital qiymatining bu shakllarda amal qilishi foyda olishni va mehnat vositalarining takror ishlab chiqarilishini ta’minlaydi.

Kapitalning doiraviy aylanishi davomida aylanma kapitaldan farqli o‘laroq asosiy kapital o‘zining iste’mol shaklini birdaniga yo‘qotmaydi, ya’ni davomli muddatda eskiradi. Yangidan yaratilayotgan mahsulotga u o‘zining qiymatini asta-sekinlik bilan, eskirish darajasiga qarab o‘tkazadi va to‘liq qayta tiklangunga qadar ko‘plab ishlab chiqarish sikllari davomida uni tiklab boradi. Bu jarayon amortizatsiya deb ataladi va u o‘rnatilgan me’yorlarga muvofiq ravishda har oyda hisoblanadi.

Ma’naviy eskirishini inobatga olgan holda mehnat vositalari boshlang‘ich qiymatini to‘liq tiklash vaqti amortizatsiya davri deb ataladi. Bu davr tugaganidan so‘ng asosiy kapitalga avanslashtirilgan pulli qiymat o‘z aylanishini tugatadi va yana mehnat vositasiga aylanadi. Bu fursatga

yetgunga qadar o'tkazilayotgan qiymat asta-sekinlik bilan va uzluksiz ravishda amortizatsiya fondi ko'rinishida jamg'arilib boriladi. So'ngra iste'mol qilingan kapitalni yangidan qayta tiklashga foydalaniladi.

Ishlab chiqarish jarayonida asosiy kapitalni buyumlashgan shakli sifatida asosiy fondlar – uzoq vaqt davomida natural-iste'molli shaklda ishlab chiqarish jarayonida foydalanilayotgan moddiy boyliklar yig'indisi – maydonga chiqadi. Iqtisodiy mo'ljallanganligiga ko'ra asosiy fondlar quyidagilarga bo'linadi:

- asosiy ishlab chiqarish fondlari;
- noishlab chiqarish asosiy fondlari.

Ishlab chiqarish jarayonida buyumlashgan-natural shaklda ishtirok etadigan va ko'plab ishlab chiqarish sikllari davomida o'zining qiymatini tayyor mahsulotga qismlarga bo'lib o'tkazuvchi mehnat vositalariga asosiy ishlab chiqarish fondlari deyiladi.

Noishlab chiqarish asosiy fondlarining tarkibiga XYuSning balansida bo'lgan va noishlab chiqarish maqsadlari uchun foydalanishga mo'ljallangan XYuSning mulklari kiradi. Ular bo'yicha amortizatsiya hisoblanmaydi. Bu fondlarning qiymati ularning eskirishi munosabati bilan XYuSning foydasi hisobidan takror ishlab chiqariladi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlarining tarkibiy tuzilmasi tarmoq, texnologik, ishlab chiqarish va xizmat qilish muddati jihatidan bo'lishi mumkin. Tarmoq tuzilmasi alohida olingan tarmoqdagi asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatining butun iqtisodiyot bo'yicha shu fondlar qiymatidagi salmog'ini xarakterlaydi. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining texnologik tuzilmasi alohida guruh ichidagi turli ko'rinishlarining salmog'ini ko'rsatadi. Ishlab chiqarish tarkibiy tuzilmasi ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etayotgan mehnat vositalari turli ko'rinishlarining nisbatidan iborat bo'lib, investitsiyalarning texnologik ilg'orligi va ularning oqilona joylashtirilganligini aks ettiradi. Asosiy fondlarning xizmat qilish muddati jihatidan tarkibiy tuzilmasi ularning ahvolini yosh guruhlari va takror ishlab chiqarish sur'atlari bo'yicha ifodalaydi. Keyingi yillarda asosiy fondlarning yetarli darajada faol takror ishlab chiqarilmaganligi uchun ularning yoshi va eskirishi ortib bormoqda.

Asosiy fondlar pulli tarzda baholanadi va hisoblanadi hamda buxgalteriya hisobida asosiy vositalar sifatida aniqlanadi. Ularning tarkibiga quyidagilar kiradi:

- binolar;

- inshootlar (neft va gaz qazib oluvchi, gidrotexnik, transport xo'jaligi inshootlari va boshqalar);
- uzatuvchi moslamalar (elektr uzatuvchi, aloqa, quvurlar va h.k.);
- ishchi va kuch mashinalari va dastgohlari;
- o'lchovchi va tartibga soluvchi (o'zgartiruvchi) priborlar va qurilmalar;
- uy-joylar;
- hisoblash texnikasi va orgtexnika;
- transport vositalari;
- instrumentlar;
- ishlab chiqarish va xo'jalik inventarlari va buyumlari;
- ishchi va mahsuldor qoramollar;
- ko'p yillik o'simliklar.

Yuqoridagilardan tashqari asosiy vositalarning tarkibiga yana tashkilotning mulkida bo'lgan yer maydonlari, tabiatdan foydalanish obyektlari (suv, qazilma boyliklari va boshqa tabiiy resurslar), asosiy vositalarning ijaraga olingan obyektlari ham kiradi.

Ishchi va kuch mashinalari hamda dastgohlari, o'lchovchi va tartibga soluvchi (o'zgartiruvchi) qurilmalar hamda priborlar, hisoblash texnikasi, transport vositalari, instrumentlar, ishlab chiqarish va xo'jalik inventarlari, odatda, asosiy fondlarning aktiv qismiga kiritilib, ular mehnat predmetlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ularning qolgan qismlari esa asosiy fondlarning passiv qismiga kiritiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosiy kapital aktiv qismining maksimal ravishda oshirilishi eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Asosiy kapital doiraviy aylanishining samaradorligini tahlil qilishda quyidagilarni hisobga olish maqsadga muvofiq:

- moliyaviy nuqtai nazardan asosiy kapitalning doiraviy aylanishi moliyaviy resursga xos fondlar tashkil etilishi bilan kuzatiladi. Bu bir vaqtning o'zida ham asosiy kapital, ham aylanma kapital aylanishiga to'liq tegishlidir;
- shu doiraviy aylanish jarayonida vujudga keladigan moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini baholash muhim hisoblanadi;
- joriy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish va eskirgan asosiy ishlab chiqarish fondlarini yangilashning o'z vaqtida amalga oshirilishi samaradorligini baholash kerak.

XYuSning moliyaviy resurslari tarkibida o'zlik va jalb qilingan pul mablag'lari bo'lishi mumkin. Takror ishlab chiqarish jihatidan asosiy kapitalning doiraviy aylanishi iste'mol qilingan asosiy fondlarni almashtirish (yangilash) uchun amortizatsiya mablag'larining amortizatsiya fondida jamg'arilishini ko'zda tutadi. Hisobot davri davomida asosiy vositalar obyektlari bo'yicha amortizatsiya ajratmalari hisoblashni qo'llash usullariga bog'liq bo'lmagan holda har oyda hisoblanadi. Mavsumiy ishlab chiqarishda ham asosiy vositalar bo'yicha amortizatsiya ajratmalarining yillik summasi hisobot yilida tashkilotning ishlash davri davomida bir tekisda hisoblanadi. Agar asosiy vositalarning obyektlari rekonstruksiya va modernizatsiya qilishda bo'lsa, yoki ular uch oydan ko'proq muddatga konservatsiya qilishga o'tkazilgan bo'lsa, bunday holatlarda amortizatsiya ajratmalarini hisoblash tashkilot rahbarining qaroriga muvofiq to'xtatilishi mumkin.

Amortizatsiyalashtiriladigan mol-mulklar o'zlarining foydali foydalanish muddatlariga bog'liq ravishda konkret amortizatsiya guruhlariga birlashtiriladi. Birinchi guruhga foydali foydalanish muddati 1 yildan 2 yilgacha bo'lgan mol-mulklar kiritilsa, oxirgi guruhga esa foydali foydalanish muddatlari 30 yildan ortiq bo'lgan mol-mulklar kiritiladi.

Amortizatsiya guruhlariga kiritiladigan asosiy vositalarning klassifikatsiyalanishini har bir mamlakatning hukumati aniqlab beradi. Amortizatsiya guruhlari ko'rsatilmagan asosiy vositalarning turlari bo'yicha ularning foydali foydalanish muddatlari ularni tayyorlagan tashkilotlarning tavsiyalari va texnik shart-sharoitlariga muvofiq ravishda soliq to'lovchining o'zi tomonidan o'rnatiladi.

Hozirgi paytda amaliyotda amortizatsiya ajratmalarini hisoblashning ikki asosiy metodidan foydalaniladi:

- chiziqli;
- chiziqsiz.

Amortizatsiya ajratmalarini hisoblashning chiziqli metodi binolar, inshootlar, uzatish qurilmalariga nisbatan ularning foydalanishga topshirish muddatlariga bog'liq bo'lmagan holda qo'llaniladi. Asosiy vositalarning qolgan boshqa obyektlariga nisbatan amortizatsiya summalarini hisob-kitob qilishning yuqoridagi ikki metodidan biri qo'llanilishi mumkin.

Chiziqli metod qo'llanilganda bir oy uchun hisoblangan amortizatsiyaning summasi shu obyekt uchun aniqlangan amortizatsiya normasi va obyektning qiymatiga nisbatan quyidagicha aniqlanadi:

$$N_a = (1/m) \times 100\%$$

Bu yerda: N_a – amortizatsiyalashtirilayotgan mol-mulk obyektining boshlang'ich qiymatiga nisbatan amortizatsiya normasi (foizda);
 m – amortizatsiyanayotgan mol-mulk shu obyektining foydali foydalanish muddati (oyda).

Chiziqsiz metod asosida amortizatsiya normasini hisoblash quyidagicha amalga oshiriladi:

$$N_a = (2/m) \times 100\%$$

Bu yerda: 2 – tezlashtirish koeffitsiyenti.

Asosiy kapitalning doiraviy aylanishida vujudga keladigan o'z moliyaviy resurslar tarkibiga amortizatsiya fondidan tashqari quyidagi daromad va turli tushumlar ham kiradi:

- foyda, shuningdek, moliyaviy operatsiyalar va boshqa tashkilotlarda hissali ishtirok etishdan olinadigan daromadlarni ham qo'shib hisoblaganda tadbirkorlik faoliyatidan kelib tushuvchi pul mablag'lari;
- mulkni samarali boshqarish hisobidan olinadigan pul mablag'lari;
- XYuSga tegishli bo'lgan ijara haqi, lizing to'lovlari, dividendlar, aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlar bo'yicha foizlar, realizatsiyadan tashqari boshqa daromadlar, asosiy fondlarni realizatsiya qilishdan olingan daromadlar;
- ishlab chiqarish quvvatlaridan samarali foydalanish hisobidan erishilgan foyda.

Ish navbatini o'zgartirish va dastgohlarni yuklash koeffitsiyentining oshirilishi, intensiv foydalanishning o'sishi va asosiy vositalar tarkibiy tuzilmasidagi progressiv o'zgarishlar, kiritilgan quvvatlarning tez o'zlashtirilishi fond qaytimi va boshqa ishlab chiqarish-iqtisodiy ko'rsatkichlarni oshiradi.

Asosiy fondlarni shakllantirish uchun jalb qilinadigan pul mablag'larining manbalarini ikki guruhga bo'lish mumkin:

- maqsadli moliyalashtirish va tushumlar;
- banklarning o'rtta va uzoq muddatli kreditlari hamda XYuS tomonidan texnika qayta jihozlash va rekonstruksiya qilish, yangi asosiy ishlab chiqarish fondlarini yaratish uchun milliy va xorijiy valutada olingan qarzlari.

Birinchi guruhning tarkibiga quyidagilar kiradi:

- davlat organlaridan subsidiyalar shaklida olingan pul mablag'lari;
- taraqqiyotning strategik yo'nalishini amalga oshiruvchi maqsadli dasturlar asosida investitsiyalar ko'rinishidagi budjet ajratmalari;
- kichik tadbirkorlikni moliyaviy qo'llab-quvvatlovchi budjetdan tashqari fondlarning mablag'lari;
- hamkorlikdagi loyihalarni amalga oshirishda ishtirok etuvchi boshqa XYuS va tashkilotlardan moliyaviy tushumlar;
- va boshqalar.

Ikkinchi guruhga kiruvchi jalb qilingan moliyaviy resurslarning tarkibida kreditorlik qarzlari ham muhim o'rinni egallaydi.

Asosiy kapitalning doiraviy aylanishi jarayonida ishtirok etadigan moliyaviy resurslardan foydalanishning samaradorligi olingan samara va uni qo'lga kiritish uchun sarf qilingan moliyaviy resurslar o'rtasidagi nisbat orqali ifodalanadi. Moliyaviy resurslardan foydalanishning sifat natijasini quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

$$M_e = (\Delta F : M_p) \times 100\%$$

Bu yerda: M_e – moliyaviy samaradorlik;

ΔF – foydaning o'sgan qismi;

M_p – moliyaviy resurslar.

Asosiy kapitalning rivojlanishi va moliyaviy ta'minotini boshqarishda asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning samaradorligini baholash alohida ahamiyat kasb etadi. Uning juda ko'p aspektlari mavjud.

Bu yerda, eng avvalo, davlat, mulkdorlar, boshqaruvchilar va xodimlar manfaatlarini birgalikda qarash aspekti juda muhim. Davlat manfaatlari, bir tomondan, XYuSning soliq to'lovlarini maksimalashtirish maqsadida balans foydaning maksimalashtirilishini ko'zda tutadi. Ikkinchi tomondan esa, foydadan soliq to'lovlari foydaning ken-

gaytirilgan ilmtalab takror ishlab chiqarishga qayta investitsiya qilinishini hisobga olgan holda optimallashtirilmog'i lozim.

Juda ko'p hollarda mulkdorlar va boshqaruvchilar manfaatlarini bir-biriga mos keladi. Mulkdorlar uchun ham, boshqaruvchilar uchun ham bir aksiyaga to'g'ri keluvchi foyda summasining o'sishi orqali aksionerlar daromadlarini maksimallashtirish maqsadini amalga oshirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Odatda, daromadlarni maksimallashtirish ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish bo'yicha tadbirlarni amalga oshirish hisobidan erishiladi. U rentabellik va mehnat unumdorligi, fond qaytimining oshishi, xarajatlarning qisqarishi, aylanma mablag'lar aylanishining tezlashuvi, mahsulot sifatining oshishi, asosiy fondlarning yangilanishi, yangi texnologiyalar va boshqaruv metodlaridan foydalanish bilan bog'liq.

Boshqaruv qarorlarida oqilona dividend siyosatini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. U sof foyda dividendlar to'lash va jamg'arishga yo'naltirishga or'tasoda oqilona taqsimlanishini nazarda tutadi.

XYuS xodimlari manfaatlarini nuqtayi nazaridan faqatgina moliyaviy natija emas, balki o'zining tarkibiga mehnat haqi va uning o'sishi, ijtimoiy dasturlar va mehnat sharoitlarini yaxshilashga qaratilgan XYuS xarajatlari hisobidan vujudga keladigan moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'sishini qamrab oluvchi ijtimoiy-iqtisodiy samara ham muhimdir.

Asosiy kapitaldan samarali foydalanishni baholashda XYuS moliya-xo'jalik faoliyatining natijaliligini ochib beruvchi umumiy moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Bu yerda hal qiluvchi va aniqlovchi ko'rsatkich sifatida ishlab chiqarishning umumiy rentabelligi ko'rsatkichi maydonga chiqadi. U samaradorlikni baholashning me'zoni bo'lib, quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$R_y = (BF : F_{\infty}) \times 100\%$$

Bu yerda: R_y – ishlab chiqarishning umumiy rentabelligi;

BF – balansdagi foyda (soliqqa tortilgunga qadar);

F_{∞} – asosiy ishlab chiqarish fondlari va normalashtirilgan aylanma mablag'larning yillik o'rtacha qiymati.

Fond qaytimi ko'rsatkichi XYuS asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish samaradorligining darajasini xarakterlaydi va u quyidagicha aniqlanadi:

$$F_x = (T : F_{\text{av}}) \times 100\%$$

- Bu yerda: F_x – fond qaytimi;
 T – realizatsiyadan olingan sof tushum;
 F_{av} – asosiy ishlab chiqarish fondlarining yillik o'rtacha qiymati.

Fond sig'imi fond qaytimiga nisbatan teskari ko'rsatkich hisoblanadi va bir so'mlik realizatsiya qilingan mahsulotga to'g'ri keluvchi asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymatini ko'rsatadi. Shuning uchun bu ko'rsatkichni quyidagicha aniqlash mumkin:

$$F_c = (F_{\text{av}} : T) \times 100\%$$

- Bu yerda: F_c – fond sig'imi;
 F_{av} – asosiy ishlab chiqarish fondlarining yillik o'rtacha qiymati;
 T – realizatsiyadan olingan sof tushum.

Dastgohlar yoki asbob-uskunalar ishlashining smenalik koeffitsiyenti ulardan foydalanish va ularning yuklanganlik darajasini ifodalab, yil, chorak, oy va kun davomida har bir birlik dastgoh yoki asbob-uskunalarining necha smenada ishlaganligini ko'rsatadi va u quyidagicha aniqlanadi:

$$K_c = H_x : D_y \text{ yoki } K_c = H_c : S_{\text{max}}$$

- Bu yerda: K_c – smenalik koeffitsiyenti;
 H_x – kun davomida haqiqatda ishlangan dastgoh (mashina)/soatlar;
 D_y – dastgoh (mashina) larning umumiy soni;
 H_c – bir smenada haqiqatda ishlangan dastgoh (mashina)/soatlar soni;
 S_{max} – bir smenada maksimal ishlanishi mumkin bo'lgan dastgoh (mashina)/soatlar soni;

Asosiy ishlab chiqarish fondlarining eskirish koeffitsiyenti yangidan yaratilgan mahsulotga o'tkazilishi natijasida ularning iste'mol qiymati kamayishini tavsiflaydi va u quyidagicha aniqlanadi:

$$K_s = (A_{\text{apex}} : F_{\text{uvf6}}) \times 100\%$$

Bu yerda: K_s – eskirish koeffitsiyenti;

A_{apex} – foydalanishda bo'lgan davr mobaynida asosiy ishlab chiqarish fondlarining qayta tiklanishiga hisoblangan amortizatsiya ajratmalarining summasi;

F_{uvf6} – asosiy ishlab chiqarish fondlarining boshlang'ich qiymati.

Asosiy ishlab chiqarish fondlarining yangilanish koeffitsiyenti XYuS investitsion talabini qondirishning intensivligini ifodalaydi va u quyidagicha hisoblanadi:

$$K_x = (Q_{\text{avvf}} : Q_{\text{bavv}}) \times 100\%$$

Bu yerda: K_x – yangilanish koeffitsiyenti;

Q_{avvf} – yil davomida kiritilgan asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymati;

Q_{bavv} – barcha asosiy ishlab chiqarish fondlarining yil oxiridagi qiymati.

Asosiy ishlab chiqarish fondlarining chiqish koeffitsiyenti esa eskirgan ishlab chiqarish apparatining foydalanish (ekspluatatsiya qilish) dan chiqib ketish dinamikasini ifodalaydi va u quyidagicha aniqlanadi:

$$Q_s = (Q_{\text{avvfn}} : Q_{\text{avvf6}}) \times 100\%$$

Bu yerda: Q_s – chiqish (chiqib ketish) koeffitsiyenti;

Q_{avvfn} – yil davomida likvidatsiya qilingan asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymati;

Q_{avvf6} – asosiy ishlab chiqarish fondlarining yil boshidagi qiymati.

Shunday qilib, asosiy kapital doiraviy aylanishining samaradorligi, ko'p jihatdan, amortizatsiya ajratmalarining maqsadli foydalanilishini, ishlab chiqarish apparatining rivojlanishiga emission daromad va

sof foydaning kerakli miqdorlarda qayta investitsiya qilinishini oldindan aniqlab beradi. Shu bilan birga, bu yerda, yangi texnologik tizimlardan foydalanish, mashina va dastgohlarning yuklama darajasi, asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'z vaqtida yangilanishi va chiqib ketishi, moliyalashtirishning mumkin bo'lgan barcha manbalarini faol jalb qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

4.2. Aylanma kapital: mazmuni, tarkibiy tuzilmasi va foydalanish samaradorligi

Aylanma kapital XyuS aylanma (o'zgaruvchan, mobil) aktivlariga avanslashtirilgan kapital qiymatini o'zida ifodalaydi. Bu kapital XyuS balansining "Aylanma aktivlar" deb nomlangan ikkinchi bo'limida aks ettiriladi. Odatda, aylanma kapital quyidagi bir necha asosiy guruhlariga klassifikatsiya qilinadi:

- takror ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etishini hisobga olgan holda funksional mo'ljallanganligi bo'yicha;

- shakllantirish va moliyalashtirish manbalariga ko'ra;

- likvidlik darajasiga qarab;

- va boshqa belgilariga muvofiq.

Aylanma kapital juda ko'p funksiyalarni bajaradi. Ularning orasidan quyidagilarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin:

- takror ishlab chiqarish;

- rag'batlantirish;

- taqsimlash;

- ishlab chiqarish va muomala sohasining yagonaligini ta'minlash;

- ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash;

- va boshqalar.

Aylanma kapital o'z funksiyalarini ham pulli, ham natural-buyum shakllarida amalga oshiradi.

Aylanma kapitalning tarkibiy tuzilmasini quyidagi ikki funksional tashkil etuvchi belgilab beradi:

- aylanma kapitalning natural-buyum shakllari yoki aylanma ishlab chiqarish fondlari;

- muomala fondlari.

Tarkibiy tuzilma jihatidan aylanma kapitalning natural-buyum shakllariga, eng avvalo, ishlab chiqarish zaxiralaridan iborat bo'lgan quyidagilar kiradi:

- xomashyo va asosiy materiallar;
- sotib olingan yarim tayyor mahsulotlar;
- yoqilg'i;
- qadoqlash va qadoqlash materiallari;
- joriy ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar;
- inventarlar va xo'jalik buyumlari;
- tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari;
- o'z ishlab chiqarishining yarim tayyor mahsulotlari;
- kelgusi davr xarajatlari;
- boshqa xarajatlar.

Aylanma kapitalning tarkibiy tuzilmasini tashkil etuvchi muomala fondlarining tarkibi quyidagilardan iborat:

- tayyor mahsulot va qayta sotishga mo'ljallangan tovarlar, ortib jo'natilgan tovarlar;

- pul mablag'lari – kassadagi pullar, hisob-kitob va valuta hisobvaraqlaridagi pullar, bankdagi maxsus hisobvaraqlari (akkreditivlar va chek daftarchalari, depozit hisobvaraqlari, boshqa to'lov hujjatlari);

- qisqa muddatli (bir yildan ortiq bo'lmagan muddatda) moliyaviy qo'yilmalar – boshqa XYuSlar qimmatli qog'ozlariga investitsiyalar, davlat va mahalliy zayomlarning foizli obligatsiyalari, boshqa XyuS-larga berilgan zayomlar, aksionerlardan o'z aksiyalarini sotib olish;

- debitorlik qarzlarning barcha ko'rinishlari, sotib oluvchilar va buyurtmachilarning qarzlari, olinuvchi veksellar, sho'ba va bo'ysunuvchi jamiyatlarning qarzlari, ustav kapitaliga badallar bo'yicha ta'sischilarning qarzlari, berilgan avanslar, boshqa debitorlarning mablag'lari.

Aylanma kapitalning boshqa qismi pulli ko'rinishda shakllantiriladi va aylanma fondlarning iqtisodiy elementlariga pulli kapitalni doimiy avanslashtirish ko'rinishida doiraviy aylanishda bo'ladi. Pul mablag'larining doiraviy aylanishi XYuS tomonidan ishlab chiqarishga zarur bo'lgan moddiy resurslar qiymatining to'lanishi bilan boshlanadi va shu xarajatlarning mahsulotni realizatsiya qilishdan olingan tushum ko'rinishida qaytishi bilan tugallanadi.

Doiraviy aylanish jarayonida aylanma kapital doimiy qiymat kategoriyasi sifatida saqlanib qolsa-da, o'z tarkibiy qismlarining funk-

sional shakllarini uzluksiz ravishda quyidagi ketma-ketlikda o'zgartiradi: pul mablag'lari – xomashyo va materiallar zaxiralari – tayyor mahsulot – debitorlik qarzlari – tushum ko'rinishida tushadigan pul mablag'lari. Bunda aylanma kapital kompaniya moliyaviy holatining o'lchovchisi va tartibga soluvchisi hisoblanadi.

Aylanma mablag'lar (kapital)ni shakllantirish va moliyalashtirish manbalari quyidagilardan iborat:

- o'zlik va ularga tenglashtirilgan mablag'lar;
- qarz va jalb qilingan mablag'lar.

O'z navbatida, aylanma mablag'larni shakllantirish va moliyalashtirishning o'z manbalari tarkibiga quyidagilar kiradi:

- ustav kapitali;
- foyda;
- emission daromad.

Emission daromad, ayrim hollarda, ta'sischilik foydasi deb ham yuritiladi.

O'zlikka tenglashtirilgan manbalar qat'iy passivlardan, ya'ni XYuS aylanmasida doimiy ravishda mavjud bo'ladigan jalb qilingan mablag'lardan iborat. Ish haqi va ijtimoiy sug'urta bo'yicha qarzlari, qadoqlarni qaytarish bo'yicha garovlar, kelgusi davr xarajatlarini qoplash bo'yicha zaxiralar shu shaklda vaqtinchalik foydalanilishi mumkin.

Qarz mablag'lari o'z aylanma mablag'larining yetmagan qismini to'ldirishga mo'ljallangan. Ularning tarkibiga:

- banklarning qisqa muddatli kreditlari;
- zayomlar;
- uzoq muddatli kreditlarning bo'sh mablag'lari kiradi.

Jalb qilingan mablag'lar:

- mol yetkazib beruvchi va pudratchilarning kreditorlik qarzlari;
- to'lanuvchi veksellar;
- "qiz" XYuSlar va bo'ysunuvchi jamiyatlar hamda budjet oldidagi qarzlari;
- olingan avanslar;
- va boshqa kreditorlar ko'rinishida maydonga chiqadi.

Aylanma kapitalning foydalanish samaradorligini tavsiflovchi umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar aylanma mablag'lar aylanishining soni va aylanma mablag'lar bir marta aylanishining uzoqligi hisoblanadi va ular quyidagicha aniqlanadi:

$$A_{av} = T : Q_y,$$

$$U_{1a} = K_c : A_{av}$$

Bu yerda: A_{av} – aylanma mablag‘larning aylanuvchanligi;

T – realizatsiyadan olingan tushum;

Q_y – aylanma mablag‘larning yillik o‘rtacha qoldig‘i;

U_{1a} – aylanma mablag‘lar bir marta aylanishining uzunligi;

K_c – tahlil davridagi kunlar soni.

Zaxiralarning aylanuvchanligi quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$A_z = T_{ca} : Q_z,$$

Bu yerda: A_z – zaxiralarning aylanuvchanligi;

T_{ca} – sotilgan mahsulot tannarxi;

Q_z – zaxiralarning o‘rtacha qiymati.

Debitorlik qarzlarini to‘lashning kunlardagi o‘rtacha davomiyligi sotib oluvchilarning schyotlar bo‘yicha to‘lash tezligini aks ettiradi va u quyidagicha aniqlanadi:

$$DQ_{mvd} = DQ_c^- : T_x^-$$

Bu yerda: DQ_{mvd} – debitorlik qarzlarini to‘lashning kunlardagi o‘rtacha davomiyligi;

DQ_c^- – debitorlik qarzining o‘rtacha summasi;

T_x^- – realizatsiyadan olingan kunlik o‘rtacha tushum.

Bu ko‘rsatkichning past darajasi XYuS debitorlardan pulni undirish bo‘yicha ishining samaradorligidan darak beradi. Biroq, ayrim hollarda, bu narsa XYuS kredit siyosatining haddan ziyod qattiqqligini ham ko‘rsatib, realizatsiya qilingan mahsulotlarning uncha katta bo‘lmagan qismi kreditga sotilganligini ham anglatadi.

XYuS moliyaviy-xo‘jalik faoliyati samaradorligini ta‘minlashda va moliyaviy tahlilda sof aylanma kapitalni monitoring qilish muhim rol o‘ynaydi. Umumiy ko‘rinishda sof aylanma kapital aylanma aktivlar va qisqa muddatli majburiyatlar o‘rtasidagi farqdan iborat. Qisqa muddatli passivlarning tarkibiy tuzilmasida kelgusi davr daromadlari ham

kiritilib, ular XYuSning o'zlik pul mablag'lari hisoblanadi. Shuning uchun ham, sof aylanma kapitalni quyidagicha aniqlash mumkin:

$$S_{ax} = AA - QP$$

Bu yerda: S_{ax} – sof aylanma kapital;

AA – aylanma aktivlar;

QP – qisqa muddatli passivlar (kelgusi davr daromadlaridan tashqari).

Sof aylanma kapitalni boshqarishning natijaliligini sof aylanma kapitalning aylanish koeffitsiyenti xarakterlab beradi va u quyidagicha aniqlanadi:

$$K_a = T_c : S_{ax}$$

Bu yerda: K_a – sof aylanma kapitalning aylanish koeffitsiyenti;

T_c – realizatsiyadan olingan sof tushum;

S_{ax} – sof aylanma kapitalning o'rtacha qiymati.

Aylanma mablag'larni boshqarishda ularni likvidlik darajasi bo'yicha strukturizatsiya qilish muhim ahamiyatga ega. Bu maqsadlar uchun likvidlikning quyidagi ikki ko'rsatkichidan faol foydalaniladi:

- joriy likvidlik koeffitsiyenti;
- absolut likvidlik koeffitsiyenti.

Joriy likvidlik koeffitsiyenti ma'lum bir sana uchun aniqlanib, uning aniqlanish tartibi quyidagicha:

$$K_{jor} = A_a : QP \geq 2$$

Bu yerda: K_{jor} – joriy likvidlik koeffitsiyenti;

A_a – aylanma aktivlar (balansning P bo'limi);

QP – qisqa muddatli passivlar (kelgusi davr daromadlarisiz).

Joriy likvidlik koeffitsiyentining darajasi ikkidan kichik bo'lmazligi lozim. Shunday bo'lishiga qaramasdan, g'arb iqtisodiyotida uning darajasiga birdan kichik bo'lmagan hollargacha yo'l qo'yiladi.

Absolut likvidlik koeffitsiyenti eng likvidli aktivlarning (pullar va qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar) qisqa muddatli majburiyatlarga

nisbati orqali aniqlanadi va uni formula orqali quyidagicha ifodalash mumkin:

$$K_{ar} = (PM + MQ) : QP \geq 0,2$$

Bu yerda: K_{ar} – absolut likvidlik koeffitsiyenti;

PM – pul mablag‘lari;

MQ – qisqa muddatli moliyaviy qo‘yilmalar;

QP – qisqa muddatli majburiyatlar (kelgusi davr daromadlarisiz).

Bu koeffitsiyentning istaluvchi darajasi $\geq 0,2$ dan iborat bo‘lib, biroq amaliyotda bu narsa o‘z faoliyatining turli davrlarida XYuSning moliyaviy siyosati va ishining samaradorligiga bog‘liq.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida aylanma kapitaldan foydalanishning samaradorligi juda ko‘p omillarga bog‘liq. U, eng avvalo, to‘lov intizomining ahvoli, aylanma mablag‘larning turli funksional elementlariga joylashtirilgan qo‘yilmalarning hajmi bilan belgilanadi. Shuningdek, ishlab chiqarish sohasida aylanma kapitaldan samarali foydalanishga ishlab chiqarishning chiqitlarsiz yuqori texnologiyalarga asoslanganligi, materiallar qiymatining pasayishi, ishlab chiqarish va muomala xarajatlari-ning minimallashtirish, ishlab chiqarish zaxiralari va ularning harakatini oqilona tashkil qilish hamda natijali boshqaruv me‘yorlashtirishni hisobga olgan holda), albatta, o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi.

Muomala sohasida bunday omillar qatoriga mol yetkazib beruvchilar va iste‘molchilar bilan ishlarni yaxshilash, samarali xo‘jalik aloqalaridan foydalanish, zamonaviy marketingni amalga oshirish, tayyor mahsulot zaxiralarini kamaytirish va uning realizatsiya qilinishini tezlashtirish kabilar kiradi. To‘lov qobiliyatini ta‘minlash (mustahkamlash) va mablag‘larning aylanuvchanligini tezlashtirish maqsadida debitorlik qarzlari va pul oqimlarini boshqarishni yaxshilash ham bu o‘rinda alohida ahamiyat kasb etadi.

4.3. Aylanma mablag‘larni me‘yorlashtirish

Aylanma kapitalni rejalashtirish va undan foydalanishni tashkil qilish uchun unga nisbatan bo‘lgan ehtiyojni aniqlash metodlari va rejalashtirish tizimini ishlab chiqmoq lozim. Moddiy resurslar va ular zaxiralarining harakatini boshqarish tizimini avtomatlashtirish xususida o‘y-lamoq, aylanma kapital va uni shakllantirish manbalari bilan to‘g‘ri man-

yovr qilish, materiallarning sarflanishi va ularning saqlanishi ustidan nazoratni ta'minlash kerak.

Yuqoridagilarni amalga oshirish maqsadlariga xizmat qilish uchun aylanma mablag'lar quyidagi ikki guruhga bo'linadi:

- Me'yorlashtiriladigan aylanma mablag'lar;
- Me'yorlashtirilmaydigan aylanma mablag'lar.

Me'yorlashtiriladigan aylanma mablag'larga aylanma ishlab chiqarish fondlari va realizatsiya qilinmagan tayyor mahsulot zaxiralari kiradi. Me'yorlashtirilmaydigan aylanma mablag'lar esa ombordagi tayyor mahsulot zaxiralalaridan tashqari muomala fondlarining barcha elementlarini qamrab oladi. Aylanma kapitalning o'Ichamini optimallashtirish uchun moddiy aylanma mablag'larning rejalashtirilishi amalga oshiriladi.

Moddiy aylanma mablag'larni rejalashtirishning asosini normativ metodi tashkil etadi. Unga ko'ra aylanma mablag'larning normativi belgilanadi, transport, sug'urta, tayyorgarlik, texnologik, joriy zaxiralarni ham qo'shgan holda zaxiralar normalashtiriladi, moddiy resurslarning barcha ko'rinishlari, tugallanmagan ishlab chiqarish, ombordagi tayyor mahsulotga nisbatan xarajatlar me'yori o'rnatiladi.

Aylanma mablag'larni me'yorlashtirish jarayoni bir necha bosqichlardan iborat. Dastlab, aylanma mablag'larning har bir elementi bo'yicha ishlab chiqarish zaxiralarning me'yori ishlab chiqiladi. Ishlab chiqarish zaxiralarning me'yori ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlovchi ularning ilmiy asoslangan rejali hajmidan iborat bo'lib, u eng avvalo, quyidagilarni o'z ichiga oluvchi XYuS ish sharoitiga bog'liq:

- ishlab chiqarish siklining uzoq-yaqinligi;
- ishlab chiqarishga materiallarni kiritish davri;
- mol yetkazib beruvchilarning uzoqligi;
- mol yetkazib berish partiyalarining kompleksligi yoki hajmi;
- materiallar sifati;
- hisob-kitoblar tizimi;
- va boshqalar.

Me'yor me'yorlashtiriladigan moddiy resurslarga (ularning har bir turi bo'yicha) bo'lgan o'rtacha kunlik ehtiyoj (xarajat)larning hajmi va mol yetkazib berishlar o'rtacha intervalining uzunligini hisobga olgan holda kunlik zaxiralarda o'rnatiladi. Demak, agar ana shu interval, masalan, 24 kunga teng bo'lgan bo'lsa, shunga mos ravishda zaxiralar shu

kunlar oralig'ida ishlab chiqarish siklining normal (sog'lom) rivojlanishini ta'minlashga yetarli bo'lmog'i lozim.

Kunlarda ifodalangan zaxiralar va ma'lum bir ko'rinishdagi tovar-moddiy boyliklar xarajatlarining me'yorlari asosida me'yorlashtiriladigan zaxiralarni yaratish uchun zarur bo'lgan aylanma mablag'larning hajmi aniqlanadi. Agar me'yor kunlarda aniqlansa, u holda aylanma mablag'larning normativi XYuSning normal faoliyat ko'rsatishi uchun minimal darajada zarur bo'lgan tovar-moddiy boyliklarning pulda ifodalangan rejalashtirilgan zaxiralaridan iborat.

Qandaydir bir resurslarning zaxiralariga avanslashtiriladigan aylanma mablag'lar normativining formulasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$N = E \times U \times B$$

Bu yerda: N – aylanma mablag'larning normativi;
 E – aylanma mablag'larga bo'lgan kunlik ehtiyoj;
 U – o'rtacha interval uzoqligi;
 B – aylanma mablag' birligining bahosi.

Masalan, faraz qilaylik qandaydir bir xomashyoning zaxira me'yorlari 15 kunga, kunlik ehtiyoj 10 tonnaga va bir tonnaning bahosi 20 ming so'mga teng bo'lsa, u holda pulda ifodalangan normativning darajasi 600 ming so'mga ($15 \times 10 \times 20\,000$) teng bo'ladi.

Umuman olganda, aylanma mablag'lar normativi mol yetkazib berishlar o'rtasidagi o'rtacha intervalni hisobga olgan holda quyidagi formula orqali aniqlanishi mumkin:

$$N = E \times (U_1 + U_2) : 2 \times B$$

Bu yerda: N – aylanma mablag'larning normativi;
 E – aylanma mablag'larga bo'lgan kunlik ehtiyoj;
 $U_1 + U_2$ – navbatdagi ikki mol yetkazib berishlarning kunlardagi uzunligi;
 B – aylanma mablag' birligining bahosi.

Aylanma mablag'larning har bir elementlari bo'yicha normativning alohida hisoblanishi natijasida xususiy normativlar vujudga keldi. O'z navbatida, barcha xususiy normativlarni jamlash natijasida yig'ma normativ hosil bo'ladi.

Xomashyo, materiallar va yarim tayyor mahsulotlarning alohida turlari bo'yicha zaxiralarning kunlik normasi quyidagi zaxiralar summalarini inobatga olib o'rnatiladi:

- transport zaxirasi;
- tayyorlov zaxirasi;
- texnologik zaxira;
- joriy zaxira;
- sug'urta zaxirasi.

Transport zaxirasi yukning yo'ldagi kunlari va shu yuk uchun hujjatlarni to'lash va ularning harakatlanish kunlari sonini o'z ichiga oladi. Tayyorlov zaxirasi qabul qilishni rasmiylashtirish, navlarga ajratish, ortish-tushirish, komplektatsiya qilish, moddiy resurslarni maxsus qayta ishlash va h.k.larga bog'liq. Bu zaxira me'yor yoki haqiqatda sarflangan vaqt asosida o'lchanadi. Texnologik zaxira ishlab chiqarish texnologiyasiga bog'liq va texnologik me'yorlar asosida hisoblanadi.

Asos sifatida joriy maksimal ombor zaxirasi olinadi. Chunki u materiallarni navbatdagi ikki yetkazib berish intervali o'rtasida ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlaydi. Maksimal joriy zaxira materiallarga bo'lgan o'rtacha kunlik ehtiyoj va navbatdagi ikki mol yetkazib berish intervali o'rtasidagi davomiylikning ko'paytmasiga teng. Mehnat unumdorligi va ishlab chiqarish hajmining o'sishi joriy ombor zaxirasining oshirilishini talab qiladi. Shuningdek, maksimal joriy zaxira ishlab chiqarishning maromiyligini ta'minlash uchun har doim biroz o'zgartirilishi kerak. Sug'urta zaxirasi rezerv sifatida, odatda, joriy ombor zaxirasining 50%i doirasida qabul qilinadi.

Shunday qilib, zaxiraning kunlik me'yori transport zaxirasi, tayyorlov zaxirasi, texnologik zaxira, joriy ombor zaxirasi va sug'urta zaxiralarining summasiga teng bo'lgan summalar yig'indisidan iborat.

Tugallanmagan ishlab chiqarish bo'yicha aylanma mablag'larni me'yorlashtirish buyumlarning guruhlari bo'yicha amalga oshiriladi va u quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$N = X_0 \cdot U \cdot K$$

Bu yerda: N – tugallanmagan ishlab chiqarish bo'yicha aylanma mablag'larning normativi;

X_0 – mahsulotni ishlab chiqarishga qilinadigan bir kunlik xarajatlar;

U – ishlab chiqarish siklining uzoqligi

(kunlarda);

K – xarajatlarning o‘sib borish koeffitsiyenti.

Mahsulotni ishlab chiqarishga qilinadigan bir kunlik xarajatlar chorak davomida tannarx bo‘yicha ishlab chiqarilgan tovar mahsuloti qiymatini tegishli chorakdagi 90 kunga bo‘lib topiladi.

Ishlab chiqarish siklining davomiyligi quyidagilar bilan belgilanadi:

- bevosita ishlov berish jarayoniga tegishli vaqt (texnologik zaxira);
- ishlov beriluvchi buyumlarning ish joylarida joylashishi (transport zaxirasi);
- aylanma zaxirasi (ishlov berish operatsiyalari oralig‘idagi vaqtlar);
- sug‘urta zaxirasi (uzilishlar sodir bo‘ladigan vaziyatlar uchun).

Xarajatlarning o‘sib borish koeffitsiyenti tugallanmagan ishlab chiqarishdagi buyum o‘rtacha tannarxining ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy summasiga nisbati bilan aniqlanadi.

Albatta, zaxiralarni mohirona boshqarish menejment va XYuS ishlab chiqarish xodimlaridan inflatsiyani hisobga olishni, sifat va chiqariladigan tovarning bozorda talabga ega ekanligi ustidan uzluksiz nazorat olib borishni, bahosi va iste‘mol xususiyatlariga ko‘ra XYuS tomonidan chiqariladigan mahsulotlarning iste‘molchilar talabiga qarab o‘zgarishini qondirishni talab qiladi.

4.4. Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar

4-bob. Asosiy va aylanma kapital doiraviy aylanishining moliyaviy aspektlari

4.1. Asosiy kapital doiraviy aylanishining mohiyati, tarkibiy tuzilmasi va samaradorligi

- Umumlashtirilgan ko‘rinishda asosiy kapital qanday qiymatning bir qismi hisoblanadi?
- XYuSning buxgalteriya balansida asosiy kapital qanday sifatda aks ettiriladi?
- Asosiy kapitalning asosini nimalar tashkil etadi?
- Mehnat va mahsulotni yaratish jarayonida asosiy kapital nimaning qismi sifatida maydonga chiqadi?

- Asosiy kapitalning doiraviy aylanishi unga tegishli bo'lgan qiymatning qanday uch funksional shakllarida harakat qilishini anglatadi?
- Kapitalning doiraviy aylanishi davomida aylanma kapitaldan farqli o'laroq asosiy kapital qanday o'ziga xos xususiyatlarga ega?
- Ishlab chiqarish jarayonida asosiy kapitalni buyumlashgan shakli sifatida nimalar maydonga chiqadi?
- Iqtisodiy mo'ljallanganligiga ko'ra asosiy fondlar nimalarga bo'linadi?
- Asosiy ishlab chiqarish fondlari deb nimaga aytiladi?
- Noishlab chiqarish asosiy fondlarining tarkibiga XYuSning qanday mulklari kiradi? Ular bo'yicha amortizatsiya hisoblanadimi?
- Asosiy ishlab chiqarish fondlarining tarkibiy tuzilmasi nimalar jihatidan bo'lishi mumkin?
- Asosiy fondlarning tarkibiga nimalar kiradi va ularning aktiv va passiv qismlari nimalardan iborat?
- Asosiy kapital doiraviy aylanishining samaradorligini tahlil qilishda nimalarni hisobga olish maqsadga muvofiq?
- Hozirgi paytda amaliyotda amortizatsiya ajratmalarini hisoblashning qanday asosiy metodlaridan foydalaniladi va ularning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari nimalardan iborat?
- Chiziqli metod qo'llanilganda bir oy uchun hisoblangan amortizatsiyaning summasi qanday aniqlanadi?
- Nochiziqli metod asosida amortizatsiya me'yorini hisoblash qanday amalga oshiriladi?
- Asosiy kapitalning doiraviy aylanish jarayonida vujudga keladigan o'z moliyaviy resurslarining tarkibiga, amortizatsiya fondidan tashqari, yana qanday daromadlar va turli tushumlar ham kirishi mumkin?
- Asosiy fondlarni shakllantirish uchun jalb qilinadigan pul mablag'larining manbalarini qanday guruhlariga bo'lish mumkin va har bir guruhning tarkibiga nimalar kiradi?
- Asosiy kapitalning doiraviy aylanishi jarayonida ishtirok etadigan moliyaviy resurslardan foydalanishning samaradorligi qanday aniqlanadi?
- Asosiy kapitaldan samarali foydalanishni baholashda XYuS moliyaxo'jalik faoliyatining natijaliligini ochib beruvchi qanday umumiy moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiq?
- Ishlab chiqarishning umumiy rentabelligi ko'rsatkichi qanday aniqlanadi?
- Fond qaytimi va fond sig'imi ko'rsatkichlarini hisoblash tartiblari qanday?
- Smenalik koeffitsiyenti qanday aniqlanadi?

- Asosiy ishlab chiqarish fondlarining eskirish koeffitsiyenti nimani xarakterlaydi va u qanday aniqlanadi?
- Asosiy ishlab chiqarish fondlarining yangilanish koeffitsiyenti nima ni ifodalaydi va u qanday hisoblanadi?
- Asosiy ishlab chiqarish fondlarining chiqish koeffitsiyenti nimani ifodalaydi va u qanday aniqlanadi?
- Asosiy kapital doiraviy aylanishining samaradorligi nimalarni oldindan aniqlab beradi?

4.2. Aylanma kapital: mazmuni, tarkibiy tuzilmasi va foydalanish samaradorligi

- Aylanma kapital o'zida nimani ifodalaydi va u XYuS balansining qanday nomlangan bo'limida aks ettiriladi?
- Aylanma kapital qanday bir necha asosiy guruhlariga klassifikatsiya qilinadi?
  - Aylanma kapital qanday funksiyalarni bajaradi va ularni qanday shakllarda amalga oshiradi?
  - Aylanma kapitalning tarkibiy tuzilmasini funksional jihatdan qanday ikki tashkil etuvchi belgilab beradi?
  - Tarkibiy tuzilma jihatidan aylanma kapitalning natural-buyum shakllariga, eng avvalo, ishlab chiqarish zaxiralaridan iborat bo'lgan nimalar kiradi?
  - Aylanma kapitalning tarkibiy tuzilmasini tashkil etuvchi muomala fondlarining tarkibi nimalardan iborat?
  - Aylanma mablag'lar (kapital) ni shakllantirish va moliyalashtirish manbalari nimalardan iborat?
  - Aylanma mablag'lar (kapital) ni shakllantirish va moliyalashtirishning o'z manbalari tarkibiga nimalar kiradi?
  - O'zlikka tenglashtirilgan manbalar nimalardan iborat?
  - Qarz mablag'lari tarkibiga nimalar kiradi?
  - Aylanma kapitalning foydalanish samaradorligini xarakterlovchi umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar nimalardan iborat va ular qanday aniqlanadi?
  - Sof aylanma kapitalni qanday aniqlash mumkin?
  - Sof aylanma kapitalni boshqarishning natijaliligini nima xarakterlab beradi va u qanday aniqlanadi?
  - Aylanma mablag'larni boshqarishda ularni likvidlik darajasi bo'yicha strukturizatsiya qilish maqsadlari uchun likvidlikning qanday ko'rsatkichidan faol foydalaniladi va ularni aniqlash tartibi qanday?
  - Bozor iqtisodiyoti sharoitida aylanma kapitaldan foydalanishning samaradorligi qanday omillarga bog'liq?

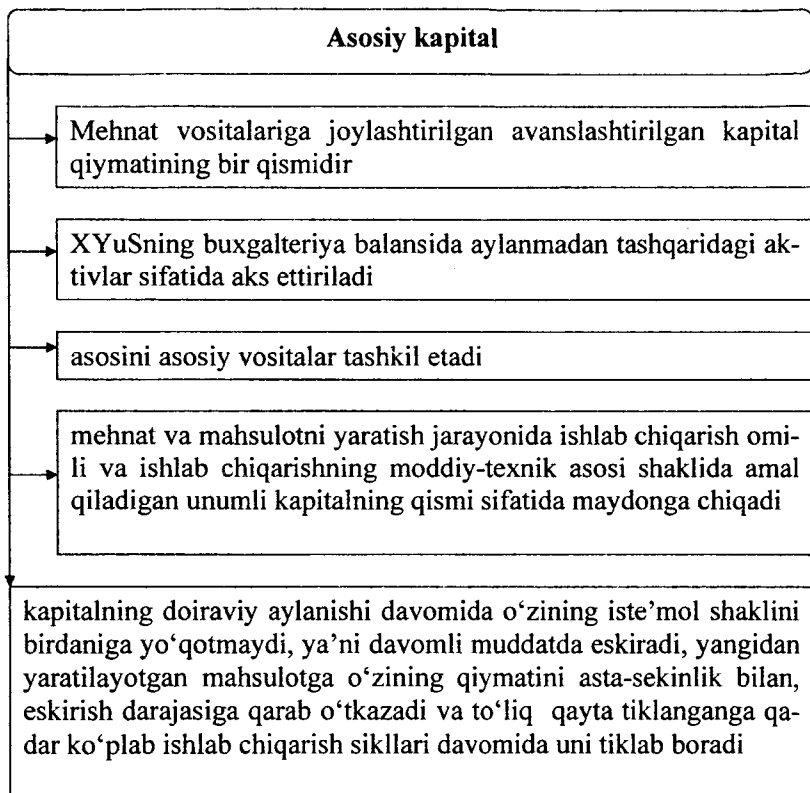
4.3. Aylanma mablag'larni me'yorlashtirish

- Aylanma kapitalni me'yorlashtirish deyilganda nimalar tushuniladi va unga ko'ra aylanma mablag'lar qanday guruhlarga bo'linadi?
- Me'yorlashtiriladigan aylanma mablag'larning tarkibiga nimalar kiradi?
- Me'yorlashtirilmaydigan aylanma mablag'larning tarkibi nimalardan iborat?
- Moddiy aylanma mablag'larni rejalashtirishning asosini nima tashkil etadi?
- Aylanma mablag'larni me'yorlashtirish jarayoni qanday bosqichlardan iborat?
- Ishlab chiqarish zaxiralarining me'yori nimalardan iborat va u, eng avvalo, nimalarga bog'liq?
- Me'yor nimalarga nisbatan o'rnatiladi?
- Qandaydir bir resurslarning zaxiralariga avanslashtiriladigan aylanma mablag'lar normativining formulasi qanday ko'rinishga ega?
- Xususiy normativlar nimalarning hisoblanishi natijasida vujudga keladi?
- Yig'ma (jamlangan) normativ qanday hosil bo'ladi?
- Xomashyo, materiallar va yarim tayyor mahsulotlarning alohida turlari bo'yicha zaxiralarning kunlik me'yori qanday zaxiralar summalarini inobatga olib o'rnatiladi?
- Transport zaxirasi nimalarni o'z ichiga oladi?
- tayyorlov zaxirasi nimalarga bog'liq?
- texnologik zaxira nimaga bog'liq va u qanday me'yorlar asosida hisoblanadi?
- zaxiraning kunlik me'yori qanday summalarning yig'indisidan iborat?
- Tugallanmagan ishlab chiqarish bo'yicha aylanma mablag'larni me'yorlashtirish nimalar bo'yicha amalga oshiriladi va u qanday formula yordamida aniqlanadi?
- ishlab chiqarish siklining davomiyligi nimalar bilan belgilanadi?

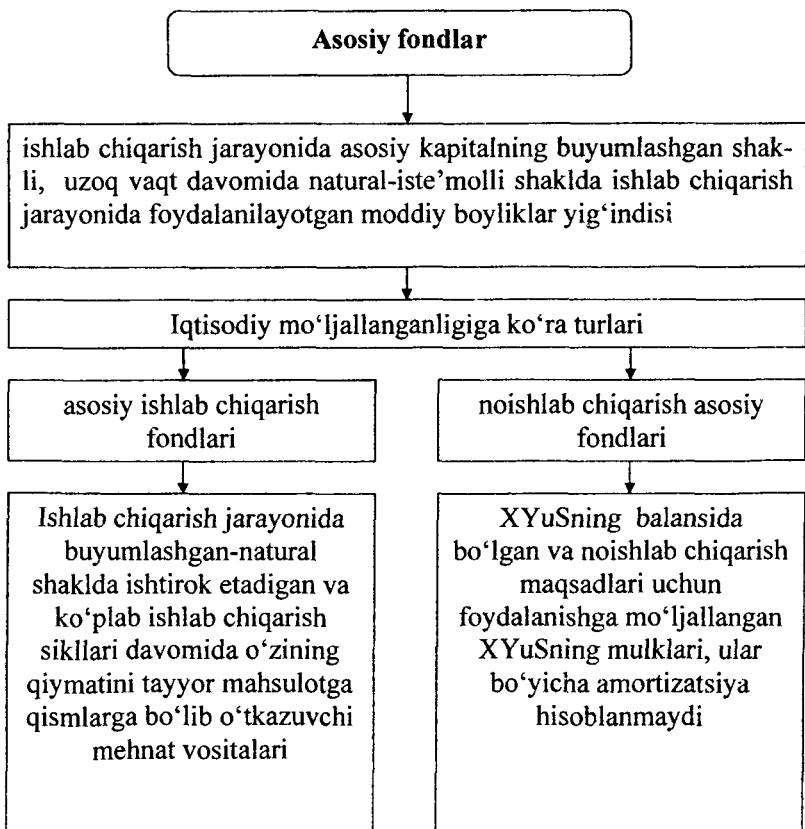
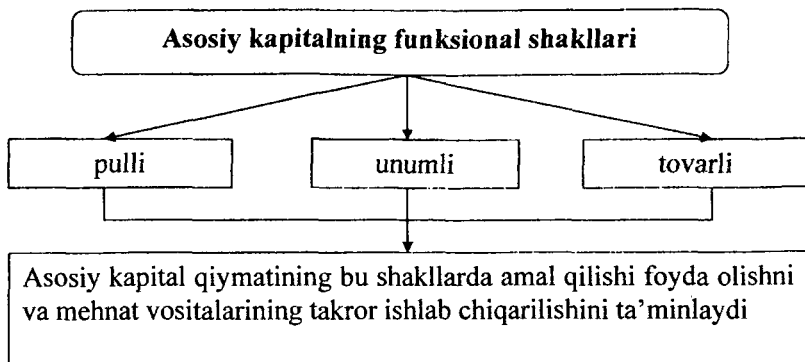
4.5. Mustaqil o'zlashtirish uchun chizma materiallar

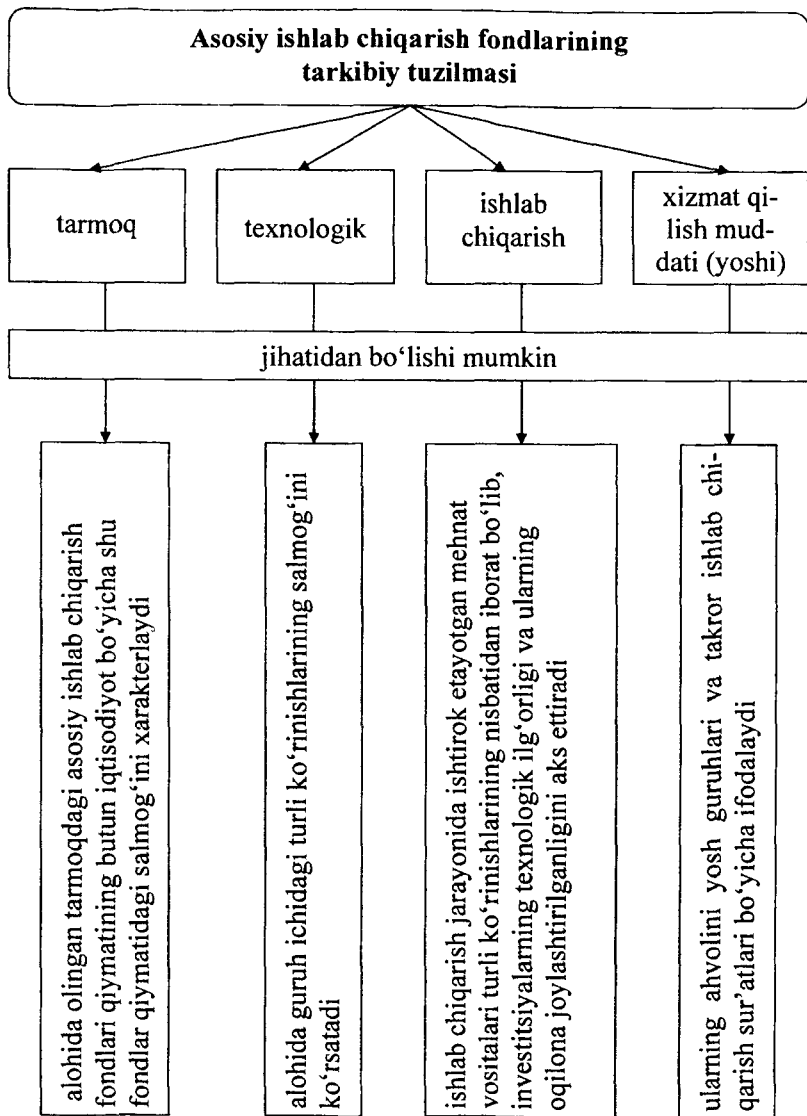
4-bob. Asosiy va aylanma kapital doiraviy aylanishining moliyaviy aspektlari

4.1. Asosiy kapital doiraviy aylanishining mohiyati, tarkibiy tuzilmasi va samaradorligi

Asosiy fondlar

pulli tarzda baholanadi va hisoblanadi hamda buxgalteriya hisobida **asosiy vositalar** sifatida aniqlanadi

Ularning tarkibiga quyidagilar kiradi

binolar

inshootlar (neft va gaz qazib oluvchi, gidrotexnik, transport xo'jaligi inshootlari va boshqalar)

uzatuvchi moslamalar (elektr uzatuvchi, aloqa, quvurlar va h.k.)

ishchi va kuch mashinalari va dastgohlari

o'lchovchi va tartibga soluvchi (o'zgartiruvchi) priborlar va qurilmalar

uy-joylar

hisoblash texnikasi va orgtexnika

transport vositalari

instrumentlar; ishlab chiqarish va xo'jalik inventarlari va buyumlari; ishchi va mahsulli qoramollar; ko'p yillik o'simliklar

Yuqoridagilardan tashqari asosiy vositalarning tarkibiga yana tashkilotning mulkida bo'lgan yer maydonlari, tabiatdan foydalanish obyektlari (suv, qazilma boyliklari va boshqa tabiiy resurslar), asosiy vositalarning ijaraga olingan obyektlari ham kiradi.

Asosiy kapital doiraviy aylanishining samaradorligini tahlil qilishda quyidagilarni hisobga olish maqsadga muvofiq

moliyaviy nuqtayi nazardan asosiy kapitalning doiraviy aylanishi moliyaviy resurslar tegishli fondlarining tashkil etilishi bilan kuzatiladi. Bu bir vaqtning o'zida ham asosiy kapital, ham aylanma kapital aylanishiga to'liq tegishlidir

shu doiraviy aylanish jarayonida vujudga keladigan moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini baholash muhim hisoblanadi

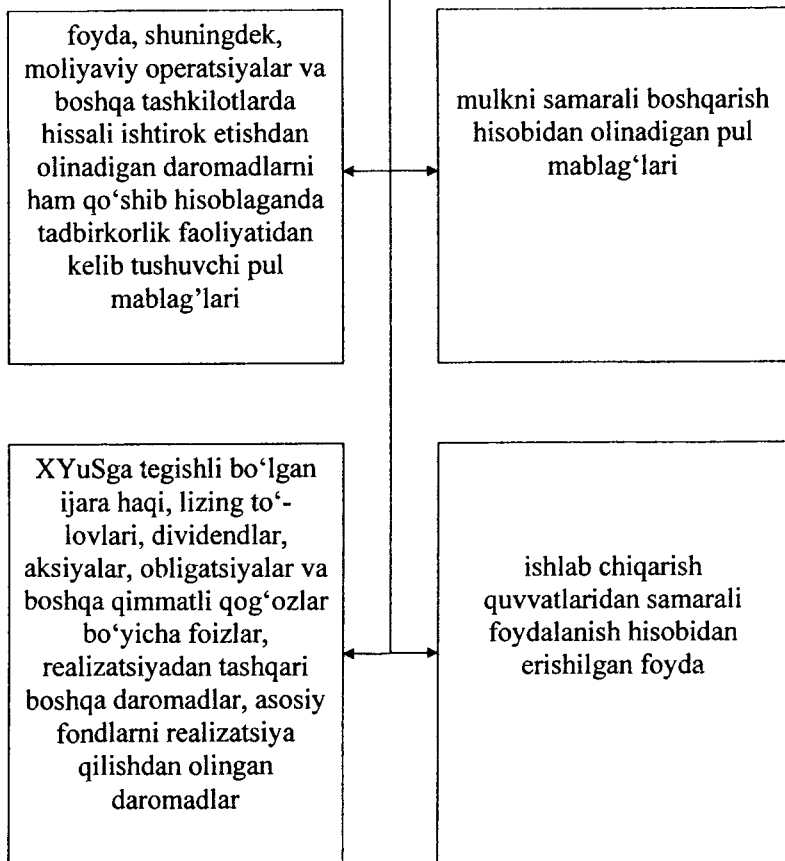
amal qilayotgan (ishlayotgan) ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish va eskirgan asosiy ishlab chiqarish fondlarini yangilashning o'z vaqtida amalga oshirilishi samaradorligini baholash kerak

Amortizatsiya ajratmalarini hisoblashning ikki asosiy metodi

chiziqli

chiziqsiz

Asosiy kapitalning doiraviy aylanish jarayonida vujudga keladigan o'z moliyaviy resurslarining tarkibiga, amortizatsiya fondidan tashqari, yana quyidagi daromadlar va turli tushumlar ham kiradi

Asosiy fondlarni shakllantirish uchun jalb qilinadigan pul mablag'larining manbalarini ikki guruhga bo'lish mumkin

maqsadli moliyalashtirish va tushumlar

milliy va xorijiy valyutada olingan qarzlarni

hukumat organlaridan subsidiyalar shaklida olingan pul mablag'larini

taraqqiyotning strategik yo'nalishini amalga oshiruvchi maqsadli dasturlar asosida investitsiyalar ko'rinishidagi budjet assignovaniyalari

kichik tadbirkorlikni moliyaviy qo'llab-quvvatlovchi budjetdan tashqari fondlarning mablag'larini

hamkorlikdagi loyihalarni amalga oshirishda ishtirok etuvchi boshqa XYuS va tashkilotlardan moliyaviy tushumlar

va boshqalar

banklarning o'rta va uzoq muddatli kreditlari hamda XYuS tomonidan texnik qayta jihozlash va rekonstruksiya qilish, yangi asosiy ishlab chiqarish fondlarini yaratish uchun milliy va xorijiy valyutada olingan qarzlarni hamda kreditorlik qarzlari

Asosiy kapitalning doiraviy aylanishi jarayonida ishtirok etadigan moliyaviy resurslardan foydalanishning samaradorligi

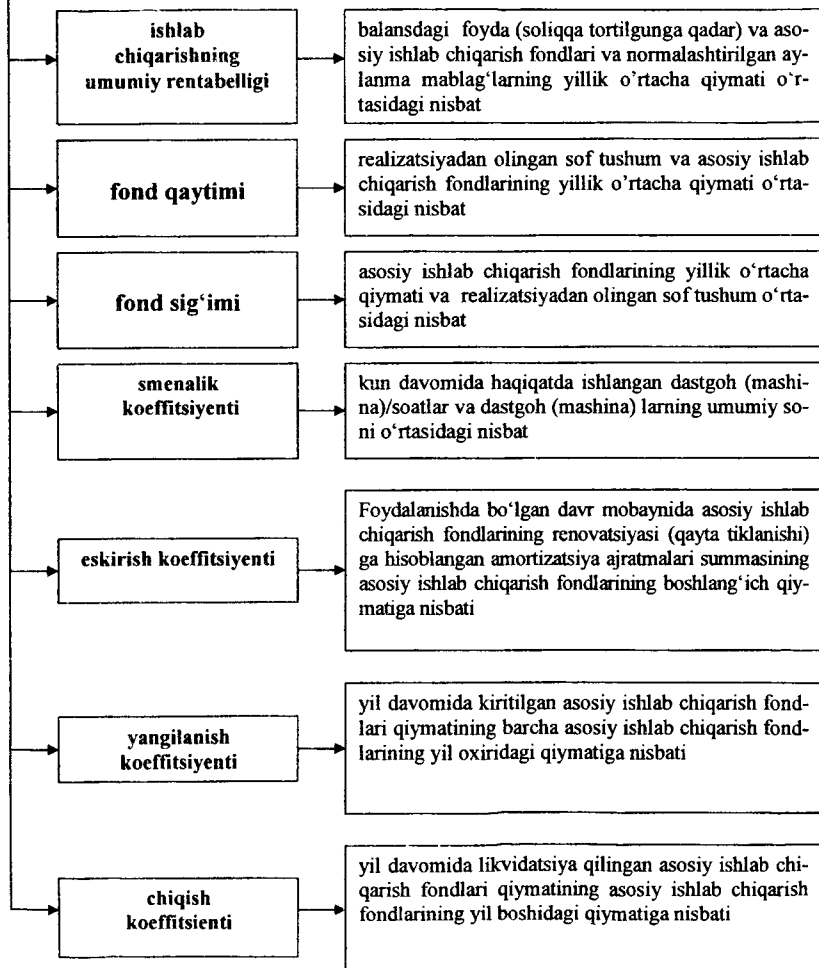
olingan samara va uni qo'lga kiritish uchun sarf qilingan moliyaviy resurslar o'rtasidagi nisbat orqali ifodalanadi

Shu munosabat bilan moliyaviy resurslardan foydalanishning sifat natijasi foydaning o'sgan qismi va moliyaviy resurslar o'rtasidagi nisbat bilan belgilanadi

Asosiy kapitalning rivojlanishi va uning moliyaviy jihatdan ta'minlanishini boshqarishda asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning samaradorligini baholash alohida ahamiyat kasb etadiki, uning juda ko'p aspektlari mavjud

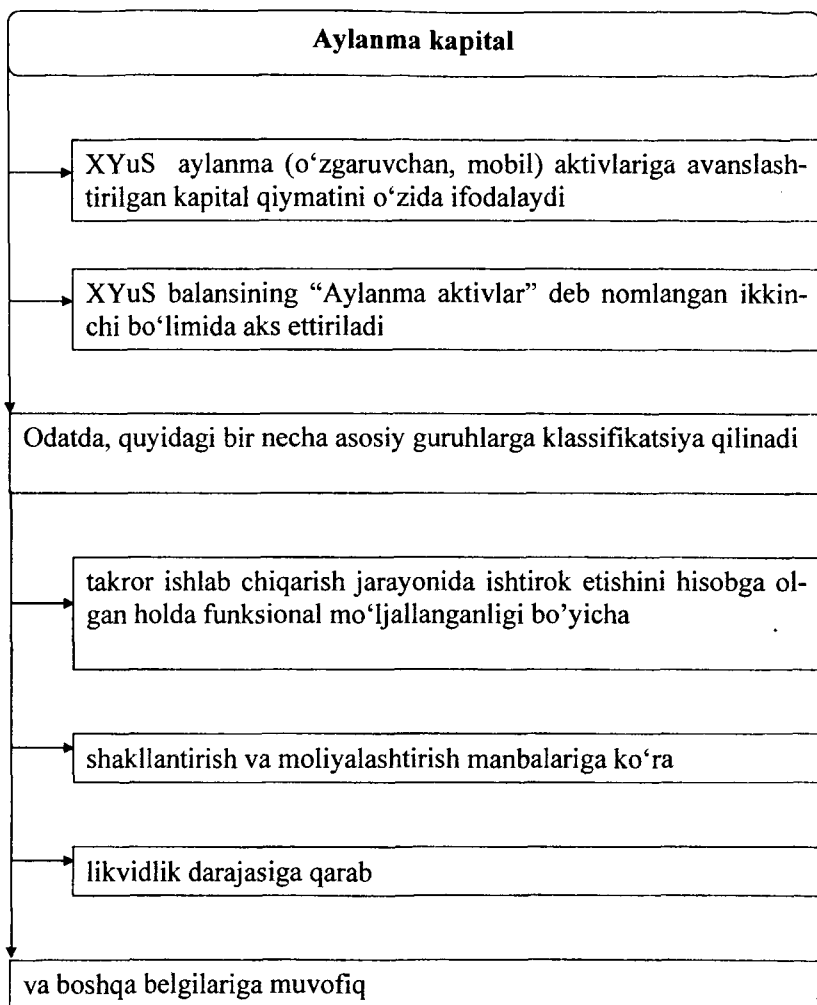
Bu yerda, eng avvalo, davlat, mulkdorlar, boshqaruvchilar va xodim (ishchi) lar manfaatlarini birgalikda qarash aspekti juda muhimdir. Davlat manfaatlari, **bir tomondan**, XYuS larning soliq to'lovlarini maksimallashtirish maqsadida balans foydaning maksimallashtirilishini ko'zda tutadi. **Ikkinchi tomondan** esa, foydadan soliq to'lovlari foydaning kengaytirilgan ilmtalab takror ishlab chiqarishga qayta investitsiya qilinishini hisobga olgan holda optimallashtirilmog'i lozim

Asosiy kapitaldan samarali foydalanishni baholashda XYuS moliya-xo'jalik faoliyatining natijaliligini ochib beruvchi umumiy moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiq

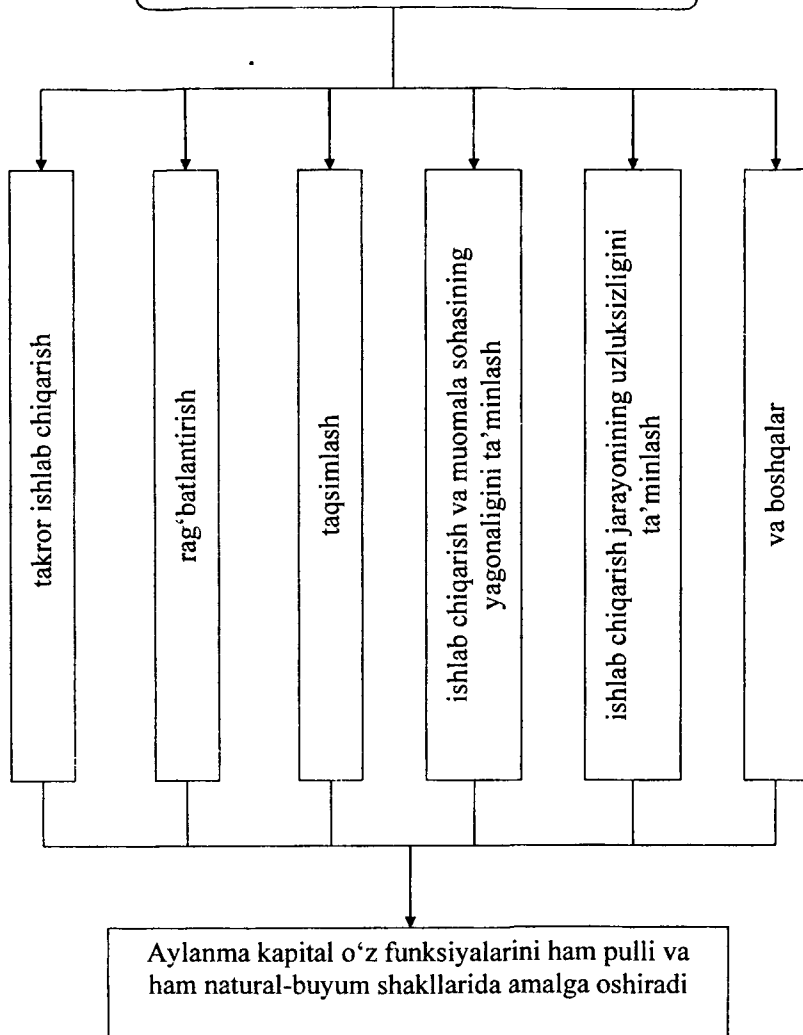

4.2. Aylanma kapital: mazmuni, tarkibiy tuzilmasi va foydalanish samaradorligi

Aylanma kapitalning funksiyalari

Aylanma kapitalning tarkibiy tuzilmasi

aylanma kapitalning natural-buyum shakllari yoki aylanma ishlab chiqarish fondlari

muomala fondlari

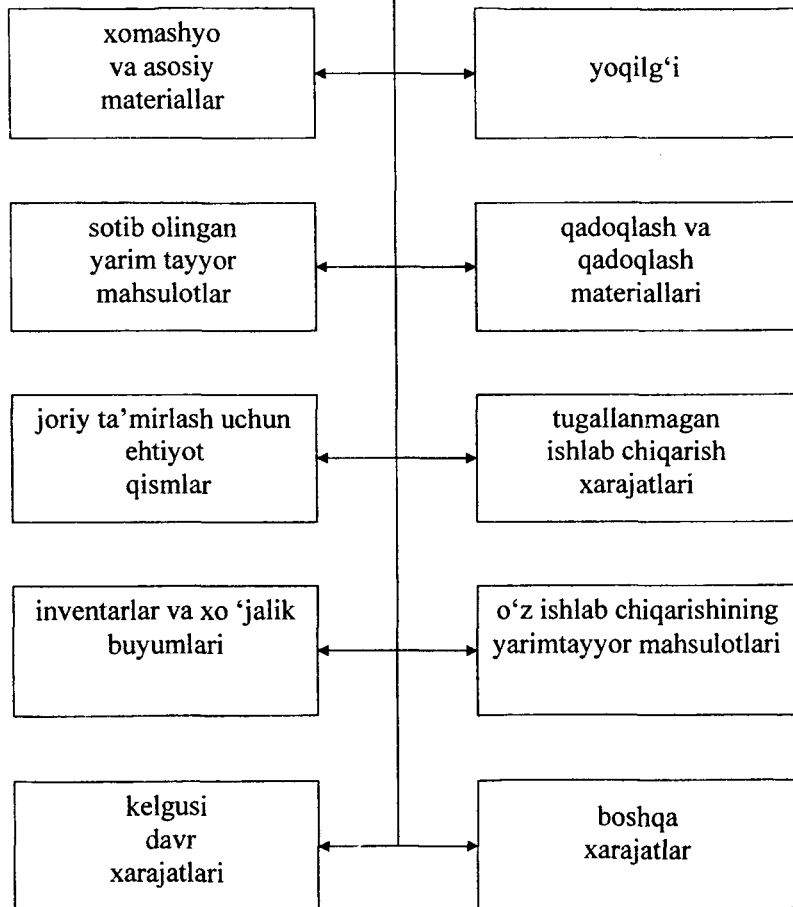
tayyor mahsulot va qayta sotishga mo'ljallangan tovarlar, ortib jo'natilgan tovarlar

pul mablag'lari – kassadagi pullar, hisob-kitob va valuta hisobvaraqlaridagi pullar, bankdagi maxsus hisobvaraqlari (akkreditivlar va chek daftarchalari, depozit hisobvaraqlari, boshqa to'lov hujjatlari)

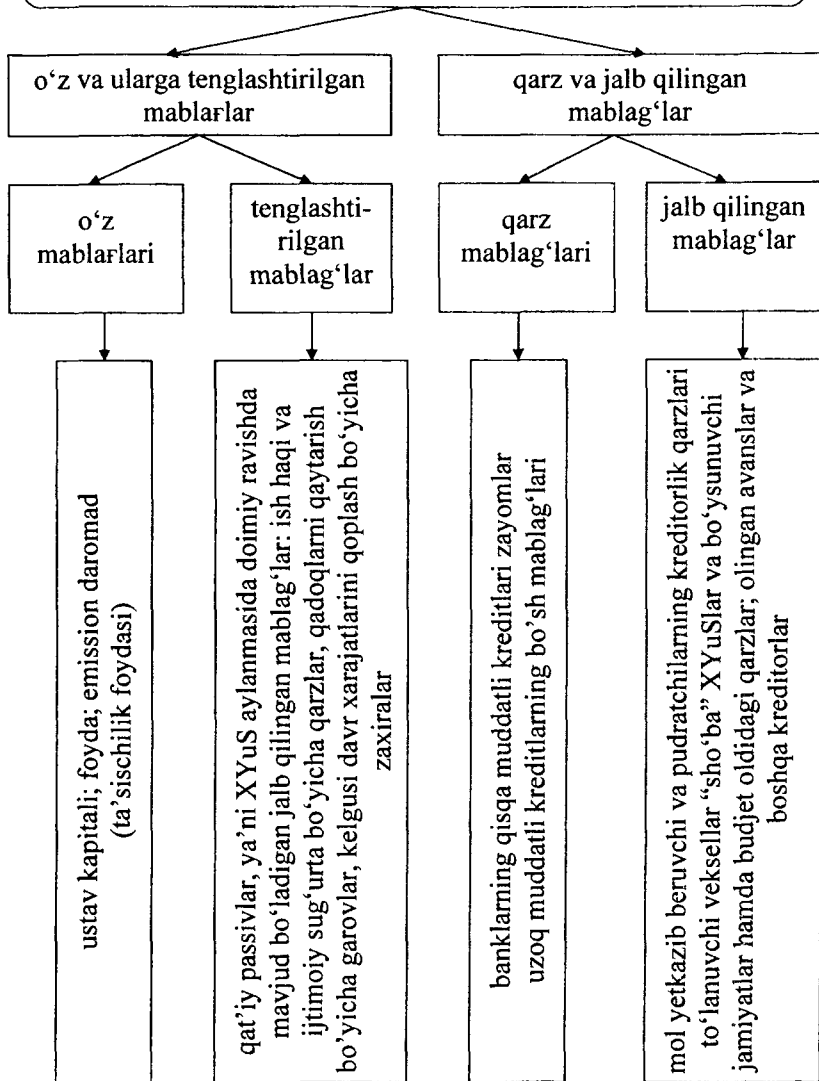
qisqa muddatli (bir yildan ortiq bo'lmagan muddatda) moliyaviy quyilmalar – boshqa XYuSlar qimmatli qog'ozlariga investitsiyalar, davlat va mahalliy zayomlarning foizli obligatsiyalari, boshqa XYuS larga berilgan zayomlar, aksionerlardan o'z aksiyalarini sotib olish

debitorlik qarzlarning barcha ko'rinishlari, sotib oluvchilar va buyurtmachilarning qarzlari, olinuvchi veksellar, sho'ba va bo'ysunuvchi jamiyatlarning qarzlari, ustav kapitaliga badallar bo'yicha ta'sisчилarning qarzlari, berilgan avanslar, boshqa debitorlarning mablag'lari

**Aylanma kapitalning natural-buyum shakllari
yoki aylanma ishlab chiqarish fondlari**

Aylanma mablag'lar (kapital) ni shakllantirish va moliyalashtirish manbalari

Aylanma kapitalning foydalanish samaradorligini tavsiflovchi umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar

aylanma mablag'larning aylanuvchanligi

realizatsiyadan olingan tushumning aylanma mablag'larning yillik o'rtacha qoldig'iga nisbati

aylanma mablag'lar bir marta aylanishining uzunligi

tahlil davridagi kunlar sonining aylanma mablag'larning aylanuvchanligiga nisbati

zaxiralarning aylanuvchanligi

sotilgan mahsulot tannarxining zaxiralar o'rtacha qiymatiga nisbati

debitorlik qarzlarni to'lashning kunlardagi o'rtacha davomiyligi

debitorlik qarzi o'rtacha summasining realizatsiyadan olingan kunlik o'rtacha tushumga nisbati

Bu ko'rsatkichning past darajasi XYuS debitorlardan pulni undirish bo'yicha ishining samaradorligidan darak beradi. Biroq, ayrim hollarda, bu narsa XYuS kredit siyosatining haddan ziyod qattiqligini ham ko'rsatib, realizatsiya qilingan mahsulotlarning uncha katta bo'lmagan qismi kreditga sotilganligini ham anglatadi

Sof aylanma kapital

XYuS moliyaviy-xo'jalik faoliyati samaradorligini ta'minlashda va moliyaviy tahlilda sof aylanma kapitalni monitoring qilish muhim o'rin tutadi

Umumiy ko'rinishda sof aylanma kapital aylanma aktivlar va qisqa muddatli majburiyatlar o'rtasidagi farqdan iborat

Sof aylanma kapitalni boshqarishning natijaliligini sof aylanma kapitalning aylanish koeffitsiyenti xarakterlab beradi

Sof aylanma kapitalning aylanish koeffitsiyenti realizatsiyadan olingan sof tushum va sof aylanma kapitalning o'rtacha qiymati o'rtasidagi nisbatdan iborat

Aylanma mablag'larni boshqarishda ularni likvidlik darajasi bo'yicha strukturizatsiya qilish muhim ahamiyatga ega

Bu maqsadlar uchun likvidlikning quyidagi ikki ko'rsatkichidan faol foydalaniladi

joriy likvidlik koeffitsiyenti

ma'lum bir sana uchun aniqlanib, u aylanma aktivlar (balansning P bo'limi) ning muddatli passivlar (kelgusi davr daromadlarisiz)ga nisbati orqali ifodalanadi

Uning darajasi ikkidan kichik bo'lmazligi lozim. Shunday bo'lishiga qaramasdan, g'arb iqtisodiyotida uning darajasiga birdan kichik bo'lmagan hollargacha yo'l qo'yiladi

absolut likvidlik koeffitsiyenti

eng likvid aktivlarning (pullar va qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar) qisqa muddatli majburiyatlarga nisbati orqali aniqlanadi

Bu koeffitsiyentning istaluvchi darajasi $\geq 0,2$ dan iborat bo'lib, biroq amaliyotda bu narsa o'z faoliyatining turli davrlarida XYuS ning moliyaviy siyosati va ishining samaradorligiga bog'liq

**Bozor iqtisodiyoti sharoitida
aylanma kapitaldan foydalanishning samaradorligiga ta'sir
qiluvchi omillar**

to'lov intizomining ahvoli

aylanma mablag'larning turli funksional elementlariga joylashtirilgan qo'yimlarning hajmi

ishlab chiqarish sohasida aylanma kapitaldan samarali foydalanishga ishlab chiqarishning chiqitlarsiz yuqori texnologiyalarga asoslanganligi

materiallar qiymatining pasayishi

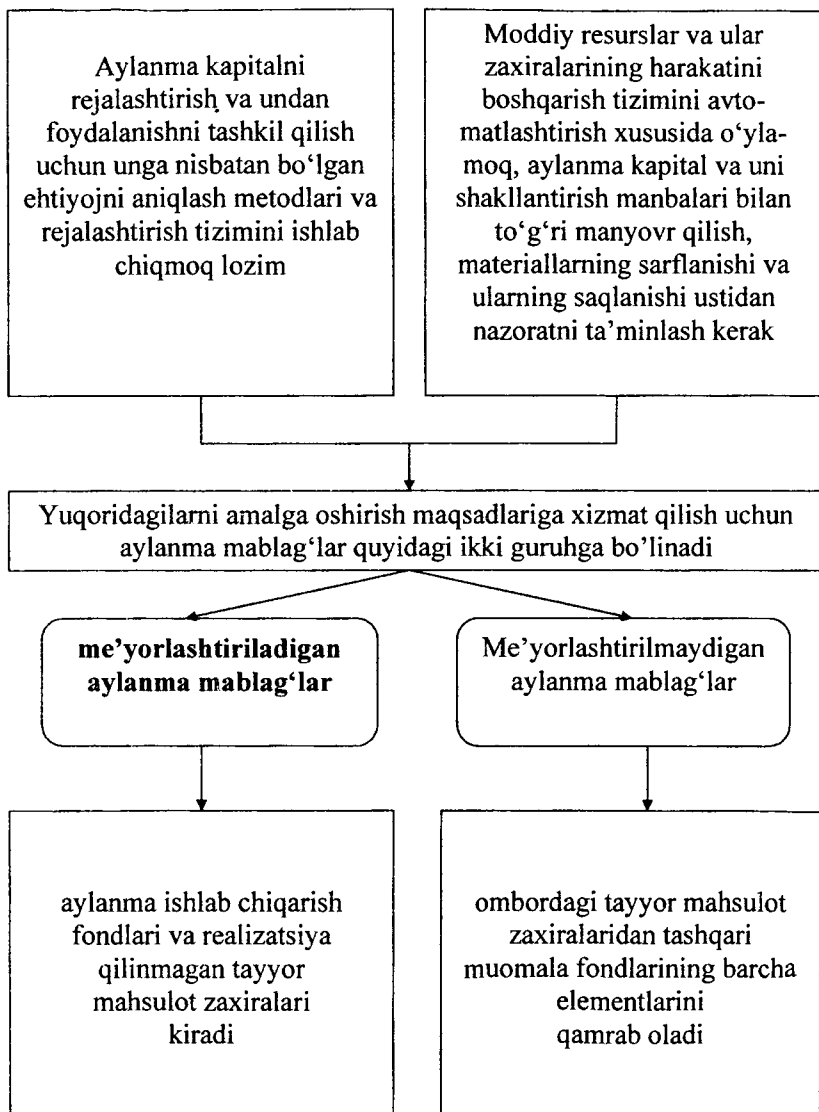
ishlab chiqarish va muomala xarajatlarini minimallashtirish

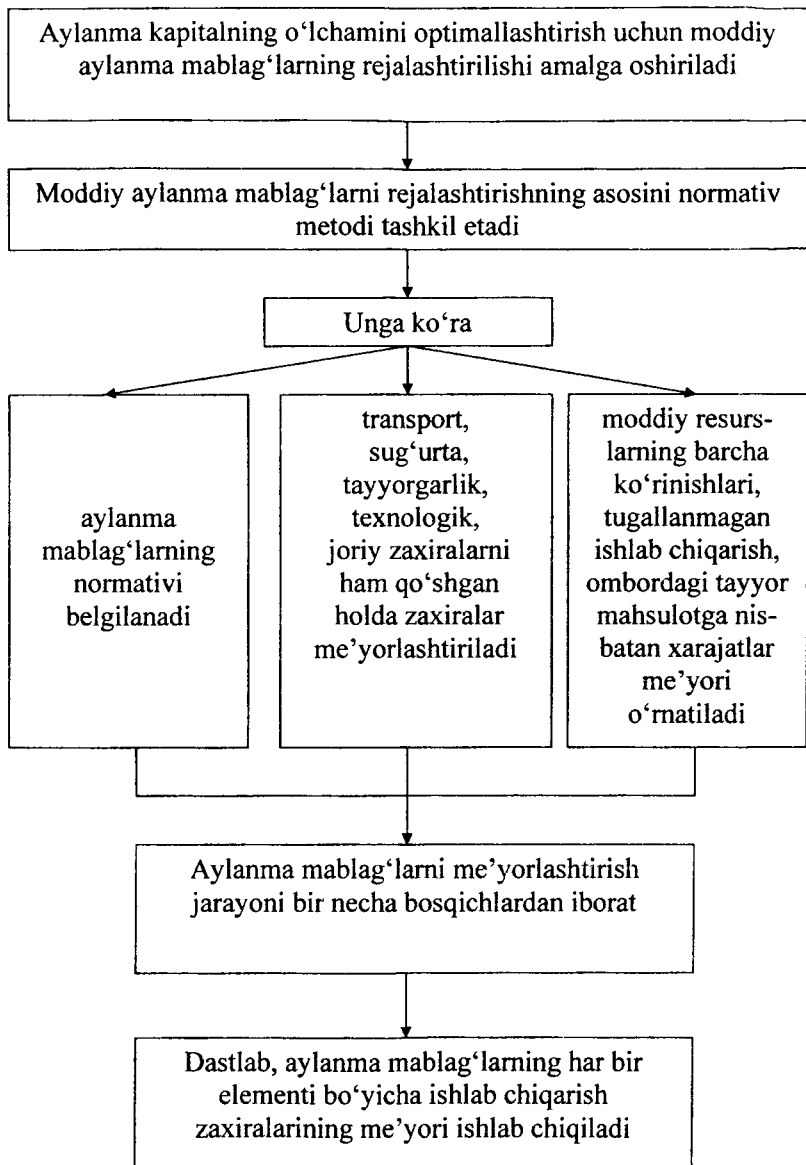
ishlab chiqarish zaxiralari va ularning harakatini oqilona tashkil qilish hamda natijali boshqaruv

mol yetkazib beruvchilar va iste'molchilar bilan ishlarni yaxshilash, samarali xo'jalik aloqalaridan foydalanish, zamonaviy marketingni amalga oshirish, tayyor mahsulot zaxiralarini kamaytirish va uning realizatsiya qilinishini tezlashtirish

to'lov qobiliyatini ta'minlash (mustahkamlash) va mablag'larning aylanuvchanligini tezlashtirish maqsadida debitorlik qarzlari va pul oqimlarini boshqarishni yaxshilash

4.3. Aylanma mablag'larni me'yorlashtirish

**Ishlab chiqarish zaxiralarining
me'yori**

ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlovchi ularning ilmiy asoslangan rejali hajmidan iborat bo'lib, u eng avvalo, quyidagilarni o'z ichiga oluvchi XYuS ish sharoitiga bog'liq

ishlab chiqarish siklining uzoq-yaqinligi

ishlab chiqarishga materiallarni kiritish davri

mol yetkazib beruvchilarning uzoqligi

mol yetkazib berish partiyalarining kompleksligi yoki hajmi

materiallar sifati

hisob-kitoblar tizimi

va boshqalar

Me'yor me'yorlashtiriladigan moddiy resurslarga (ularning har bir turi bo'yicha) bo'lgan o'rtacha kunlik ehtiyoj (xarajat) larning hajmi va mol yetkazib berishlar o'rtacha intervalining uzunligini hisobga olgan holda kunlik zaxiralarda o'rnatiladi

Kunlarda ifodalangan zaxiralar va ma'lum bir ko'rinishdagi tovar-moddiy boyliklar xarajatlarning me'yori asosida me'yorlashtiriladigan zaxiralarni yaratish uchun zarur bo'lgan aylanma mablag'larning hajmi aniqlanadi

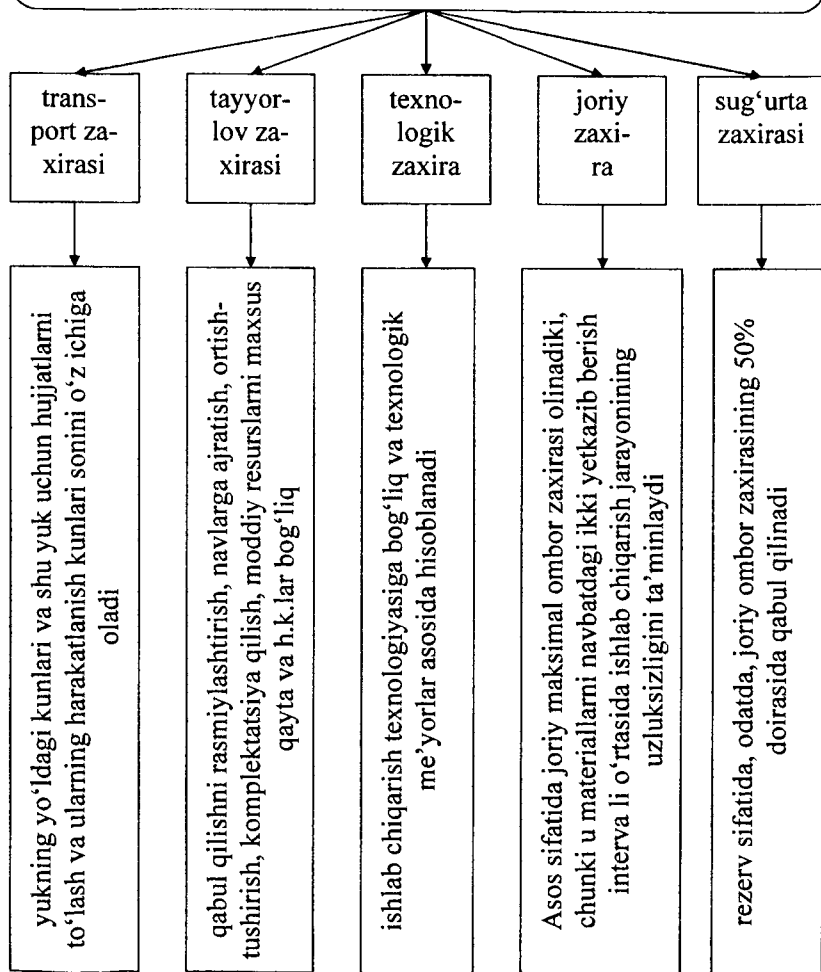
Agar me'yor kunlarda aniqlansa, u holda aylanma mablag'larning normativi XYuS ning normal faoliyat ko'rsatishi uchun minimal darajada zarur bo'lgan tovar-moddiy boyliklarning pulda ifodalangan rejalashtirilgan zaxiralardan iborat

Qandaydir bir resurslarning zaxiralarga avanslashtiriladigan aylanma mablag'lar normativi aylanma mablag'larga bo'lgan kunlik ehtiyoj, o'rtacha interval davomiyligi va aylanma mablag' birligining bahosi o'rtasidagi ko'paytmaga teng

Aylanma mablag'larning har bir elementlari bo'yicha normativning alohida hisoblanishi natijasida xususiy normativlar vujudga keladi

O'z navbatida, barcha xususiy normativlarni jamlash natijasida yig'ma (jamlangan) normativ hosil bo'ladi

Xomashyo, materiallar va yarim tayyor mahsulotlarning alohida turlari bo'yicha zahiralarning kunlik me'yori quyidagi zaxiralar summalarini inobatga olib o'rnatiladi

5-bob. Xo‘jalik yurituvchi subyektning ishlab chiqarish chiqimlari, foydasi va rentabelligi

5.1. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning xarajatlari: mohiyati, tarkibi, klassifikatsiyalanishi va samaradorligini baholash

“Ishlab chiqarish xarajatlari” va “ishlab chiqarish chiqimlari” tushunchalari bir xil ma’no anglatmaydi. Bu tushunchalarning ikkinchisi birinchisiga nisbatan kengroq bo‘lib, jamiyat nuqtai nazaridan u jonli va buyumlashgan mehnatning barcha hajmini o‘zida mujassam etadi va mahsulotning qiymatiga teng. “Ishlab chiqarish chiqimlari” tushunchasi, aksariyat hollarda, iqtisodiyotning ma’lum bir sohasi bilan bog‘langan (masalan, ishlab chiqarish chiqimlari, muomala chiqimlari va boshqalar).

Ishlab chiqarish chiqimlarini dastlab ikki guruhga bo‘lish mumkin:

- aniq yoki haqiqatdagi chiqimlar;
- aniq bo‘lmagan chiqimlar.

Aniq yoki haqiqatdagi chiqimlar XYuS tomonidan amalga oshirilgan aniq xarajatlardan – ish haqi, xomashyo va materiallar xarajatlari, ijara uchun to‘lov va boshqalardan iborat. Aniq bo‘lmagan, almashgan chiqimlar yoki qo‘ldan boy berilgan, qo‘ldan chiqarilgan imkoniyatlar chiqimlari esa shu bilan bog‘liqlik, XYuS mahsulot ishlab chiqarish uchun kapitaldan foydalanib, shuning o‘zida uning muqobil foydalanish imkoniyatini qo‘ldan chiqaradi. Mablag‘larning cheklanganligi ularning foydalilik darajasiga qarab mavjud imkoniyatlarning variantlaridan foydalanishga XYuSni majbur qiladi. Bunda har doim qo‘ldan chiqarilgan, boy berilgan foydalar elementlari, demak, aniq bo‘lmagan chiqimlar elementlari mavjud bo‘ladi. U yoki bu mahsulotni ishlab chiqarishni davom ettirish yoki uni yanada kengaytirish xususida har qanday boshqaruv qarori aniq va aniq bo‘lmagan chiqimlarning hisob-kitobiga asoslanadi. U yoki bu iqtisodiy qaror o‘rtasidagi tanlanish har doim boshqa maqsadlarga erishish uchun ongli ravishda yo‘qotilgan yoki rad etilgan imkoniyatlarni xarakterlaydi.

“XYuSning xarajatlari” tushunchasi “XYuSning chiqimlari” tushunchasidan farq qilib, ular bevosita moliyaviy kategoriyalar va birinchi navbatda mahsulot tannarxi bilan uzviy bog‘langan. Shuning uchun ham, XYuSning xarajatlariga uning mohiyatini ifodalovchi quy-

dagicha ta'rif berish mumkin: *foyda olish yoki XYuSning boshqa maqsadlariga erishish uchun foydalaniladigan resurslarning pul qiymatiga XYuSning xarajatlari deyiladi.*

“Xarajatlar” tushunchasi “tannarx” tushunchasiga nisbatan kengroq hisoblanadi. Chunki tannarx umumiy xarajatlarning bir qismini (oddiy takror ishlab chiqarish xarajatlarini) o'zida aks ettiradi.

Mahsulot (ish va xizmat) tannarxi mahsulot (ish va xizmat)ni ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan xomashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, asosiy fondlar, mehnat resurslari va ularni ishlab chiqarish hamda realizatsiya qilish boshqa xarajatlarining qiymat bahosidan iborat. Amaliyotda “mahsulotning umumiy tannarxi” va “mahsulot birligining tannarxi” tushunchalaridan keng foydalaniladi.

Iqtisodiyotning turli tarmoqlarida (sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo, umumiy ovqatlanish, qurilish va b.) ishlab chiqarilayotgan mahsulotning tannarxi tarkibiga xarajatlarni aks ettirishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Tannarxga kiritiladigan xarajatlarning tarkibi, bir tomondan, hayotga tatbiq etilayotgan soliq siyosatiga va ikkinchi tomondan, iqtisodiyotning ahvoli va tarkibiy tuzilishiga bog'liq.

XYuS faoliyatining shart-sharoitlari va yo'nalishlariga bog'liq ravishda xarajatlar quyidagi ikki yirik guruhga bo'linadi:

- ishlab chiqarish va realizatsiya bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar;
- realizatsiyadan tashqari xarajatlar;

Ishlab chiqarish va realizatsiya bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar tarkibiga, odatda, quyidagilar kiritiladi:

- mahsulotlarni tayyorlash, saqlash va yetkazib berish, ishlarni bajarish, xizmat ko'rsatish, tovar (ish, xizmat, mulkiy huquq) larni sotib olish va realizatsiya qilish xarajatlari;

- asosiy vositalar va boshqa mol-mulklarni saqlash va ekspluatatsiya qilish, ta'mirlash va texnik xizmat ko'rsatish, shuningdek, ularni tuzatilgan holatda saqlab turish xarajatlari;

- tabiiy resurslarni o'zlashtirish xarajatlari;

- ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar;

- majburiy va ixtiyoriy sug'urta xarajatlari;

- ishlab chiqarish va realizatsiya bilan bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlar.

Yuqoridagilardan tashqari bu xarajatlar yana quyidagicha klassifikatsiya qilinishi mumkin:

- moddiy xarajatlar;
- mehnat haqi xarajatlari;
- hisoblangan amortizatsiya summolari;
- boshqa xarajatlar.

XYuS umumiy xarajatlarning summasidan iborat bo'lgan ishlab chiqarish tannarxining tarkibiga quyidagilar kiradi:

- moddiy xarajatlar;
- amortizatsiya ajratmalari;
- mehnatga haq to'lash xarajatlari;
- ijtimoiy ehtiyojlarga ajratmalar;
- tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlarining o'zgarishi va boshqa xarajatlar;
- kelgusi davr xarajatlari;
- kelgusi xarajatlar va to'lovlar rezervlari
- va boshqalar.

Realizatsiyadan tashqari xarajatlar mahsulotni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish bilan bog'liq bo'lmaydi.

Resurslarning samarali boshqaruvchanligini ta'minlash uchun mahsulotning tannarxi XYuSning alohida olingan bo'linmalari bo'yicha hisoblanadi. U o'z ichiga shu bo'linmaning xarajatlari olib, ma'lum davr uchun XYuS xarajatlarning rejali hisobini, ya'ni budjetini (smetasini) tuzish uchun asos bo'ladi.

XYuSning barcha xarajatlari turli yo'nalishlar bo'yicha (u yoki bu klassifikatsiyaning asosida nima qo'yilganligiga bog'liq ravishda) klassifikatsiya qilish mumkin. Odatda, xarajatlarning klassifikatsiyasi ularning quyidagi belgilar bo'yicha guruhlariga ajratilishini o'z ichiga oladi:

- ishlab chiqarishning hajmiga nisbatan;
- iqtisodiy elementlariga ko'ra;
- kalkulyatsiya moddalari bo'yicha;
- mahsulot tannarxiga o'tkazilish usuliga muvofiq;
- davlat tomonidan tartibga solinish darajasiga qarab;
- va boshqalar.

Ishlab chiqarish hajmiga nisbatan xarajatlar quyidagi guruhlariga klassifikatsiya qilinadi:

- doimiy xarajatlar;
- o'zgaruvchan xarajatlar.

Doimiy xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmaydi. Bu xarajatlar, hatto XYuS faoliyati to'xtab qolgan hollarda ham yoki uning tashkil qilinish davrida ham mavjud bo'ladi. Bunday xarajatlarning qatoriga o'z asosiy fondlarining amortizatsiyasi, binolarning ijarasi, ma'muriyat va xizmat ko'rsatuvchi xodimlarga ish haqi, soliqlarning ayrim ko'rinishlari va boshqalar kiradi.

O'zgaruvchan xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga nisbatan proporsional ravishda o'zgaradi. Bunday xarajatlarning tarkibi xomashyo, materiallar, butlovchi buyumlar va yarim tayyor mahsulotlar, texnologik ehtiyojlar uchun yoqilg'i va energiya, asosiy ishchilarning ish haqlari va boshqalar bilan bog'liq bo'lgan xarajatlardan iborat.

Bir vaqtning o'zida XYuS xarajatlarining doimiy xarajatlar va o'zgaruvchan xarajatlarga bo'linishi shartli xarakterga ega. Buning sababi shundaki, uzoq vaqt davomida XYuSning barcha xarajatlari o'zgaradi. Shuning uchun ham, ular ko'p hollarda shartli-doimiy va shartli-o'zgaruvchan xarajatlar deb yuritiladi. Xarajatlarning bunday bo'linishidan zararsizlik tahlil qilinganda, ishlab chiqariladigan mahsulotning tarkibiy tuzilmasini optimallashtirishda, shuningdek, moliyaviy rejalashtirishni amalga oshirishda foydalaniladi. Doimiy xarajatlar va o'zgaruvchan xarajatlarning yig'indisi mahsulotni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish xarajatlarining umumiy summasini tashkil etadi.

Iqtisodiy elementlariga ko'ra xarajatlarni quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin:

a) moddiy xarajatlar:

- xomashyo va materiallar;
- sotib olingan butlovchi buyumlar va yarim tayyor mahsulotlar;
- yoqilg'i;
- texnologik maqsadlar uchun elektr energiyasi;
- va boshqalar.

b) mehnat haqi xarajatlari;

v) tasdiqlangan yagona ijtimoiy soliq stavkasiga muvofiq ravishda ish haqi fondiga hisoblashlar;

g) asosiy vositalarning amortizatsiyasi;

d) boshqa xarajatlar:

- ijara haqi;
- majburiy sug'urta to'lovlari;
- tannarx tarkibiga kiritiladigan soliqlar;
- va boshqalar.

Iqtisodiy elementlar xarajat ko'rinishlari bo'lib, ular mahsulotni ishlab chiqarish va realizatsiya qilishda aniq bir vazifani bajaradi. Xarajatlarning iqtisodiy elementlarga bo'linishidan mahsulot barcha hajmini ishlab chiqarish xarajatlarning smetasini tuzishda foydalaniladi. Tannarxning elementli tarkibiy tuzilmasi xarajatlar u yoki bu ko'rinishi salmog'iga bog'liq ravishda sanoatning tarmoqlari bo'yicha farqlanadi. Agar material sig'imli tarmoqlarda mahsulot tannarxining tarkibida moddiy xarajatlar hal qiluvchi o'rinni egallasa, mehnat sig'imli tarmoqlarda asosiy hissa mehnat haqiga to'g'ri keladi. Energiya sig'imli tarmoqlar ham mavjud bo'lib, ularning tannarxida energetika resurslarining xarajatlari (rangli metallurgiya, ximiya sanoati, engil metallarni ishlab chiqarish) katta salmoqni egallaydi. O'z navbatida, fond sig'imli tarmoqlarda katta salmoq asosiy fondlarning amortizatsiyasi va ularni saqlash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarga to'g'ri keladi.

Kalkulatsiya moddalari bo'yicha xarajatlar quyidagilarga bo'linishi mumkin:

- xomashyo va materiallar;
- qaytariluvchi chiqindilar;
- texnologik maqsadlar uchun yoqilg'i va energiya;
- asosiy ishlab chiqarish ishchilarining asosiy va qo'shimcha ish haqlari;

- yagona ijtimoiy soliqqa hisoblashlar;
- mashina va dastgohlarni saqlash xarajatlari;
- umumishlab chiqarish xarajatlari;
- umumxo'jalik xarajatlari;
- boshqa ishlab chiqarish xarajatlari;
- tijoriy xarajatlar.

Xarajatlarni kalkulatsiya moddalari bo'yicha klassifikatsiya qilinishi mahsulotlarning alohida turlari bo'yicha uning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Bu belgiga ko'ra XYuSlarning xarajatlari ikkiga bo'linadi:

- to'g'ri xarajatlar;
- egri xarajatlar.

To'g'ri xarajatlarga mahsulotning aniq bir turini ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar kiradi. Ular shu mahsulotning tannarxiga bevosita kiritilishi mumkin. Masalan, xomashyo, asosiy material xarajatlari, sotib olingan yarim tayyor mahsulotlar va mahsulotning ma'lum bir turi bo'yicha butlovchi buyumlar bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar ana

shunday xarajatlar hisoblanadi. Egri xarajatlar butun XYuSda ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish yoki mahsulotlarning bir necha turlarini ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, binolar va dastgohlarni saqlash, ularni ta'mirlash xarajatlari, boshqaruv apparatiga tegishli bo'lgan ish haqi xarajatlari va boshqalar shular jumlasidandir. Bu xarajatlar konkret turdagi buyumlarning tannarxiga qandaydir bir shartli asosga ko'ra proporsional ravishda, ko'p hollarda, to'g'ri xarajatlarga nisbatan to'g'ri proporsional ravishda kiritiladi.

Davlat tomonidan tartibga solinish darajasiga qarab xarajatlar ikkiga bo'linadi:

- me'yorlashtiriladigan xarajatlar;
- me'yorlashtirilmaydigan xarajatlar.

Xarajatlarning bunday bo'linishi, odatda, soliqqa tortish sohasida tegishli qaror qabul qilinayotgan paytda qo'llaniladi. Me'yorlashtiriladigan xarajatlarga soliqqa tortiladigan foydani hisoblash maqsadida o'rnatilgan me'yorlar doirasidagi xarajatlar kiradi.

Chiqimlarni kamaytirish XYuS ishi samaradorligini oshirishning eng muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Odatda, chiqimlarni kamaytirishning quyidagi asosiy yo'llari ajratilib ko'rsatiladi:

- resurslarni tejaydigan ishlab chiqarish innovatsion texnologiyalarni qo'llash;
- mehnat unumdorligini oshirish;
- ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarish sifatini yaxshilash;
- kadrlarning malakaviy darajasini oshirish;
- XYuS taraqqiyotining strategik maqsadlarini asoslash va qabul qilingan strategiyani aniq ijro etish;
- XYuSni boshqarish texnikasi va texnologiyasini takomillashtirish, qabul qilingan boshqaruv qarorlarining asoslanganligini ta'minlash;
- xomashyo va material xarajatlarining salmog'ini pasaytirish, ta'minlovchi xizmatlarning uzluksiz ishlashiga erishish;
- marketing xizmatining samarali ishlashi, XYuSning marketing strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish;
- XYuSdagi yo'qotishlarning barcha ko'rinishlarini qisqartirish, chiqindilar, ikkilamchi materiallar va energoresurslardan, yo'lovchi mahsulotlardan va h.k.lardan foydalanish.

XYuS xarajatlarini tahlil qilish uchun asos bo'lib budjetlashtirish (smetalarni ishlab chiqish, xarajatlarni rejalashtirish va farqlanishni na-

zorat qilish) xizmat qiladi. Bu xarajatlarni qisqartirishdagi uzilishlarni amalga oshirish bo'yicha XYuS turli bo'linmalarining harakatini aniqlashga imkon beradi, bu ishning istiqbolli yo'nalishlarini aniqlaydi.

Moddiy xarajatlar (FIFO, LIFO, qiymatning o'rtaacha tortiluvchanligiga ko'ra baholash), mehnat xarajatlari, amortizatsiya ajratmalari va ularning boshqa ko'rinishlarini hisoblash metodikasi tahlil jarayonida muhim tarkibiy qism sifatida maydonga chiqadi.

XYuS xarajatlarini samarali boshqarish uchun zarur bo'ladigan yuqorida sanab o'tilgan tarkibiy qismlardan (rejalashtirish, hisob-kitob metodlari, budjetlashtirish, tahlil) tashqari yana boshqaruv hisobini ham ta'kidlab o'tish kerakki, uni yo'lga qo'ymasdan turib, xarajatlarni samarali boshqarishning iloji yo'q. Boshqaruv hisobi xarajatlarning doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarga bo'linishiga, XYuSning xo'jalik yuritish sharoitlariga bog'liq ravishda ularning xususiyatlariga asoslanadi.

Mahsulot ishlab chiqarish chiqimlarini kamaytirish XYuSning mol yetkazib beruvchilar bilan munosabatlarini rivojlantirish va optimallashtirish bo'yicha rejali ishiga, mehnat, moddiy va moliyaviy resurslardan oqilona foydalanishiga, iste'molchilarning talablariga va ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlariga javob beradigan harakatchan ishlab chiqarishni yaratishiga bog'liq.

5.2. Foyda, uni shakllantirish va undan foydalanish

XYuSning barcha moliyaviy resurslari o'z mablag'lari hisobidan, moliya va kredit bozorlaridan jalb qilinadigan resurslar hisobidan, uzoq muddatli, qisqa muddatli kreditlashtirish va kreditorlik qarzlardan iborat bo'lgan qarziy mablag'lar ko'rinishidagi resurslardan tashkil topadi.

XYuSning o'z mablag'lari quyidagilar hisobidan shakllanadi:

- mahsulotni realizatsiya qilishdan olingan tushum;
- moliyaviy operatsiyalardan keladigan daromadlar;
- investitsion faoliyatdan olingan daromadlar;
- boshqa daromadlar.

Shuningdek, o'z faoliyati hisobidan pullarning kelib tushishi amortizatsiya ajratmalari, chiqib ketgan mol-mulkni sotish, maqsadli tushumlar, qurilishda ichki resurslarni mobilizatsiya qilish, XYuS ishtirokchilarining a'zolik va boshqa badallarining kelib tushishi hisobidan ham amalga oshirilishi mumkin.

Moliyaviy bozordan jalb qilinadigan resurslar aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatli qog'ozlarning emissiyasi va sotilishi natijasida va shuningdek, kreditlar hisobidan shakllanadi.

Qayta taqsimlash tartibida olinadigan tushumlarga sug'urta qoplamalari, xoldinglar, assotsiatsiyalar yoki boshqa tarmoq tuzilmalaridan kelib tushadigan moliyaviy resurslar kiradi.

Investitsion faoliyatdan resurslar XYuSga qimmatli qog'ozlar, boshqa XYuSlarga hissali ishtirok etishdan va h.k.lardan olinadigan dividendlar va foizlar ko'rinishida kelib tushadi.

Yuqoridagi barcha manbalar hisobidan XYuSning xarajatlari amalga oshiriladi.

XYuSning daromadlari va xarajatlari, uning budjet va budjetdan tashqari fondlar bilan o'zaro aloqalari choraklarga bo'lingan tarzda tegishli yil uchun tuziladigan moliyaviy rejada o'z aksini topadi. Moliyaviy reja XYuS moliyaviy faoliyatining tashkil qilinishi va uning natijasi hisoblangan foydani aks ettiruvchi asosiy hujjat bo'lib xizmat qiladi.

Amaliyotda hamma vaqt ham foydaning mazmun-mohiyati bir xil tarzda ifodalanilmaydi. Odatda, foyda deganda XYuS, firma, korporatsiyalar va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyatining umumlashtirilgan tarzda baholovchi ko'rsatkich, daromadning mahsulotni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlar ustidan oshgan qismi tushuniladi.

Amaliy faoliyatda esa "foyda"ning barcha tushunchalarini quyidagi uch guruhga birlashtirish mumkin:

- realizatsiya qilinadigan tovar (xizmat) lar sotish bahosi bilan ularni ishlab chiqarish xarajatlari o'rtasidagi farq sifatida o'lchanadigan foyda;
- sof aktivlarning yil oxiridagi va yil boshidagi o'lchamlarining farqi sifatida o'lchanadigan faoliyatning ayrim davriga tegishli bo'lgan foyda (uning kapitalashtirilganligi);
- foydani kapitaldan olingan daromad sifatida tushunish.

Foydaning ma'no-mazmunini aniqlashga bo'lgan yondashuvning turlicha ekanligidan kompaniyalar tomonidan taqdim etaladigan hisobot ma'lumotlarining standart paketlariga qarab turib, uning miqdori to'g'risida aniq bir fikrni aytishning hamma vaqt ham iloji yo'q.

Faoliyatning moliyaviy natijalarini tahlil qilishda XYuSlar, ko'p hollarda, foydaning quyidagi ko'rinishlariga (tushunchalariga) tayanadi:

- asos foyda;
- balans foyda;
- sof foyda yoki sof daromad.

Asos foyda deyilganda hisobot davrida kutilayotgan foyda tushuniladi. Bu ko'rsatkich asos rentabellikni hisoblashda, no-menklatura pozitsiyalari bo'yicha miqdor va tannarx aniq ma'lum bo'lmagan paytda keng assortimentli buyumlar tayyorlovchi XYuSlar, birlashmalar bo'yicha rejalashtirilayotgan yil uchun foyda analitik metodda aniqlanayotganda qo'llaniladi.

Balans foyda ishlab chiqarish va noishlab chiqarish faoliyatning barcha turlari bo'yicha olingan foydaning umumiy summasidan iborat.

Sof foyda yoki sof daromad operatsion davr mobaynida olingan tushumdan barcha chegirmalar va xarajatlar chiqarilganidan so'ng vujudga kelishi mumkin. Ma'lum bir miqdorda sof foydaning (netto-foydaning) olinishiga erishilsagina tadbirkorlik jarayonini amalga oshirish o'zining mazmuniga ega bo'ladi.

Hisobotlarda foyda quyidagi ko'rinishlarda aks ettirilishi mumkin:

- yalpi foyda;
- operatsion foyda;
- sof foyda.

XYuSlar faoliyatining umumiy moliyaviy natijalari foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotda o'z aksini topadi. Bu hisobot moliyaviy tahlil uchun zarur bo'lgan quyidagi muhim ma'lumotlarni o'zida mujassam etadi:

- mahsulotni realizatsiya qilishdan olingan tushum summasi;
- soliqqa tortilgunga qadar foyda summasi;
- foydadan olinadigan soliq summasi;
- XYuSning ixtiyorida qoldiriladigan foyda (sof foyda yoki foyda-netto) summasi.

Foydani tahlil qilish uchun ayrim ko'rsatkichlar yuqoridagi hisobotda mavjud bo'lmaganligi uchun ba'zi bir analitik indikatorlar qo'shimcha tarzda hisoblanmog'i lozim. Bundan tashqari, bu jarayonda XYuS faoliyatiga ichki va tashqi omillarning hamda soliq omilining ta'sirini alohida-alohida tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'lish juda muhim. Shuningdek, tahlil uchun qulay shaklda har qanday ma'lumotni operativ ravishda olish ham muhim hisoblanadi.

Foydani tahlil qilishda uni shakllantirishning turli manbalarini hisobga olish kerak. Bu manbalarning ma'lum bir qismi foyda va zarar-

lar to'g'risidagi hisobotda ifodalangan, u yerda ular, birinchidan faoliyatning odatdagi ko'rinishi bo'yicha daromadlar va xarajatlar, ikkinchidan esa, boshqa daromadlar va xarajatlar sifatida guruhlashtiriladi.

Faoliyatning odatdagi ko'rinishi bo'yicha daromadlar va xarajatlar quyidagi tarzda hisoblanadi: eng avvalo, sotilgan tovarlar, mahsulotlar, ishlar, xizmatlardan (qo'shilgan qiymat solig'i, aksizlar va shularga o'xshash majburiy to'lovlar chegirilgan) olingan tushum va ularning tanarxi o'rtasidagi farqdan iborat bo'lgan yalpi foyda aniqlanadi.

Yalpi foydadan tijoriy va boshqaruv xarajatlari chegirilsa, sotuvdan olingan foyda paydo bo'ladi, u faoliyatning odatdagi ko'rinishidan foydani xarakterlaydi. Undan so'ng boshqa daromadlar va xarajatlarni hisobga olgan holda soliqqa tortilguncha foyda hisoblanadi. Odatda, boshqa daromadlar va xarajatlar quyidagilardan iborat bo'ladi:

- olinishi lozim bo'lgan foizlar;
- to'lanishi lozim bo'lgan foizlar;
- boshqa tashkilotlarning faoliyatiga ishtirok etishdan olingan daromadlar;
- boshqa operatsion daromadlar;
- realizatsiyadan tashqaridagi daromadlar;
- realizatsiyadan tashqaridagi xarajatlar.

Foydani tahlil qilishning asosiy maqsadi hisobot davri davomidagi XYuS faoliyatining samaradorligini ko'rsatishdan iborat. Buxgalteriya hisobi XYuS ning daromatlari va xarajatlari, shuningdek, uning sof moliyaviy natijasi – sof foyda – to'g'risida ma'lumot olishga imkon beradi. Yuqorida ta'kidlanganidek, soliqqa tortilgunga qadar foydaning summasi aniqlanganidan so'ng uning miqdori soliq qonunchiligiga muvofiq korrektirovka qilishi va foyda hisobidan qoplanadigan soliqlarning summasi chegirilmog'i lozim.

Yalpi foyda, sotuvdan olingan foyda, soliqqa tortilgunga qadar bo'lgan foyda va nihoyat, sof foydani formulada quyidagicha ko'rsatish mumkin:

$$YaF_x = T_p - T_m$$

Bu yerda: YaF_x – XYuSning yalpi foydasi;

T_p – tovarlar, mahsulotlar, ishlar va xizmatlarni realizatsiya qilishdan olingan tushum;

T_m – sotilgan tovarlar, mahsulotlar va xizmatlar-

ning tannarxi.

$$\text{SOF}_x = \text{YaF}_x - \text{TX} - \text{BX}$$

Bu yerda: SOF_x – XYuSning sotuvdan olgan foydasi;

YaF_x – XYuSning yalpi foydasi;

TX – tijoriy xarajatlar;

BX – boshqaruv xarajatlari.

$$\text{STF}_x = \text{SOF}_x + \text{BD} - \text{BX}$$

Bu yerda: STF_x – soliqqa tortilgunga qadar XYuSning foydasi;

SOF_x – XYuSning sotuvdan olgan foydasi;

BD – boshqa daromadlar;

BX – boshqa xarajatlar.

$$\text{SF}_x = \text{STF}_x - \text{FOS}$$

Bu yerda: SF_x – XYuSning sof foydasi;

STF_x – soliqqa tortilgunga qadar XYuSning foydasi;

FOS – foydadan olingan soliq.

Foydadan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langanidan so'ng uning qolgan qismi XYuS tomonidan mustaqil ravishda taqsimlanadi va foydalaniladi. Foydaning bu qismi investitsion, ishlab chiqarish va ijtimoiy xarakterdagi ehtiyojlarga sarflanishi mumkin. Uni taqsimlash jarayonida, albatta, XYuSning kapital qo'yimalarga bo'lgan ehtiyoji hisobga olinmog'i lozim. Shuning uchun ham, bozor konyunkturasini hisobga olgan holda foydadan ishlab chiqarishni rivojlantirish fondiga ajratmalarning miqdori aniqlanadi va ular kapital qo'yimlar, aylanma mablag'larni ko'paytirish, ilmiy-tadqiqot va loyiha-konstruktorlik ishlarini ta'minlash, yangi texnologiyalarni joriy etish uchun foydalaniladi.

Foyda hisobidan rezerv fondi ham shakllantiriladi, chunki bozor iqtisodiyoti sharoitida ishbilarmonlik risklarining darajasi keskin oshadi. Bu fond har yillik ajratmalar hisobidan tashkil qilinadi. Ajratmalarning o'lchami esa XYuSning ta'sis hujjatlariga muvofiq belgilanadi.

5.3. Rentabellik va uni oshirish yo'llari

XYuSning foydalilik darajasini aniqlash uchun rentabellik ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Ular olingan foyda summasining sarf qilingan mablag'larga yoki realizatsiya qilingan mahsulotning hajmiga nisbati bilan aniqlanadi.

Moliyaviy tahlil jarayonida rentabellikning quyidagi ko'rsatkichlaridan tez-tez foydalaniladi:

- sotuv (sotish) rentabelligi;
- o'zlik kapitalning rentabelligi;
- aylanma aktivlarning rentabelligi;
- aylanmadan tashqaridagi aktivlarning rentabelligi;
- investitsiyalarning rentabelligi.

Sotuv (sotish) rentabelligi XYuS sotuvi (sotishi)ning hajmida sof foydaning salmog'ini ko'rsatadi va uni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$K_{pc} = (SF_x : SH) \times 100\%$$

Bu yerda: K_{pc} – sotuv (sotish) rentabelligi;

SF_x – XYuSning sof foydasi;

SH – XYuSning sotuv (sotish) hajmi.

O'z kapitalining rentabelligi XYuSning egalari tomonidan investitsiya qilingan kapitaldan foydalanish samaradorligini aniqlashga imkon beradi. Odatda bu ko'rsatkich mablag'larning boshqa XYuSlarga, qimmatli qog'ozlarga va depozitlarga qo'yilishi imkoniyati bilan taqqoslanadi. Bu ko'rsatkich kompaniyaning egalari tomonidan XYuSga joylashtirilgan har bir birlik sof foydaning qancha pul birligi "ishlaganligini" ko'rsatadi va formula yordamida quyidagicha hisoblanadi:

$$K_{px} = (SF_x : O'K_x) \times 100\%$$

Bu yerda: K_{px} – XYuS o'z kapitalining rentabelligi;

SF_x – XYuSning sof foydasi;

$O'K_x$ – XYuSning o'zlik kapitali.

Aylanma aktivlarning rentabelligi aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini ochib beradi va uni quyidagicha aniqlash mumkin:

$$K_{pam} = SF_x : JA_x$$

Bu yerda: K_{pam} – XYuS aylanma aktivlarining rentabelligi;
 SF_x – XYuSning sof foydasi;
 JA_x – XYuSning joriy (yillik o‘rtacha) aktivlari.

Aylanmadan tashqaridagi aktivlarning rentabelligi ko‘rsatkichi kompaniyaning asosiy kapitaliga nisbatan XYuSning yetarli foyda hajmini ta‘minlash qobiliyatini aks ettiradi. Uni formula yordamida quyidagicha ifodalasa bo‘ladi:

$$K_{\text{pama}} = (SF_x : UMA_x) \times 100\%$$

Bu yerda: K_{pama} – XYuS aylanmadan tashqari aktivlarining rentabelligi;
 SF_x – XYuS ning sof foydasi;
 UMA_x – XYuS ning uzoq muddatli (yillik o‘rtacha) aktivlari.

Investitsiyalarning rentabelligi koeffitsiyenti XYuS raqobatbardoshligi va innovatsionligining eng muhim indikatorlaridan biri hisoblanadi. Uni quyidagi formula yordamida hisoblash mumkin:

$$K_{\text{pu}} = SF_x : (O'K + UMM) \times 100\%$$

Bu yerda: K_{pu} – XYuS investitsiyalarining rentabelligi;
 SF_k – XYuSning sof foydasi;
 $O'K$ – XYuSning o‘z kapitali;
 UMM – XYuSning uzoq muddatli majburiyatlari.

Rentabellikni oshirish yo‘nalishlari omillarning quyidagi guruhlari bilan bog‘liq:

- foyda summasini ko‘paytirish;
- xarajatlarning darajasini va foydani olish uchun resurslarni kamaytirish.

Bu yo‘nalishlar har bir XYuSda konkretlashtirilishi va rentabellikni oshirishning rezervlarini qidirib topish va ulardan foydalanish asosida amalga oshirilishi mumkin.

5.4. Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar

5-bob. Xo‘jalik yurituvchi subyektning ishlab chiqarish chiqimlari, foydasi va rentabelligi

5.1. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning xarajatlari: mohiyati, tarkibi, klassifikatsiyalanishi va samaradorligini baholash

• “Ishlab chiqarish xarajatlari” va “ishlab chiqarish chiqimlari” tushunchalari bir xil ma’noni anglatadimi? Ularning farqli jihatlari nimalardan iborat?

• Ishlab chiqarish chiqimlarini dastlab necha guruhga bo‘lish mumkin va ular qanday nomlanadi?

• Aniq yoki haqiqatdagi chiqimlar qanday xarajatlarni o‘z ichiga oladi?

• Aniq bo‘lmagan, almashgan chiqimlar yoki qo‘ldan boy berilgan, qo‘ldan chiqarilgan imkoniyatlar chiqimlari nimalardan iborat?

• XYuSning xarajatlariga uning mohiyatini ifodalovchi qanday ta’rif berish mumkin?

• “Xarajatlar” tushunchasi “tannarx” tushunchasidan qanday farqlanadi?

• XYuS faoliyatining shart-sharoitlari va yo‘nalishlariga bog‘liq ravishda xarajatlar qanday guruhlariga bo‘linadi?

• Ishlab chiqarish va realizatsiya bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlar tarkibiga, odatda, nimalar kiritiladi?

• Ishlab chiqarish va realizatsiya bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlar qanday klassifikatsiya qilinishi mumkin?

• XYuS umumiy xarajatlarning summasidan iborat bo‘lgan ishlab chiqarish tannarxining tarkibiga nimalar kiradi?

• Odatda, xarajatlarning klassifikatsiyasi ularning qanday belgilar bo‘yicha guruhlariga ajratilishini o‘z ichiga oladi?

• Ishlab chiqarish hajmiga nisbatan xarajatlar qanday guruhlariga klassifikatsiya qilinadi va ularning mazmuni nimalardan iborat?

• Iqtisodiy elementlariga ko‘ra xarajatlarni qanday guruhlariga bo‘lish mumkin va ularning tarkibiga nimalar kiradi?

• Kalkulatsiya moddalari bo‘yicha xarajatlar nimalarga bo‘linishi mumkin?

• To‘g‘ri xarajatlar va egri xarajatlarning o‘ziga xos bo‘lgan xususiyatlari nimalardan iborat?

- Davlat tomonidan tartibga solinish darajasiga qarab xarajatlar qanday xarajatlarga bo‘linadi?
- Chiqimlarni kamaytirishning qanday asosiy yo‘llari mavjud?

5.2. Foyda, uni shakllantirish va undan foydalanish

- XYuSning barcha moliyaviy resurslari qanday resurslardan tashkil topadi?
  - XYuSning o‘z mablag‘lari nimalar hisobidan shakllanadi?
  - moliyaviy bozordan jalb qilinadigan resurslarga nimalar kiradi?
  - qayta taqsimlash tartibida olinadigan tushumlarning tarkibi nimalardan iborat?
    - investitsion faoliyatdan resurslar XYuSga qanday ko‘rinishlarda kelib tushadi?
      - amaliyotda hamma vaqt ham foydaning mazmun-mohiyati bir xil tarzda ifodalanaveriladimi va foyda deganda nima tushuniladi?
      - amaliy faoliyatda “foйда”ning barcha tushunchalarini qanday guruhlariga birlashtirish mumkin?
        - faoliyatning moliyaviy natijalarini tahlil qilishda XYuSlar ko‘p hollarda foydaning qanday ko‘rinishlariga (tushunchalariga) tayanadi?
          - asos foyda deyilganda qanday foyda tushuniladi?
          - balans foyda nimadan iborat?
          - sof foyda yoki sof daromad qachon vujudga kelishi mumkin?
          - hisobotlarda foyda qanday ko‘rinishlarda aks ettirilishi mumkin?
          - XYuSlar faoliyatining umumiy moliyaviy natijalari qanday hisobotda o‘z aksini topadi va unda moliyaviy tahlil uchun zarur bo‘lgan qanday muhim ma’lumotlar mujassamlashgan?
            - faoliyatning odatdagi ko‘rinishi bo‘yicha daromadlar va xarajatlardan qanday tarzda hisoblanadi?
              - boshqa daromadlar va xarajatlar nimalardan iborat bo‘ladi?
              - foydani tahlil qilishning asosiy maqsadi nimadan iborat?
              - yalpi foyda, sotuvdan olingan foyda, soliqqa tortilgunga qadar bo‘lgan foyda va nihoyat, sof foyda qanday aniqlanadi?
              - foydaning taqsimlanish tartibi qanday?

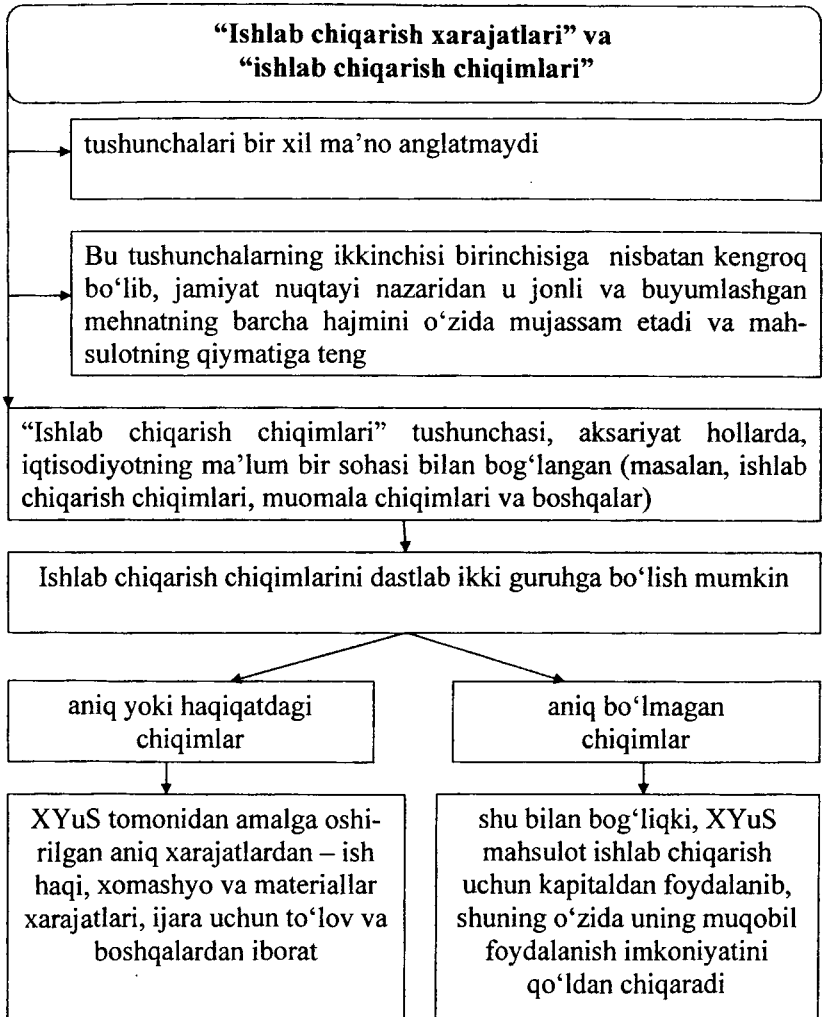
5.3. Rentabellik va uni oshirish yo‘llari

- rentabellik ko‘rsatkichi o‘zida nimani ifodalaydi va u qanday aniqlanadi?

- moliyaviy tahlil jarayonida rentabellikning qanday ko'rsatkichlaridan tez-tez foydalaniladi?
- sotuv (sotish) rentabelligi qanday aniqlanadi?
- o'z kapitalining rentabelliginin aniqlash tartibi qanday?
- aylanma aktivlarning rentabelligi qanday aniqlanadi?
- aylanmadan tashqaridagi aktivlarning rentabelligi o'zida nimani aks ettiradi?
- investitsiyalarning rentabelligi koeffitsiyenti qanday hisoblanadi?
- rentabellikni oshirish yo'nalishlari omillarning qanday guruhlari bilan bog'liq?

5.5. Mustaqil o'zlashtirish uchun chizma materiallar
5-bob. Xo'jalik yurituvchi subyektning ishlab chiqarish
chiqimlari, foydasi va rentabelligi

5.1. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning xarajatlari:
mohiyati, tarkibi, klassifikatsiyalanishi va
samaradorligini baholash

XYuSning xarajatlari

“XYuS ning chiqimlari”dan farq qilib, ular bevosita moliyaviy kategoriyalar va birinchi navbatda mahsulot tannarxi bilan uzviy bogʻlangan

Shuning uchun ham, XYuS ning xarajatlariga uning mohiyatini ifodalovchi quyidagicha taʼrif berish mumkin

foyda olish yoki XYuSning boshqa maqsadlariga erishish uchun foydalaniladigan resurslarning pul qiymatiga XYuS ning xarajatlari deyiladi

“Xarajatlar” tushunchasi “tannarx” tushunchasiga nisbatan kengroq hisoblanadi. Chunki tannarx umumiy xarajatlarning bir qismini (oddiy takror ishlab chiqarish xarajatlarini) oʻzida aks ettiradi

Mahsulot (ish va xizmat) tannarxi mahsulot (ish va xizmat)ni ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan xomashyo, materiallar, yoqilgʻi, energiya, asosiy fondlar, mehnat resurslari va ularni ishlab chiqarish hamda realizatsiya qilish boshqa xarajatlarning qiymat bahosidan iborat

Tannarxga kiritiladigan xarajatlarning tarkibi, bir tomondan, hayotga tatbiq etilayotgan soliq siyosatiga va ikkinchi tomondan, iqtisodiyotning ahvoli va tarkibiy tuzilishiga bogʻliq

XYuS faoliyatining shart-sharoitlari va yo'nalishlariga bog'liq ravishda xarajatlar quyidagi ikki yirik guruhga bo'linadi

ishlab chiqarish va realizatsiya bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar

realizatsiyadan tashqari xarajatlar

mahsulotlarni tayyorlash, saqlash va yetkazib berish, ishlarni bajarish, xizmatlarni ko'rsatish, tovar (ish, xizmat, mulkiy huquqlarni sotib olish va realizatsiya qilish xarajatlari

asosiy vositalar va boshqa mol-mulklarni saqlash va ekspluatatsiya qilish, ta'mirlash va texnik xizmat ko'rsatish, shuningdek, ularni tuzatilgan holatda saqlab turish xarajatlari

tabiiy resurslarni o'zlashtirish xarajatlari

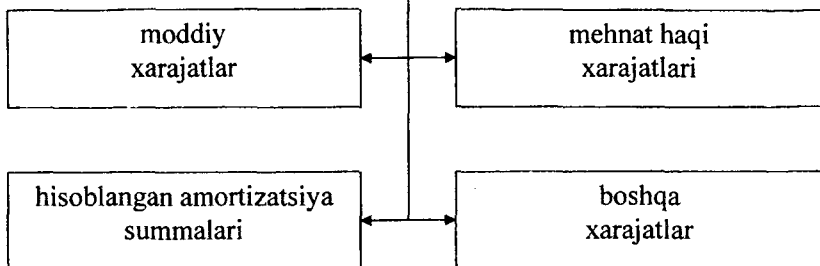
ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar

majburiy va ixtiyoriy sug'urta xarajatlari

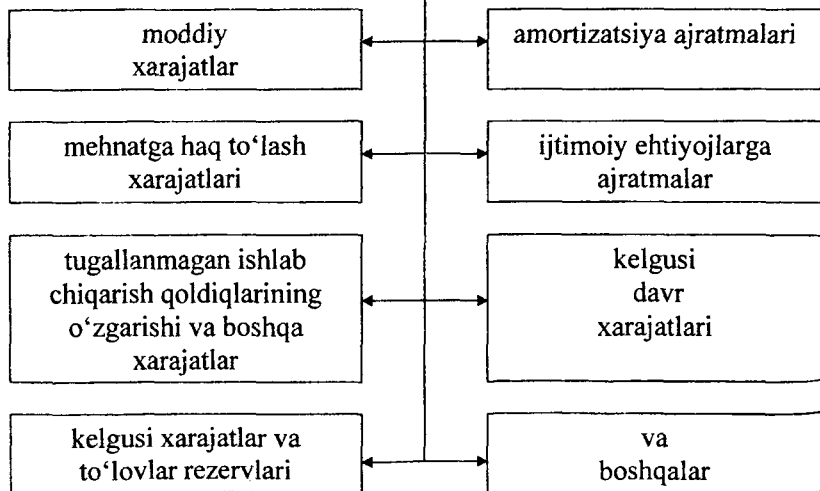
ishlab chiqarish va realizatsiya bilan bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlar

Realizatsiyadan tashqari xarajatlar mahsulotni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish bilan bog'liq bo'lmaydi

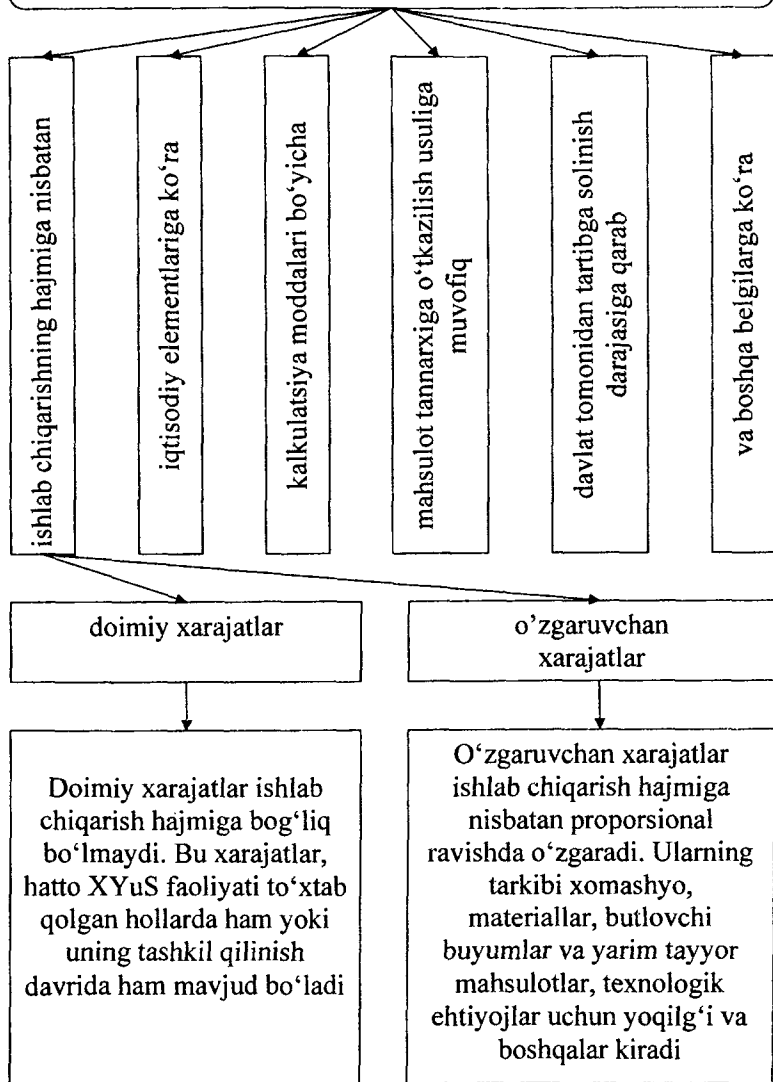
Ishlab chiqarish va realizatsiya bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar quyidagicha klassifikatsiya qilinishi mumkin

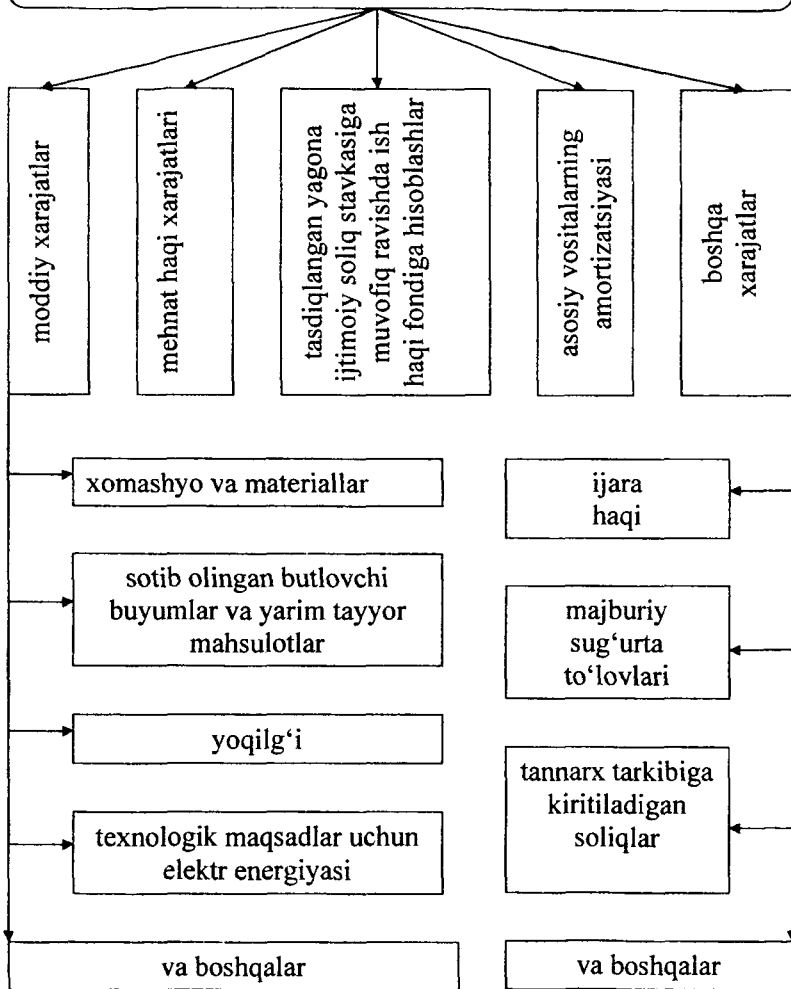
XYuS umumiy xarajatlarning summasidan iborat bo'lgan ishlab chiqarish tannarxining tarkibiga quyidagilar kiradi

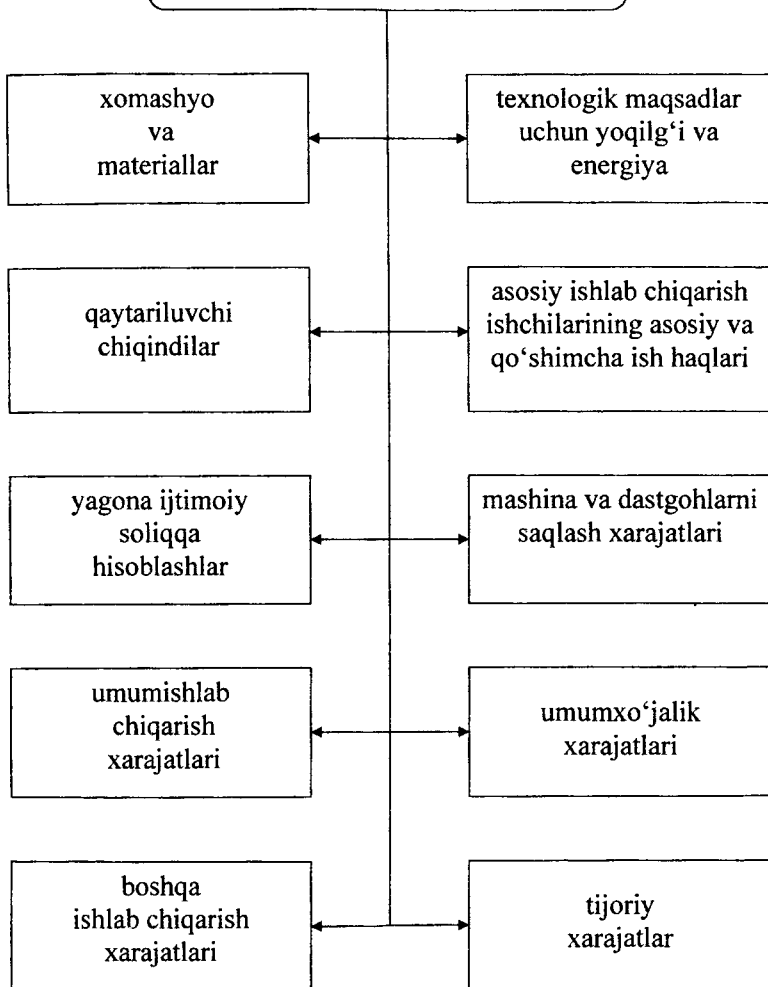
XYuS xarajatlarning klassifikatsiyalanish belgilari

Iqtisodiy elementlariga ko'ra xarajatlarning klassifikatsiyalanishi

Kalkulatsiya moddalari bo'yicha xarajatlarning turlari

Xarajatlarni kalkulyatsiya moddalari bo'yicha klassifikatsiya qilinishi mahsulotlarning alohida turlari bo'yicha uning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi

**Bu belgiga ko'ra XYuSlarning
xarajatlari ikkiga bo'linadi**

to'g'ri
xarajatlar

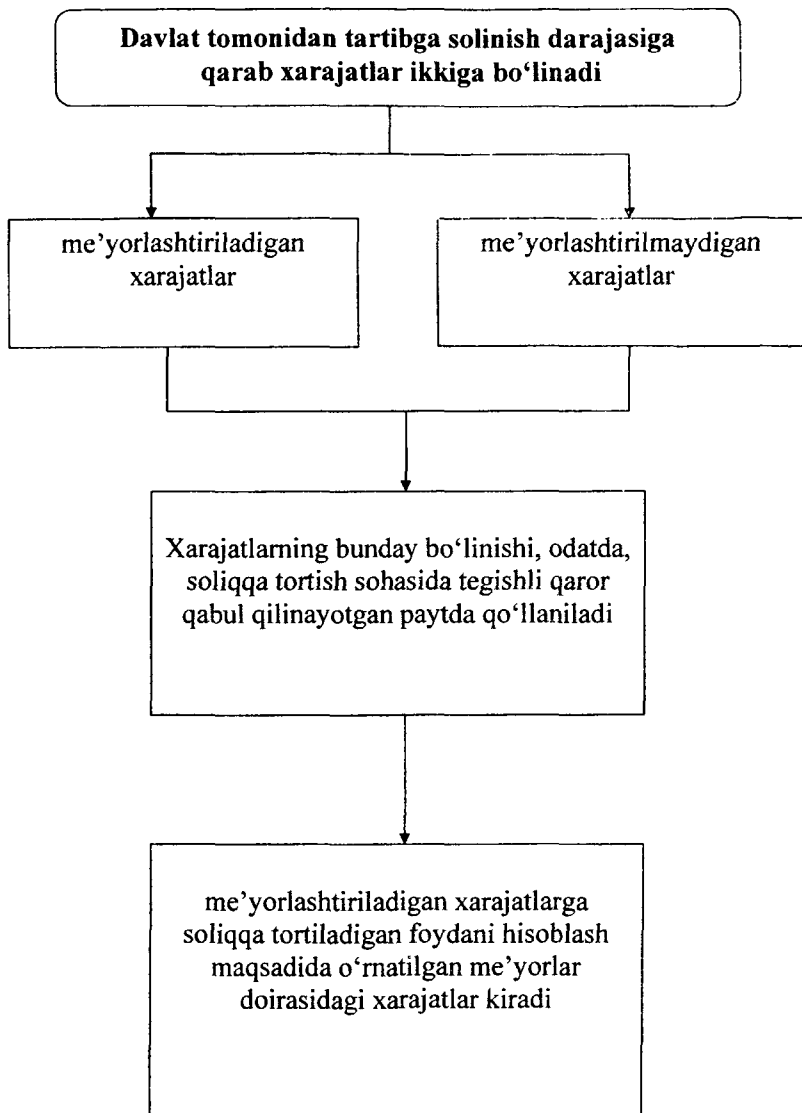
To'g'ri xarajatlarga mahsulotning aniq bir turini ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar kiradi

Ular shu mahsulotning tannarxiga bevosita kiritilishi mumkin. Masalan, xomashyo, asosiy material xarajatlari, sotib olingan yarim tayyor mahsulotlar va mahsulotning ma'lum bir turi bo'yicha butlovchi buyumlar bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar ana shunday xarajatlar hisoblanadi

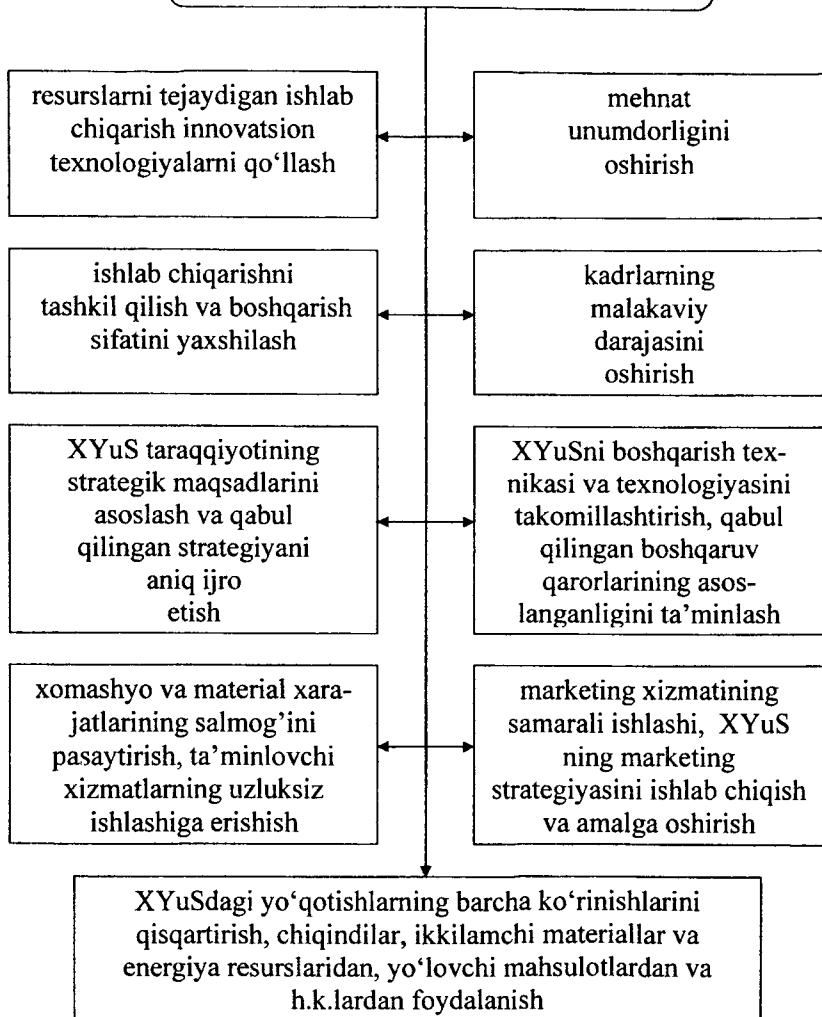
Egri xarajatlar

Egri xarajatlar butun XYuSda ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish yoki mahsulotlarning bir necha turlarini ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'ladi

Masalan, binolar va dastgohlarni saqlash, ularni ta'mirlash xarajatlari, boshqaruv apparatiga tegishli bo'lgan ish haqi xarajatlari va boshqalar shular jumlasidandir. Bu xarajatlar konkret turdagi buyumlarning tannarxiga qandaydir bir shartli asosga ko'ra proporsional ravishda, ko'p hollarda, to'g'ri xarajatlarga nisbatan to'g'ri proporsional ravishda kiritiladi

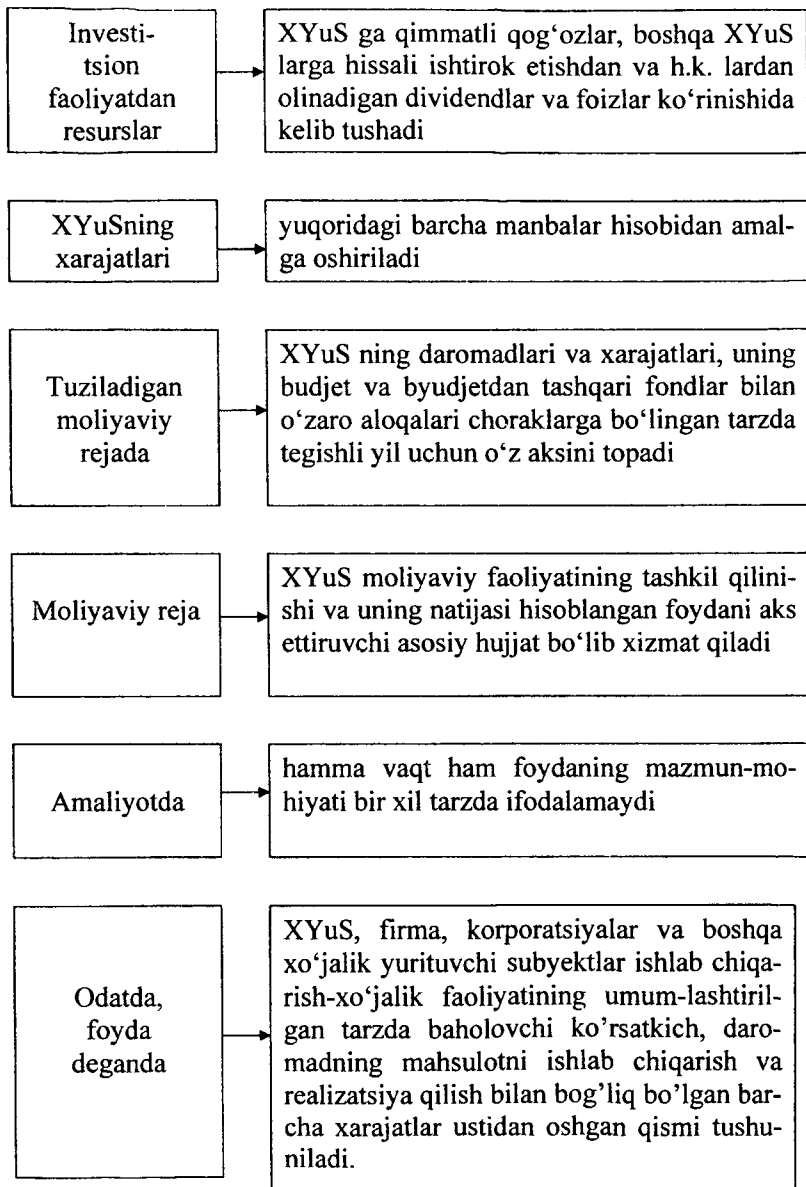
Chiqimlarni kamaytirishning asosiy yo'llari

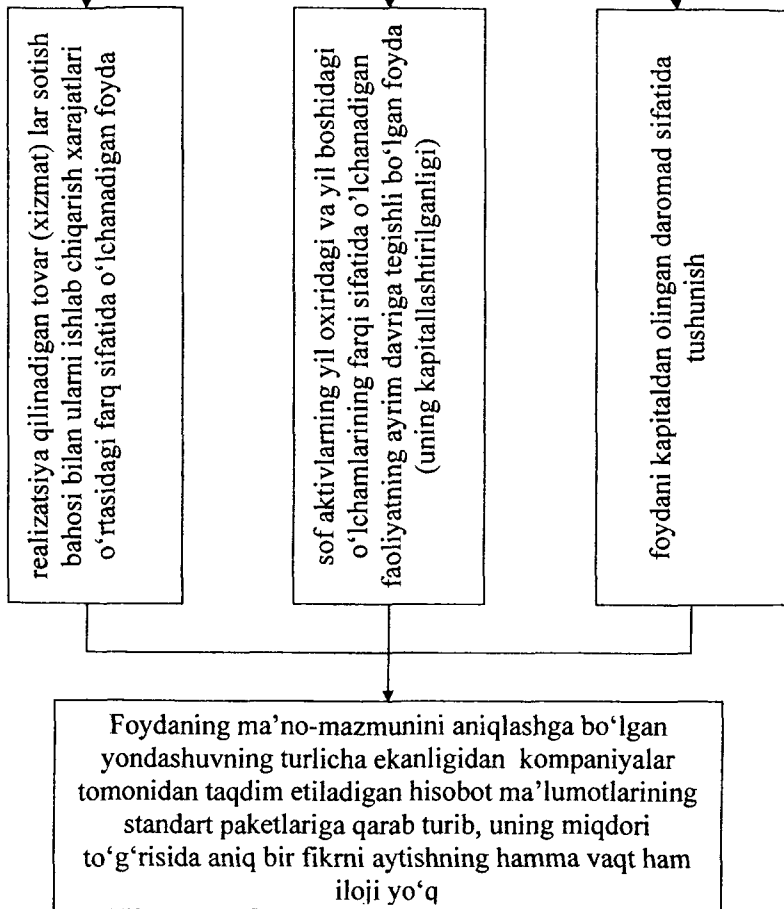

5.1. Foyda, uni shakllantirish va undan foydalanish

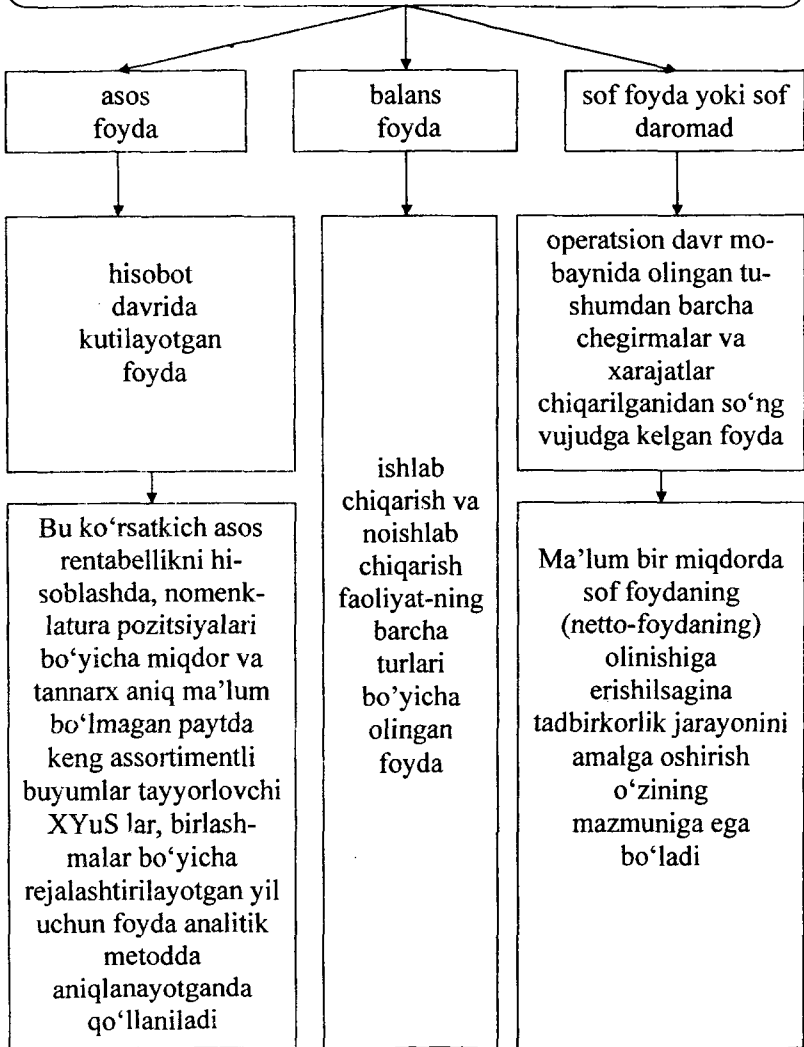
XYuSning barcha moliyaviy resurslari	o'z mablag'lari hisobidan, moliya va kredit bozorlaridan jalb qilinadigan resurslar hisobidan, uzoq muddatli, qisqa muddatli kreditlashtirish va kreditorlik qarzlardan iborat bo'lgan qarz mablag'lari ko'rinishidagi resurslardan tashkil topadi
XYuSning o'z mablag'lari	mahsulotni realizatsiya qilishdan olingan tushum, moliyaviy operatsiyalardan keladigan daromadlar, investitsion faoliyatdan olingan daromadlar, boshqa daromadlar sobidan shakllanadi
XYuSning o'z faoliyati hisobidan pullarning kelib tushishi	amortizatsiya ajratmalari, chiqib ketgan mol-mulkni sotish, maqsadli tushilmalar, qurilishda ichki resurslarni mobilizatsiya qilish, XYuS ishtirokchilarining a'zolik va boshqa badallarining kelib tushishi hisobidan ham amalga oshirilishi mumkin
Moliyaviy bozordan jalb qilinadigan resurslar	aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatli qog'ozlarning emissiyasi hamda sotilishi natijasida, shuningdek, kreditlar hisobidan shakllanadi
Qayta taqsimlash tartibida olinadigan tushumlarga	sug'urta qoplamalari, xoldinglar, assotsiatsiyalar yoki boshqa tarmoq tuzilmalaridan kelib tushadigan moliyaviy resurslar kiradi

Amaliy faoliyatda “foyda”ning barcha tushunchalarini quyidagi uch guruhga birlashtirish mumkin

Faoliyatning moliyaviy natijalarini tahlil qilishda XYuSlar, ko'p hollarda, foydaning quyidagi ko'rinishlariga tayanadi

Hisobotlarda foyda quyidagi ko'rinishlarda aks ettirilishi mumkin

yalpi
foyda

operatsion
foyda

sof
foyda

XYuSlar faoliyatining umumiy moliyaviy natijalari foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotda o'z aksini topadi

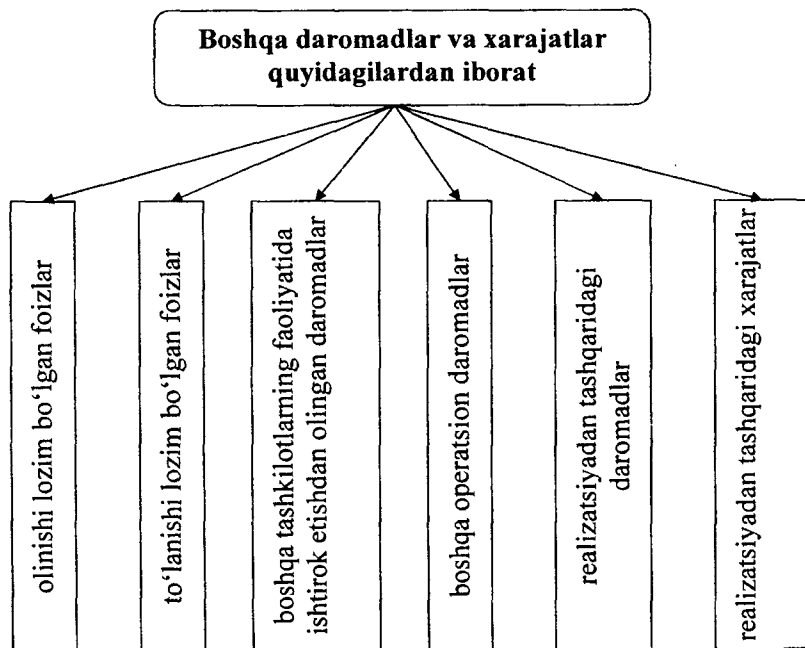
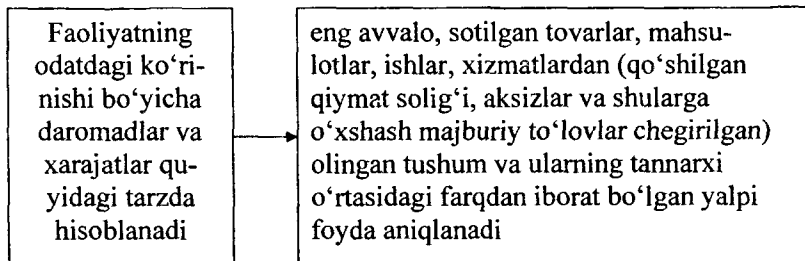
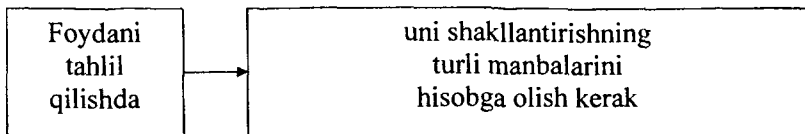
Bu hisobot moliyaviy tahlil uchun zarur bo'lgan quyidagi muhim ma'lumotlarni o'zida mujassam etadi

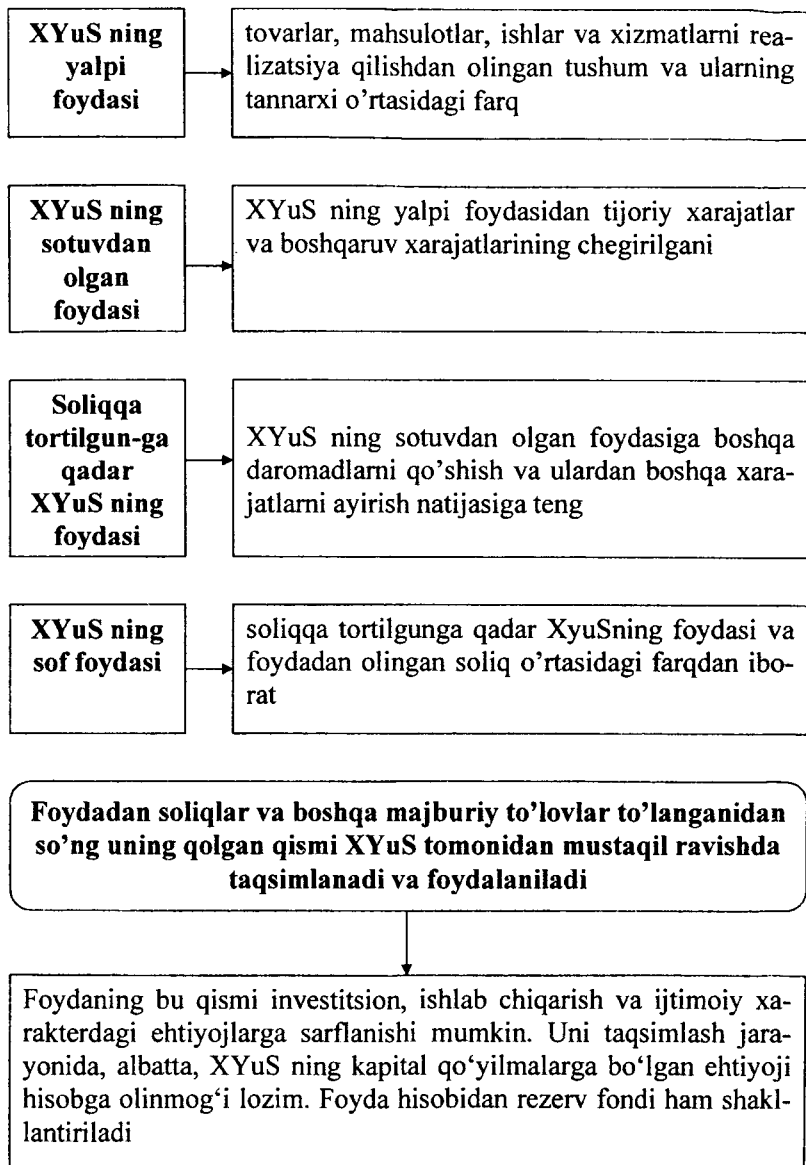
mahsulotni realizatsiya qilishdan
olingan tushum summasi

soliqqa tortilgunga qadar foyda
summasi

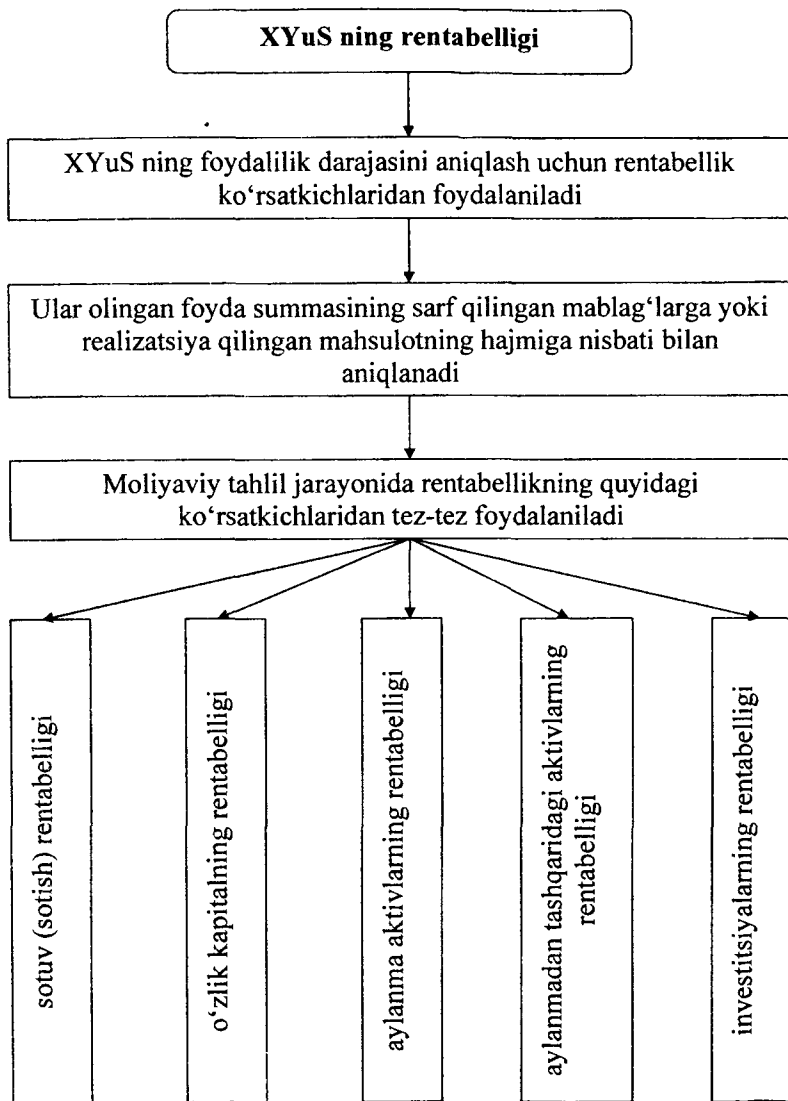
foydadan olinadigan soliq summasi

XYuSning ixtiyorida qolgan foyda
(sof foyda yoki foyda-netto) summasi

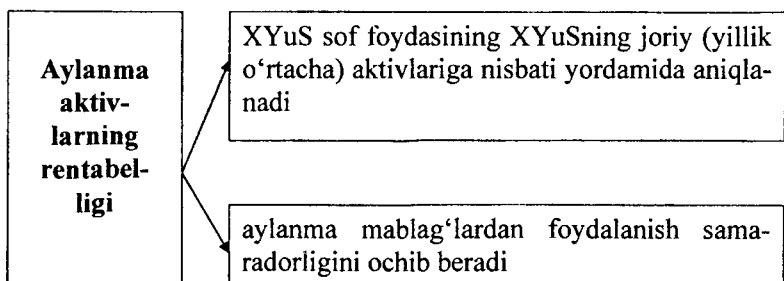
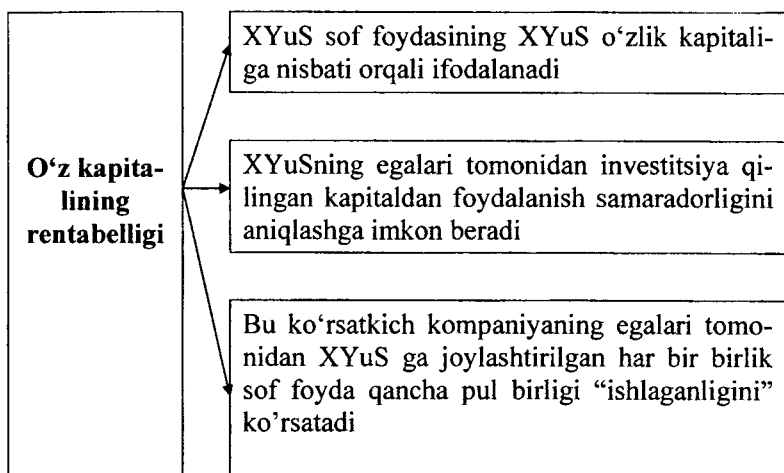
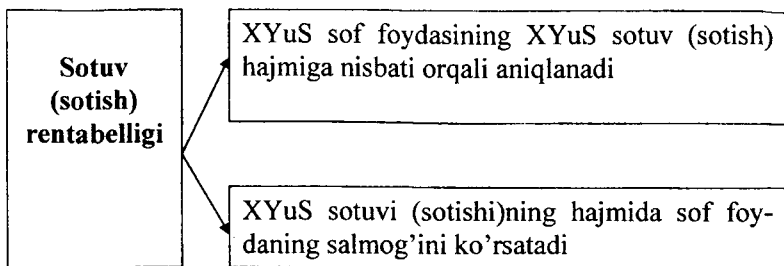

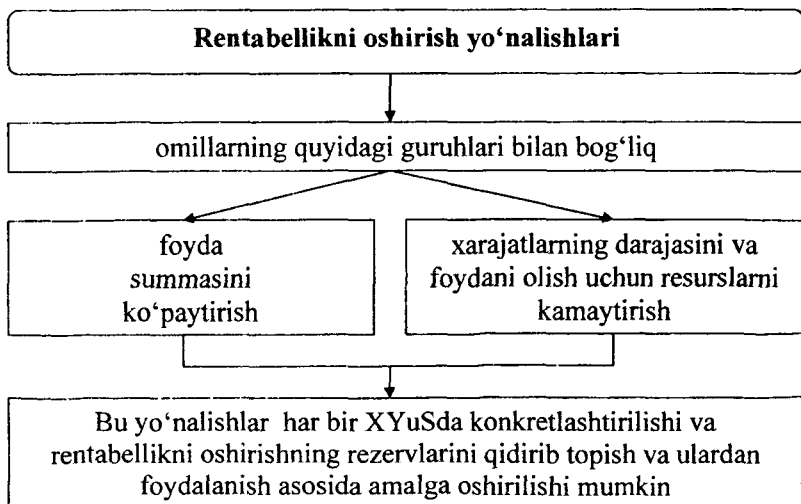
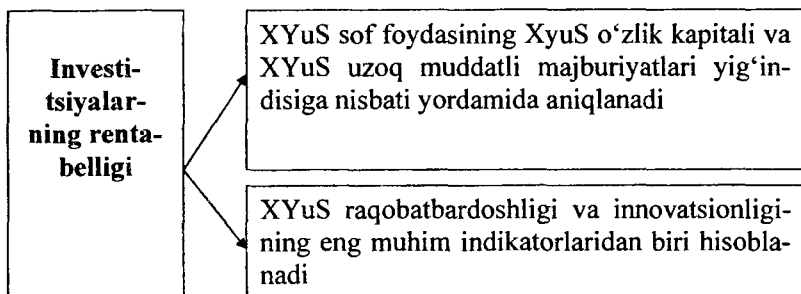
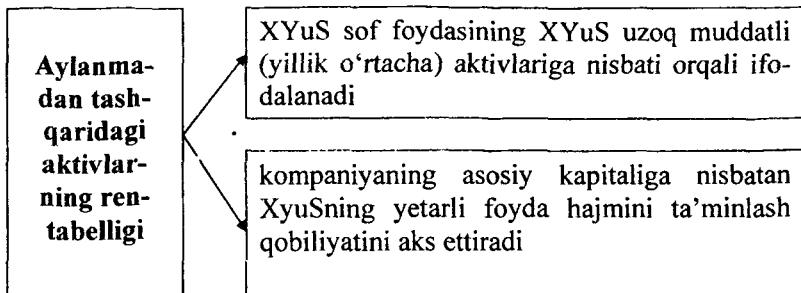

5.2. Rentabellik va uni oshirish yo‘llari

6-bob. Xo‘jalik yurituvchi subyektning baho siyosati va baholarni shakllantirish asoslari, marketing strategiyasining moliyaviy jihatlarini

6.1. Baholarni shakllantirishning obyektiv asoslari

“Baho” tushunchasi ostida, odatda yagona sintetik kategoriyaga birlashtirilgan turli-tuman iqtisodiy holatlarning yig‘indisi nazarda tutiladi. Mohiyat jihatidan baho qiymatning puldagi ifodasidir. Tarmoq ichidagi raqobat natijasida tovarning individual qiymati uning ijtimoiy qiymatiga aylanadiki, uning o‘lchami (miqdori, darajasi) mehnatning ijtimoiy zaruriy xarajatlari bilan aniqlanadi. Bozor qiymati, ijtimoiy qiymatdan farqli o‘laroq, faqatgina tovarni ishlab chiqarish darajasi bilan emas, balki uning realizatsiya qilish shartlari bilan ham belgilanadi.

Bozor sharoitida mehnatning ijtimoiy zaruriy xarajatlari va ijtimoiy foydalilik (naflilik) taqqoslanadi, ijtimoiy ishlab chiqarishning hajmi va tarkibiy tuzilmasining ijtimoiy ehtiyojlarga muvofiq kelishi aniqlanadi. Faqat ijtimoiy ehtiyoj va ijtimoiy foydalilik doirasidagina xarajatlari ijtimoiy zarur, deb e‘tirof etilishi mumkin. Shu munosabat bilan qiymat hosil bo‘lishining iqtisodiy chegaralarini shakllantirish ijtimoiy foydalilikning funksiyasiga aylanadi.

Demak, bahoning asosi sifatida maydonga chiqadigan ijtimoiy zaruriy xarajatlari va qiymat murakkab jarayon natijasida vujudga keladi, turli-tuman sharoitlar va ta’sirlarga duch keladi. Shunga mos ravishda bahoning modeli ham oddiy yoki bir xil bo‘lishi mumkin emas.

Tovarlar har doim qiymat va iste‘mol qiymatining o‘zaro yaxlitligidan iborat. Tovarning iste‘mol qiymatini tovarning qandaydir bir ehtiyojni qondirish qobiliyati sifatida xarakterlash qabul qilingan. Bozor sharoitida ishlab chiqarish sotib oluvchilarning talablarini qondirish maqsadida iste‘mol va buning natijasida tovar ishlab chiqaruvchi tomonidan foydaning olinishi uchun amalga oshiriladi. Demak, past iste‘mol qiymatiga ega bo‘lgan tovarlar past qiymatga ega bo‘ladi va aksincha, yuqori darajadagi iste‘mol qiymati qiymatning ham yuqori darajada bo‘lishini ta‘minlaydi. Shuning uchun ham, bahoni aniqlashda faqat tegishli ne‘matni ishlab chiqarish xarajatlarini inobatga olib qolmasdan, balki tovarning sifati orqali namoyon bo‘ladigan uning iste‘mol qiymatini, uning foydaliligini ham hisobga olmoq lozim. Bundan baho bozor

mexanizmining pulda ifodalangan muhim elementidir, degan xulosa kelib chiqadi. Baho yordamida mol yetkazib beruvchi va iste'molchi foydalanayotgan resurslarning hajmi ifodalanadi, ular bir resurs bilan ta'minlanadi, bir vaqtning o'zida ikkinchi resursni oladi, buning natijasida resurslarning foydaliligi oshadi. Shunday qilib, baho kerakli mahsulot yoki xizmatga ega bo'lish uchun kishi berishi lozim bo'lgan resurslarning miqdoridir. Bahoning ijtimoiy zaruriy mehnat xarajatlariga yaqinlashishini ta'minlovchi modeli ana shundan iborat. Yuqorida bayon qilingan holatlarga asoslanib vujudga keltirilgan baho o'ziga tegishli bo'lgan funksiyalarni bozor iqtisodiyotida yaxshi bajaradi.

Eng avvalo, baho yordamida barcha tovarlarning yoki tovar birligining hajm, dona va og'irlik birliklaridagi qiymati pul birliklarida o'lchanadi. Pulli ekvivalentning mavjud ekanligi bahoga miqdor va son shakllaridagi tovar qiymatini ifodalovchi yoki o'lchovchi sifatida maydonga chiqishga imkon beradi. Bir vaqtning o'zida baho pulda ifodalangan turli tovar qimmatliklarining o'lchovchisi hamdir. Ko'rilayotgan ana shu sifatda baho umumiqtisodiy samaradorlikning eng muhim ko'rsatkichlaridan biri sanaladi, xo'jalik qarorlarini qabul qilish uchun mo'ljal, bashoratlashning muhim instrumenti bo'lib xizmat qiladi. Yuqoridagilarning barchasi bahoning o'lchov funksiyasidan darak beradi.

Ma'lum ma'noda, bahoning **hisob-nazorat funksiyasi** uning o'lchov funksiyasining o'ziga xos "qo'shni"si hisoblanadi va qisman uning tarkibiga kiradi. Baho, milliy boylikning buyumlashgan va moddiy o'lchamlarini qiymat va demak, moliyaviy o'lchamlarga aylantirib, qiymatning fuqarolarda, ularning oilalarida, XYuSlarda, tarmoqlarda, umuman iqtisodiyotda, qishloq, shahar, tuman, viloyat va mamlakat bo'yicha saqlanishi, jamg'arilishi va harakat etishi ustidan hisob va nazoratni olib borishning instrumenti bo'lib xizmat qiladi.

Bahoning **taqsimlash funksiyasi** uning qiymatdan farqlanishi imkoniyati bilan xarakterlanadi. Masalan, yengil avtomobillarga bo'lgan bahoning yuqoriligi aholi ma'lum bir qatlamlarining mablag'larini ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun qayta taqsimlashga imkon beradi. Ba'zi bir tovarlarga nisbatan baholarning past darajasi esa (masalan, bolalar va keksa yoshdagi qariyalarga mo'ljallangan tovarlar) ana shunday sotib oluvchi (iste'molchi) lar foydasiga mablag'larning qayta taqsimlanishiga olib keladi. Bir tomondan, mamlakatda sanoat ishlab chiqarish xarakteriga ega bo'lgan ko'plab tovarlarga nisbatan baholarning erkinlashtirilishi va ikkinchi tomondan, bir necha qishloq xo'jaligi

mahsulotlariga nisbatan baholarning davlat tomonidan tartibga solinishi qishloq xo'jaligiga tegishli bo'lgan daromadlar bir qismining sanoatning ayrim tarmoqlari foydasiga qayta taqsimlanishiga imkon beradi. Shunday qilib, demak, ulgurji baholarni oshirish yoki pasaytirish orqali tarmoqlar, XYuSlar, mintaqalar, ijtimoiy guruhlar va oilalarning daromadlari va foydasini qayta taqsimlash mumkin.

Aynan bahoning **tartibga solish funksiyasi** orqali bozor iqtisodiyotida ishlab chiqarish va iste'mol, taklif va talab o'rtasida aloqa o'rnatiladi. Shunisi xarakterliki, tartibga soluvchi baho tartibga solish jarayonining o'zida vujudga keladi va uning o'zi ham, tartibga solinuvchi hisoblanadi. Shuning uchun ham bu yerda muvozanatli, ya'ni o'z-o'zidan o'rnatiluvchi, darajasi talab va taklifning tenglashishiga muvofiq keladigan baho yordamida tovar-pul jarayonlarini o'z-o'zidan tartibga solish funksiyasi xususida gapirish aniqroq bo'lar edi.

O'la budjetining o'zgarishi, aholi daromadlari va xarajatlarini qayta taqsimlash munosabati bilan chakana baholar o'zgartirishda bahoning **ijtimoiy funksiyasi** vujudga keladi. Buning natijasida ijtimoiy ne'matlar va xizmatlarning u yoki bu turlariga nisbatan iste'mol qilish oshadi yoki kamayadi. Chakana baholarning oshishi turmush darajasini pasaytiradi va aksincha, deb e'tirof etilgan. Biroq, agar bir vaqtning o'zida chakana baholar bilan birgalikda ulgurji baholar va aholi daromadlari ham o'zgarsa, bu "manzara" ko'p omilliga aylanadi va baholar dinamikasining turmush darajasiga ta'siri xususida xulosa chiqarish uchun yanada chuqurroq bo'lgan tahlil zarur.

Bahoning **rag'batlantiruvchi funksiyasi** ishlab chiqarishni moddiy va mehnat resurslaridan samarali foydalanish, mahsulotning ma'lum bir turini ishlab chiqarish yo'nalishlarida rag'batlantirish orqali namoyon bo'ladi. Bunday baholar agar ular iste'molchi uchun qulay bo'lsa, iste'molni ham rag'batlantiradi. Bahoning rag'batlantiruvchi funksiyasi bozorni tartibga solishning muhim omili hisoblanadi, tovarlar va xizmatlar bozorida talab va taklif o'rtasidagi ma'lum bir nisbatning o'rnatilishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi va shuning uchun ham u talab va taklifni balanslashtirish funksiyasi bilan uzviy bog'langan.

Baho funksiyalarining bunchalik ko'pligi, alohida olingan unga tegishli bo'lgan funksiyalar maqsadlari va vazifalarining, ayrim hollarda, o'zaro qarama-qarshiligi shunga olib keladiki, bahoning o'z barcha funksiyalarini muvaffaqiyatli ravishda amalga oshirishi hamma vaqt ham mumkin bo'lmay qoladi. Ratsional va hatto, optimal baholar xusu-

sida gapirib turib, odatda, uning bir funksiyasi yoki funksiyalarning shunday hamkorligini nazarda turish kerakki, ular ma'lum darajada amalga oshgan bo'lsin. Shuning uchun ham, bozor iqtisodiyotida bahoning ayrim funksiyalari kamroq yoki ko'proq yuklama bilan "ishlaydi". Masalan, mahsulotni qiymat ifodasida ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol qilishni rejalashtirishda foydalaniladigan bahoning funksiyalari aralash iqtisodiyotda davlat sektoridagidek emas, balki unga nisbatan kamroq faollikda namoyon bo'ladi. Shu munosabat bilan bu yerda baho barcha funksiyalarining bir-biri bilan o'zaro bog'langanligi va o'zaro ta'sirchanligini, real hayotda bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan dinamik tizim sifatida namoyon bo'layotganligini hisobga olish muhim ahamiyatga ega.

6.2. Baho turlari, uning tarkibiy tuzilmasi va baholarni shakllantirish metodlari

Bozor iqtisodiyotida tovarlarning turli guruhlariga mos ravishda baholarning harakatchan tizimi amal qiladi. Baho turlarini tizimlashtirish uchun turli belgilar bo'yicha ularni klassifikatsiyalashtirishdan foydalaniladi.

Baholarni quyidagi belgilarga ko'ra klassifikatsiya qilish mumkin:

- aylanmaga xizmat qilish xarakteri bo'yicha;
- o'rnatilishiga qarab;
- vaqt omiliga ko'ra;
- baholar xususida ma'lumotlarni olish usuliga muvofiq;
- bozor turiga bog'liq ravishda;
- hududiy bozorlarga bog'liqligini nazarda tutib;
- bozorda davlatning ta'sirchanligi, tartibga solish va raqobat

darajasining xarakteri bo'yicha;

- yetkazib berish va sotish shartlariga ko'ra;
- qo'llanilish tartibiga muvofiq.

Aylanmaga xizmat qilish xarakteri bo'yicha baholar quyidagicha farqlanadi:

- ulgurji baholar;
- chakana baholar;
- sotib olish baholari;
- smeta qiymati;
- tariflar.

XYuSlar tovarlarning yirik partiyasini sanoat, qishloq xo'jaligi yoki boshqa XYuSlarga yoki ta'minot tashkilotlariga sotadigan bahosi **ulgurji baho** deyiladi.

Savdo tashkilotlari tomonidan aholining shaxsiy iste'moli uchun kichik miqdorlarda sotiladigan ne'matlarga o'rnatilgan baho **chakana baho** deb atadi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari tomonidan o'z mahsulotlarini davlatga sotish **sotib olish baholarida** amalga oshiriladi.

Smeta qiymatida qurilish mahsulotlari (binolar, inshootlar va b.) ning bahosi to'lanadi.

Yuklarni tashish, elektr energiyasi, issiqlik, suv, sog'liqni saqlash xizmatlari, mehmonxona, sayyohlik va boshqa xizmatlarning bahosi **tariflar** orqali ifodalanadi.

O'rnatilishiga qarab baholarning quyidagi turlari mavjud:

- qat'iy baholar;
- joriy baholar;
- o'zgaruvchan baholar;
- almashtiriluvchi ("sakrovchi") baholar.

Shartnomada qayd etiladigan va shu shartnomaga muvofiq ravishda mahsulotni yetkazib berishning barcha muddatlari davomida o'zgaraydigan baholar **qat'iy baholar** deyiladi.

Joriy baho deyilganda shu davrda mahsulotni yetkazib berish amalga oshirilgan baho tushuniladi. Bunday baholar bir shartnoma doirasida o'zgarishi mumkin va ular bozorning holatini o'zida aks ettiradi.

O'zgaruvchan baholar shartnomada ma'lum bir shart asosida, masalan, shartnomani ijro etish paytida bozor bahosi o'zgaradigan bo'lsa (ko'tarilsa yoki pasaysa), o'zgartirilishi (qayta ko'rib chiqilishi) mumkin deb qayd etilgan baholardan iborat.

Almashtiriluvchi ("sakrovchi") baholar tayyorlanish muddati uzoq vaqtni talab etuvchi buyumlarga nisbatan o'rnatiladi. Bunday baholar shartnoma ijro etish muddatining tugashiga qarab hisoblanadi. Bunda birlamchi shartnoma bahosi mahsulot tayyorlangan muddat davomida ishlab chiqarish xarajatlarining o'zgarishiga qarab o'zgartiriladi.

Vaqt omiliga ko'ra baholarning quyidagi turlari bo'lishi mumkin:

- doimiy baholar;
- mavsumiy baholar;
- bosqichli baholar.

Amal qilish muddati oldindan kelishilmagan baholarga **doimiy baholar** deyiladi.

Mavsumiy xarakterga ega bo'lgan tovarlarga nisbatan o'rnatilgan baholar **mavsumiy baholar** deb ataladi. Bunday baholar sotishning birlamchi bahosiga nisbatan ustama yoki chegirmani qo'llash yo'li bilan aniqlanadi va ma'lum davr (mavsum) mobaynida amal qiladi.

Dastlabki aniqlangan shkalaga muvofiq ravishda oldindan belgilangan holatlarda bosqichma-bosqich pasaytiriladigan tarzda aniqlanadigan mahsulotlarning bahosi **bosqichli baholar**da belgilanadi.

Baholar xususida ma'lumotlarni olish usuliga muvofiq baholar quyidagicha farqlanadi:

- ma'lumotnomaviy baholar;
- preyskurant baholar;
- hisob-kitobli baholar.

Kataloglar, preyskurantlar, iqtisodiy jurnallar, spravochniklar va boshqa maxsus adabiyotlarda e'lon qilinadigan baholar **ma'lumotnomaviy baholar** deyiladi. Ular o'xshash mahsulotlarga baholarni belgilashda yoki baholarning darajasi va nisbatini tahlil qilishda mo'ljal informatsiya sifatida foydalaniladi.

Firmalarning preyskurantlarida, spravochniklarda va boshqa adabiyotlarda e'lon qilingan baholar **preyskurant baholar** deb ataladi.

Hisob-kitobli baholar individual buyurtmalar bo'yicha noandazaviy asbob-uskunalarining shartnomalarida, bitimlarida qo'llaniladigan baholardir. Bunday baholar mol yetkazib beruvchi tomonidan har bir aniq buyurtma uchun uning texnikaviy va tijoriy shart-sharoitlarini hisobga olgan holda hisob-kitob qilinadi va asoslanadi.

Bozor turiga bog'liq ravishda baholarning quyidagi turlari mavjud:

- auksion baholar;
- birjaviy kotirovkalar;
- savdolar baholari.

Sotib oluvchi tomonidan oldindan ko'rilgan tovarlar partiyasi (loti) ga maksimal taklif qilingan daraja bo'yicha ommaviy sotish bahosiga **auksion baholar** deyiladi. Bunday baholar talab va taklif o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi natijasida o'rnatiladi (belgilanadi).

Birja orqali realizatsiya qilinadigan standartlashtirilgan bir toifadagi tovarlarning (shu jumladan, qimmatli qog'ozlarning ham) bahosi **birjaviy kotirovkalar** deb ataladi.

Savdolar baholari ixtisoslashtirilgan savdo alohida shakllarining bahosidan iborat. Savdoning bu shakli maxsus hujjat (tender)da oldindan e'lon qilingan shartlarga ko'ra tovarlarni yetkazishga buyurtmalar berish yoki ma'lum bir ishlarni amalga oshirish uchun pudratlarni olishga asoslangan bo'ladi.

Hududiy bozorlarga bog'liqligini nazarda tutib baholarning turlari quyidagicha farqlanadi:

- yagona baholar;
- mintaqaviy baholar;
- mahalliy baholar.

Yagona baholar mamlakatning barcha hududlarida amal qiladi. Ular davlat tomonidan o'rnatiladi va tartibga solinadi.

Mintaqaviy baholar mamlakatning ayrim hududlarida shakllanadi. Bunday baholarning tarkibiga qishloq xo'jaligi mahsulotlari va xomashyo, gaz elektr energiyasining baholarini kiritish mumkin.

Shu mintaqaning o'zida ishlab chiqariladigan va iste'mol qilinadigan mahsulotlarga o'rnatilgan baholar **mahalliy baholar** deyiladi.

Bozorda davlatning ta'sirchanligi, tartibga solish va raqobat darajasining xarakteri bo'yicha baholarning quyidagi turlari mavjud:

- erkin (bozor) baholar(i);
- qayd etilgan (qat'iy) baholar;
- tartibga solinadigan baholar;
- prestij (kamyob, obro'li) baholar;
- paritet (teng) baholar.

Mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilar va xizmatlarni ko'rsatuvchilar tomonidan bozor konyunkturasiga muvofiq ravishda talab va taklif asosida qo'llaniladigan baho **erkin (bozor) baholar(i)** deyiladi.

Qayd etilgan (qat'iy) baholar ma'lum darajada o'rnatilgan baholardan iborat.

Asosan yuqori ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan muhsulotlarga nisbatan tegishli boshqaruv organlari tomonidan foydalaniladigan baholar **tartibga solinadigan baholar** deb ataladi.

O'tib bo'lmaydigan xususiyatlarga ega bo'lgan juda yuqori sifatli buyumlarning bahosiga **prestij (kamyob, obro'li) baholar** deyiladi.

Bir necha mamlakatlarning davlat hokimiyat organlari tomonidan qishloq xo'jaligi mahsulotlari, boshqa tovarlar va xizmatlar baholari o'rtasidagi nisbatni tartibga solish uchun qo'llaniladigan baholar **paritet (teng) baholar** deb ataladi.

Yetkazib berish va sotish shartlariga ko'ra baholarni quyidagicha farqlash mumkin:

- netto-baholar;
- brutto-baholar (fakturaviy baholar);
- jahon baholari.

Oldi-sotdi joyidagi baholarga **netto-baholar** deyiladi.

Oldi-sotdi shartlariga (soliqlarning turi va miqdori, che-girmalarning mavjudligi va darajasi, frank turlari va sug'urta shartlariga) muvofiq ravishda aniqlanadigan baholar **brutto-baholar** deb ataladi.

Jahon baholari yirik import va eksport operatsiyalari amalga oshiriladigan baholardan iborat. Amaliyotda jahon baholari xomashyo tovarlari bo'yicha eksportyor mamlakatning darajasi yoki bir va auktsionlar bahosi; ishlab chiqarish-texnikaviy maqsadlarga mo'ljallangan buyumlar bo'yicha – jahondagi yetakchi ishlab chiqaruvchilarning baholariga muvofiq; xalq iste'mol tovarlari bo'yicha – yetakchi yirik kataloglarda e'lon qilingan baholarda aniqlanadi.

Amaliyotda **ichki firmaviy (transfert) baholar** degan tushuncha ham mavjud. Bunday baholar bir firmaning bo'linmalari yoki bir assotsiatsiya tarkibida bo'lgan bir necha firmalar o'rtasida mahsulotlar realizatsiya qilinganda qo'llaniladi.

Baholarning yana bir turi bor. Ularning nomi **tabaqalashtirilgan baholar** deb yuritiladi. Bunday baholar tabiiy, hududiy va XYuSlarga bog'liq bo'lmagan boshqa mahsulotni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish xarajatlaridagi farqlar, shuningdek, mahsulotning sifatidagi farqlarga (navi, yangiligi va boshqa sifat belgilariga ko'ra) bog'liq ravishda bir xil mahsulotlarga o'rnatiladigan turli ulgurji, sotib olish va chakana baholardan iborat bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar ishlab chiqaruvchilar tabaqalashtirilgan baholardan iste'molchilarning turli guruhlari uchun foydalanadi. Bunda, albatta, ishlab chiqaruvchi sotib oluvchilarning har bir guruhi uchun maksimal baholarni o'rnatishga harakat qiladi. Bunday baho sotib oluvchining **rezervlashtirilgan bahosi** deyiladi. Rezervlashtirilgan bahoning sotib oluvchilar daromadlariga bog'liq ravishda o'rnatilishi bahoning ideal diversifikatsiyasi deb ataladi. Tabaqalashtirilgan baholar sotib olinayotgan tovarlarning miqdoriga bog'liq ravishda ham o'rnatilishi mumkin. Bunga muvofiq ravishda tovarlarning kichik partiyalari va bir martalik buyumlar uchun baholar yuqori, ular yirik partiyada sotib olinganda esa baholarning darajasi ancha pasaytirilishi mumkin.

Baholarning har bir turi ularga tegishli bo'lgan shakllantirish va foydalanish xususiyatlariga ega. Masalan, XYuSlarning ulgurji baholari sanoat tovarlarining turli guruhlariga tegishli bo'lgan o'ziga xos belgilar bilan xarakterlanadi. Energiya tashuvchilarning bahosi, o'z navbatida, boshqalardan tashqari, resurslarni tejab-tergash siyosatini amalga oshirishda muhim iqtisodiy richag hisoblanadi.

Aniq baho o'zida ma'lum bir elementlarni mujassam etadi. Ularning ahamiyati absolut ifodalashda **bahoning tarkibi**, birlikning qismi yoki foizlarda ifodalangan baho tarkibidagi har bir elementning salmog'i esa **bahoning tarkibiy tuzilmasi** deb ataladi.

Baholarning namunaviy tarkibiy tuzilmasi quyida keltirilgan:

$$UB_x = T + F_x$$

Bu yerda: UB_x – XYuSning ulgurji bahosi;

T – mahsulot tannarxi;

F_x – XYuSning foydasi.

$$UB_m = UB_x + C + UT_y$$

Bu yerda: UB_m – tarmoq ulgurji bahosi;

UB_x – XYuSning ulgurji bahosi;

S – soliqlar (qo'shilgan qiymat solig'i, aksizlar, sotuv solig'i va boshqalar);

UT_y – ulgurji-ta'minot ustamali (ta'minot va transport xarajatlari, ta'minot XYuS-sining foydasi).

$$ChB = UB_m + S_y$$

Bu yerda: ChB – chakana baho;

UB_m – tarmoq ulgurji bahosi;

S_y – savdo ustamasi (muomala xarajatlari, savdo XYuSning foydasi).

Bahoning minimal chegarasini ishlab chiqarish chiqimlari aniqlab beradi. Ularning puldagi ifodasini **mahsulot tannarxi** deb atash qabul qilingan. **Foyda** bahoning majburiy elementi hisoblanadi. XYuS foyda hisobidan dividendlarni to'laydi, ishlab chiqarishni kengaytiradi va modernizatsiya qiladi, kadrlarni tayyorlashni amalga oshiradi, ijtimoiy so-

haga mablag'larni ajratadi. Foyda bahoning muhim elementi hisoblanib, XYuSning moliyaviy-iqtisodiy ahvoli uning hajmiga bevosita bog'liq.

Tovarlar vositachilar (ta'minot-ta'minlash, savdo-sotib olish XyuS-lari va tashkilotlari hamda boshqa vositachilik firmalari) orqali realizatsiya qilinganda bahoda vositachining **ustamasi** o'z aksini topadiki, u vositachilik qilganligi uchun komission yig'implarni, vositachining transport va boshqa xarajatlarini, uning qo'shilgan qiymat solig'i va foydasini o'zida aks ettiradi.

Savdo ustamasi savdo tashkilotlarining mahsulotni realizatsiya qilish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarini (muomala xarajatlarini) va ularning foydasini qamrab oladi. Hozirgi paytda savdo ustamalari markazlashtirilgan tarzda tasdiqlanmaydi, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan alohida tovarlar bo'yicha ularning yuqori chegarasi mintaqaning mahalliy ma'muriyati tomonidan belgilanadi.

Baho yuqorida sanab o'tilgan barcha elementlarni o'zida mujassam etmasligi ham mumkin. Masalan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotib olish bahosida qo'shilgan qiymat solig'i mavjud emas. Shuningdek, barcha tovarlar ham aksizosti tovarlari bo'lavermaydi, ayrim tovarlar esa vositachilarsiz to'g'ridan-to'g'ri iste'molchilarga sotiladi.

Xilma-xil bo'lishiga qaramasdan, bozor baholari erkin iqtisodiyotda talab va taklifga muvofiq ravishda o'rnatiladi. Hukumatning baholarni shakllantirish tizimiga aralashuvi (bunday deyilganda, odatda, tovarlarga baholarni shakllantirish jarayoni va baholar tizimi tushuniladi), jahon amaliyotining ko'rsatishicha, ko'pchilik hollarda, iqtisodiy vaziyatni murakkablashtiradi. Buning sababi shundaki, davlat organlari, odatda, o'zlarining biznesga ishtirok etishlari natijasida qo'shimcha xarajatlarni vujudga keltiradi.

Baholarni aniqlashning turli-tuman konsepsiyalari mavjud. Ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

- sof qiymat asosida baholarni aniqlash (muallifi G.S. Strumilin);
- baholarni o'rtalashtirilgan qiymat asosida aniqlash (D.D. Kondratov);
- takror ishlab chiqarish baholari (V.S. Nemchinov);
- obyektiv asoslangan tarzda baholash (L.S. Kantorovich);
- oxirgi xarajatlarning baholari (S.S. Shatalin).
- va boshqalar.

Bahoni hisoblashning **“o'rtacha xarajatlar va foyda”** metodi o'z asosiga ishlab chiqarishning o'rtacha chiqimlari va ustamasini oladi.

Bunda baho ishlab chiqarish chiqimlari va foydaning yig'indisi sifatida qaraladi. Bu yerda foydaning qismlari esa foydalanilayotgan mehnat va tabiiy resurslarga, kapitalga proporsional ravishda aniqlanadi. Bu metodga ko'ra mehnatning qiymati bahoning asosi bo'lib xizmat qiladi.

Bunday yondashuv erkin bozor tizimi nuqtai nazaridan o'zini oqlamaydi, chunki ko'p XYuSlar o'z tovarlarini yuqori bahoga ega bo'lishga intilib, xarajatlar va foyda bilan baholamasdan, balki xilma-xil omillarni hisobga olgan holda baholaydi. Holbuki, amaliyotda ana shunday bo'lishi mumkin ekan. Har holda buni neoklassiklar tasdiqlaydi. Ularning qarashlaricha, ne'matlarni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish xarajatlari shu mahsulotni sotib olish kerakligi yoki yo'qligi xususidagi iste'molchining tegishli qarori bilan hech qanday umumiylik tomoni yo'q. Bu joyda uni haqiqatdan ham tashvishga soladigan narsa iste'moldagi optimallilikdir. Agar u shu tovarni o'z ehtiyojlarini qondirish uchun yuqori sifatli deb e'tirof etsa, baholarni qoplashga mo'ljallangan xarajatlarni (bu yerda yana shu narsani ham hisobga olish kerakki, u o'zining ish haqiga bu mahsulotdan tashqari yana boshqa bir qancha mahsulotlarni ham sotib olishi kerak) asosli deb hisoblasa, u holda u shu mahsulot o'zida mujassam etgan foydalilikka asoslangan holda qaror qabul qiladi. Tovarda mujassamlangan foydalilikni esa hech qachon shu mahsulotni ishlab chiqarish qiymatiga tenglashtirib bo'lmaydi. Shuning uchun ham, baholarni shakllantirishning ikkinchi metodini "**bozor nimani ko'rsatsa**", deb xarakterlash qabul qilingan.

Bahoni **zararsizlik va maqsadli foydani ta'minlash** asosida hisoblash metodi ham ma'lum. Uning asosida zararsizlik grafigi yoki kutilayotgan foydani ta'minlashning tijoriy biznes-rejalashtirish yotadi. Ayri hollarda baho **chiqariladigan tovarning unikalligi** asosida o'rnatiladi. Bu yerda baho o'rnatilayotgan paytda nafaqat ishlab chiqarish chiqimlari, balki tovarning sotib oluvchi uchun qadr-qimmatini ham inobatga olinadi.

Ko'pchilik hollarda baholar **preyskurant baholar** asosida aniqlanadi. Bunday metodni amalga oshirish jarayonida savdolashish imkoniyati mavjud bo'ladi. Individual sotib oluvchilar uchun buning ahamiyati kamroq bo'lsada, ulgurji sotib oluvchilar uchun bu narsa katta ahamiyatga ega bo'lib, baholarning umumiy darajasiga o'z ta'sirini, albatta, ko'rsatadi.

Bahoni aniqlashning **raqobat savdolari orqali** metodi XYuSlarning pudrat uchun kurashuvi sharoitida qo'llaniladi. Bunda XYuS raqo-

batchilarning kutilayotgan baho takliflarini hisobga oladi. U o'zining oldiga shartnomani qo'lga kiritishni maqsad qilib qo'ygan ekan, boshqa raqobatchilarga nisbatan pastroq bo'lgan bahoni so'raydi.

Bahoni o'rnatish jarayonida faqat iqtisodiy momentlarni emas, balki psixologik momentlarni ham inobatga olmoq lozim. Baholarni shakllantirish borasidagi davlatning tartibga keltiruvchi rolini, daromadlardan olinadigan soliqlar va yana ko'p narsalarni ham unutmash kerak. Shuningdek, baholarni shakllantirishning tarmoq xususiyatlarini hisobga olish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, qishloq xo'jaligida, baholarning, kamida quyidagi uch yo'nalishi rivojlanadi:

- markazlashtirilgan yo'nalish (mahsulotlar muhim turlarining cheklangan doirasiga mo'ljallangan);
- ulgurji-shartnomaviy yo'nalish (ishlab chiqarishga mo'ljallangan tovarlarni ishlab chiqaruvchi va iste'molchi XYuSlar o'rtasida);
- ishlab chiqaruvchilar va savdo o'rtasidagi yo'nalish (xalq iste'moli, noiste'mol tovarlar va kooperatsiyaga tayyorlashlarga mo'ljallangan).

Yuqoridagilardan tashqari, boshqa barcha tovarlarga va shuningdek, o'z savdo tarmog'i mahsulotlari uchun alohida xo'jaliklar tomonidan bahoni mustaqil ravishda o'rnatish hollari ham mavjud.

Baholarni shakllantirishga xarajatli yondashuv metodida XyuSning tovarlarni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish haqiqiy xarajatlari asosiy tayanch nuqta sifatida qabul qilinadi. Baholarni shakllantirishning bu metodi tarixiy jihatdan eng qadimgi va eng ishonchli hisoblanadi. Uning asosida XYuS mahsulotni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish xarajatlarining buxgalteriya hujjatlari bilan tasdiqlangan xarajatlardan iborat bo'lgan haqiqiy kategoriya yotadi. Ma'lum darajada bunday yondashuvning obro'si baholarni shakllantirishni barcha xarajatlarga normal daromadlarni to'liq olish va ularning ishlab chiqarilgan tovarlar o'rtasida to'g'ri taqsimlanishining XYuS uchun zarurligini nazarda tutuvchi iqtisodiy nazariya orqali qo'llab-quvvatlanishi bilan belgilanadi. Biroq baholarni shakllantirishning xarajatli metodi ba'zi bir kamchiliklarga ega. Xususan, ko'p hollarda mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi xarajatlarning salmog'ini, bu narsa ushbu yondashuvga ko'ra bahoning asosi bo'lishiga qaramasdan, baho o'rnatilgunga qadar uni aniqlashning iloji yo'q.

Mahsulotni bozorda realizatsiya qilishni tashkil etishdagi bahoning darajasini ishlab chiqarish masshtabi va sotish hajmi aniqlab beradi.

Iqtisodiy nazariya va buxgalteriya hisobiga ko'ra, mahsulot birligini ishlab chiqarishga qilingan xarajatlarning salmog'i ishlab chiqarish mashtabiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq. Mahsulotni ishlab chiqarish hajmi ortsa, bir buyumga to'g'ri keluvchi doimiy xarajatlar summasi va uni ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlarning umumiy miqdori kamayadi. Baholarni shakllantirishga yondashuvlarni taqqoslash quyidagi xulosani chiqarishga imkon beradi: savodli menejer, bu sohadagi uning qarori haqiqiy xarajatlarni qoplash va faoliyatning tarkib topgan sharoitlarida ko'zda tutilgan foydaning tegishli o'lchamini olishning zarurligi bilan belgilangan bir paytda, baholarni shakllantirishning passiv yo'lga turmasligi kerak. Bu yerda passiv baholarni shakllantirish deyilganda baholarni qat'iy tarzda xarajatlar metodi asosida yoki raqobatchilarning bahoviy qarorlari ta'siri ostida o'rnatilishi nazarda tutilayapti.

Hozirgi sharoitda baholarni shakllantirishdagi eng oqilona yondashuvlardan biri baholarni faol shakllantirish hisoblanadi. U realizatsiyani boshqarish siyosati doirasida eng foydali ishlab chiqarish hajmi, ishlab chiqarishning o'rtacha xarajatlari va operatsiyalar foydaliligining maqsadli darajasiga erishish maqsadida baholarning o'rnatilishini ko'zda tutadi. Baholarni boshqarish orqali realizatsiyaning kerakli hajmi va unga mos keladigan o'rtacha xarajatlarning miqdoriga erishiladiki, bu narsa oxir-oqibatda, XYuSni operatsiyalar foydaliligining ko'zda tutilgan darajasiga olib chiqadi.

Muammoni hal etishga bunday yondashuv baholarni shakllantirish xarajatli metodining "kasal" joyidan – "kuchsiz" bozorlarda (konyunkturasi yomonlashib borayotgan bozorlarda) juda yuqori baholarni yoki "kuchli" bozorlarda (talab o'sib borayotgan bozorlarda) juda past baholarni o'rnatishdan – qochishga imkon beradi.

Baholarni shakllantirishning xarajatli metodidan voz kechish oson ish emas. Chunki bu narsa XYuSning menejerlaridan yangi mahsulotni ishlab chiqarishga investitsiyalar boshlangunga qadar baho bo'yicha ularning pozitsiyalarini aniqlashni taqozo etadi. Buning uchun yangi buyumlarni yaratish algoritmini to'liq o'zgartirish, baholarni shakllantirishning qiymat yondashuviga o'tish kerak.

Baholarni qimmatli shakllantirish baholarni shunday o'rnatilishini taqozo etadiki, unga ko'ra bu narsa XYuSning yuqori foyda olishini "baho/xarajatlar" qulay nisbatiga erishish hisobidan ta'minlamog'i kerak. Buning uchun, eng avvalo, tovar uchun sotib oluvchi qanday bahoni to'lashga tayyor ekanligini bilmog' lozim. Albatta, turli

holatlarning ta'siri mavjud bo'lganligi uchun uni aniqlash ancha murakab hisoblanadi.

Tajribali sotib oluvchilar tovar uchun to'lashga tayyor bo'lgan haqiqiy summalarini kamdan-kam hollardagina aytadilar. Ayniqsa, bu bilan firmalarni ta'minlovchi faoliyat bilan kasbiy shug'ullanuvchilar alohida ajralib turadi. Agar o'zlari xaridor bo'layotgan tegishli tovarlar baholarining o'zgarib turishi mumkinligini tushunsalar, ular faqat kerakli tovarning haqiqiy bahosini yashiribgina qolmasdan, balki bu xususida ishlab chiqaruvchini ongli ravishda chalg'itish usullarini ham qidirib topishga harakat qiladilar. Bunday vaziyatda ishlab chiqaruvchi marketologlarining iste'molchilar bilan aloqalari asosida qurilgan barcha urinishlari "tadbirkor" ta'minotchilar tomonidan ongli ravishda "tashlangan" dezinformatsiya orqali yo'qqa chiqarilishi mumkin.

Shuning uchun ham, bunday vaziyatda XYuS ta'minotchisi mutaxassisining asosiy vazifasi sotib oluvchilar to'lashga tayyor bo'lgan bahoda katta miqdordagi buyurtmalarni olmaslik bilan belgilanadi. XYuS marketologi va ta'minotchilarning o'ziga xos bo'lgan "san'ati" sotib oluvchilardan tovarning haqiqiy bahosini o'zida iloji boricha ko'proq aks ettirishi mumkin bo'lgan bahoda to'lashga ko'proq tayyor ekanliklariga erishish orqali ifodalanadi. Bir vaqtning o'zida, firmaning yangi mahsulotini qanday bahoda sotib olishga tayyor ekanliklari xususida sotib oluvchilarga murojaat qilish xato hisoblanadi. Sotib oluvchilar bunday vaziyatda yangi tovarni yetarli darajada baholay olmaslikka va uning bahosini iloji boricha pasaytirishga harakat qilishlari tufayli ularning yuqoridagi savolga javoblari hamma vaqt ham amaliy ahamiyatga ega bo'lavermaydi. Hayotda sotuvning haqiqiy bahosi marketing tadqiqotlarining natijalari bilan kamdan-kam hollardagina bir-biriga mos tushadi.

6.3. Xo'jalik yurituvchi subyekt marketing strategiyasining moliyaviy jihatlari

Agar mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining 5 yoki 10 yilga mo'ljallangan ilmiy asoslangan istiqboli oldindan oqilona tarzda aniqlangan bo'lsa, baho strategiyasini mustahkam egallash mumkin. Aks holda faqat hozirgi paytda ishlab chiqarilayotgan tovarlarning emas, balki ilmiy-texnika taraqqiyoti va ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilmasidagi ilg'or o'zgarishlar ta'siri ostida yaratilishi lozim bo'lgan yangi barcha buyumlar bahosining dinamikasini ham ko'proq yoki ozroq aniqlikda

ko'rish imkoniyati murakkabligicha qolaveradi. Ma'lumki, iqtisodiy jihatdan yuqori sur'atlarda taraqqiy etgan mamlakatlarning barchasida erkin baholar, odatda, davlat tomonidan tartibga solinadigan baholar bilan oqilona qo'shib olib boriladi.

XYuSlar marketing strategiyasining moliyaviy jihatlari raqobat sharoitida bozordagi baho bozor iqtisodiyotining asosiy bo'g'iniga bog'liq bo'lmagan omillar asosida ustuvor ravishda shakllanishini va u uchun, asosan, topshirilgan o'lcham ekanligini nazarda tutadi. XYuSning bozor muhiti bozor tashqi omillari va shart-sharoitlari hamda no-bozor xo'jalik aloqalar majmuyidan iborat bo'lib, ular iqtisodiyotning asosiy bo'g'ini faoliyati samaradorligini, uning maqsadli strategiyasi va tadbirkorlik muhitidagi xatti-harakati taktikasining amalga oshirilishini ko'zda tutadi.

Baholarni shakllantirish masalalarini hal etish uchun raqobat muhitini tahlil qilib, XYuSning tegishli xizmatlari mahsulotlarni yetkazib berish va ularni realizatsiya qilish baholarini o'rganishi (1), soliqlar va boshqa to'lovlarni inobatga olgan holda XYuSning ishlab chiqarish va sotish chiqimlari, mol yetkazib berish shartlari va XYuSni ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlashga baho berishi (2), amalga oshirilayotgan tadbirlar va faoliyat umumiy samaradorligini o'lchab ko'rish (3) kerak.

Ana shu yuqoridagi uch yo'nalish XYuS faoliyat ko'rsatishining **mikromuhitini** xarakterlaydi biroq XYuS faoliyatining umumiy sharoitlarini cheklamaydi. XYuS faoliyatining umumiy sharoitlarini **makromuhit** deb e'tirof etish qabul qilingan bo'lib, u o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi:

- inflatsion omillar, shu jumladan inflatsion kutilishlar;
- ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlardagi o'zgarishlar (mehnat, shu sohada no-barqarorlashtiruvchi holatlar, siyosiy omillarni ham qo'shib hisoblaganda);
- davlat va mahalliy hokimiyat organlarining moliyaviy, soliq va pul-kredit siyosati);
- baholarni davlat tomonidan tartibga solish sohasida ko'riladigan choralar;
- XYuSning bozorda faoliyat ko'rsatishini qonuniy ta'minlashga qaratilgan o'zgarishlar.

Xo'jalik yurituvchi subyekt, mulkdorning bozor vakili yoki uning vakolatchisi sifatida iqtisodiy mustaqillik va XYuS o'z xatti-harakatini tanlash erkinligi bozor baholarini shakllantirishning zaruriy shartlari

hisoblanadi. O‘zaro manfaatli, xususan, og‘zaki bitimlar, shartnomalar, oldi-sotdi shartnomalari ko‘rinishidagi shartnomalar vositasida amalga oshiriladigan xo‘jalik subyektlarining tijoriy asosdagi munosabatlari ham shunga kiradi. Bu yerda yo‘qotishlar, zararlar va qo‘ldan chiqarilgan imkoniyatlarni qoplash kafolatini beruvchi shartnoma-bitim munosabatlari, boshqa xo‘jalik munozaralariga ta‘sir ko‘rsatish va ularni himoya qilish muhim rol o‘ynaydi. Raqobat muhitining mavjudligi va monopolizmga barham berish ham bu yerda kerakli sharoit sifatida maydonga chiqib, ular xo‘jalik yuritish subyektlarini, bozor vakillarini xattiharakatni tanlash imkoniyatlari bilan ta‘minlaydi. Bularning qatoriga muvozanat baholar evaziga talab va taklif nisbatlarining tenglashuvi oqibatida vujudga keladigan bozor muvozanatini ham kiritish kerak.

Bozor baholarini shakllantirish jarayoni, boshqa holatlardan tashqari, yana bahoni o‘rnatish xususida kim qaror qabul qilganligiga va uni kim tayyorlaganligiga ham bog‘liq. Shuning uchun ham, baholar qay hollarda direktorlar kengashi, hissadorlik jamiyatining prezidenti, XYuSning bosh direktori, uning o‘rin-bosarlari va qay hollarda esa ta‘minot bo‘limining boshlig‘i, uning joylardagi vakillari tomonidan tasdiqlanishini bilish juda muhim. Shuningdek, bahoni asoslash bilan shug‘ullandigan ma‘muriyat xizmatlari va bo‘linmalarining aniq funksiyalarini belgilash ham kerak. Bunday faoliyat XYuS markaziy xizmatlari tomonidan qat‘iy muvofiqlashtirilgan asosda amalga oshirilmog‘i lozim.

XYuS tomonidan realizatsiya qilinishi mumkin bo‘lgan tovarlar bahosini asoslash, hisob-kitob qilish va o‘rnatish quyida taklif etilayotgan ketma-ketlikda va faoliyat turlari bo‘yicha amalga oshirish tavsiya qilinadi:

- tarkib topgan bozor, konyunktura va XYuS mahsulotining bahosini tahlil qilish;
- baholarni o‘rnatish joriy amaliyotining strategiyasi va prinsiplarini ishlab chiqish;
- kutilayotgan bozorni o‘rganish va rejalashtirilayotgan davr uchun talabni aniqlash;
- raqobatchilarning tovarlari va baholarini tahlil qilish;
- ishlab chiqarish hajmi va talabni qondirishning turli darajalarida taklif bahosi, ishlab chiqarish chiqimlari va tovarlarni realizatsiya qilish imkoniyatlarini aniqlash;

- baholarni shakllantirishning qabul qilingan strategiyasi va prinsiplari amalga oshirilishining mumkin bo'lgan variantlarida ishlab chiqarish va realizatsiya samaradorligini baholash;

- baholarni o'rnatish metodlarini tanlash;

- realizatsiya qilinadigan tovarning bahosini tasdiqlash.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan ishlarni biznes-rejalashtirish va shu XYuS baholarini prognozlash bilan bog'liq bo'lgan hisob-kitoblar bilan almashtirmaslik kerak. Ba'zi bir o'xshashliklar bo'lishiga qaramasdan, biznes-rejani ishlab chiqish va asoslash XYuSning baho strategiyasini ishlab chiqish uchun zarur bo'lgan barcha o'lchamlarni (parametrlarni) chuqur tasavvur qilishga imkon bersa-da, ularni bir xil deb qabul qilmaslik kerak.

Bozoriy baholarni shakllantirishning omillari orasida **talab omillarini** alohida ajratish maqsadga muvofiqki, ular yordamida sotib oluvchi tomonidan tovarga bo'lgan talabning bahosi aniqlanadi. Bunga tovarning foydaliligi yoki iste'mol xususiyatlari, ya'ni ehtiyojni qondirish qobiliyati, uning sifat tavsiflari kiradi. Undan so'ng ushbu tovarni sotib oluvchi ega bo'lgan to'lovga layoqatli talabning tavsifi, shuningdek, tovarni sotib olishdan bosh torta turib, sotib oluvchi qilishi mumkin bo'lgan jamg'armaning darajasi kerak. Oxirida talabning hajmi, ya'ni bahoning shu darajasida sotib oluvchi qodir bo'lgan tovarning miqdori aniqlanadi.

Iste'mol tanlov omillari almashtiriladigan tovarlar tizimida tovarning raqobatdoshligini aniqlab beradi. Tovar va mahsulotlarni sotib oluvchilar, ular bilan raqobat qiluvchilar, raqobat tovarlari bilan tovarning almashuvchanligi, almashtiriladigan yoki o'zaro almashtiriladigan tovarlarning taqqoslanishi ehtiyojning tarkibiy tuzilmasini belgilab beradi. Bu yerda shu tovarni yoki shu tovar bozorini ularni to'ldiradigan tovarlar yoki ularni to'ldiradigan tovarlar bozori bilan taqqoslash katta ahamiyatga ega.

Taklif omillari mol yetkazib beruvchi-sotuvchi tomonidan tovarning taklif bahosini o'rnatishga yordam beradi. Bu yerda bozorga taklif qilinayotgan tovarning umumiy soni va XYuS tomonidan bozorga yetkazib berilayotgan tovarning sonini (bo'lishi mumkin bo'lgan boshqa mol yetkazib beruvchilarda shu tovarning zaxiralarini va XYuS dagi zaxiralarni qo'shgan holda) bilish juda muhim. Undan so'ng tovarni bozorda sotishdagi ishlab chiqarish va muomala xarajatlariga, shuningdek, tovarni ishlab chiqarishda foydalanilgan ishlab chiqarish omillari va

ishchi kuchining bahosiga aniqlik kiritib olish kerak. Odatda, tabiiy resurslar, kapital va mehnatning baholari cheklanadi. Davlat va ijtimoiy fondlarga soliqlar, aksizlar va boshqa to'lovlar hamda ajratmalar, bojlar ajratiladi. Foyda va uning investitsiyalarga, rezerv va sug'urta fondlariga, dividendlar va boshqa maqsadlarga taqsimlanishi aniqlanadi.

Muqobil ishlab chiqarish imkoniyatlari bilan bog'liq bo'lgan omillar ham mavjud. Bu yerda gap XYuS ishlab chiqarish imkoniyatlaridan maksimal foydalanilganda mahsulotlarning maksimal almashuvchanligi, ya'ni mahsulotlarning ishlab chiqarish almashuvchanligi, shuningdek, muqobil texnologiyalarning ham maksimal almashuvchanligi xususida ketayapti. Qisqasi, bu yerda ish barcha ishlab chiqarish omillarining – tabiiy resurslar, kapital, mehnatning – maksimal almashuvchanligiga borib taqaladi. Ana shular asosida muqobil chiqimlar atroflicha to'liq aniqlanadi va bu narsa baholarni shakllantirishda hisobga olinadi.

Baholarni shakllantirishning XYuS tomonidan **nazorat qilinadigan va nazorat qilinmaydigan omillari** alohida ajratiladi. Birinchi guruhga kiruvchi omillarga XYuSning yuqori rahbarlik organlari va uning funksional xizmatlari tomonidan boshqariladigan omillar kiradi. Ikkinchi guruh esa XYuSning o'ziga bog'liq bo'lmagan omillaridan tashkil topadi. Iqtisodiyotning asosiy bo'g'inini bu omillarga moslashtirish o'z faoliyatida nazorat qilinmaydigan omillarning talablarini hisobga olgan holda nazorat qilinadigan qismini boshqarish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Real xo'jalik amaliyotida baholarni shakllantirishning yuqorida ko'rib o'tilgan xususiyatlarini inobatga oluvchi yoki olmaydigan baholar strategiyasining butun bir tizimi mavjud. Quyida ularning eng muhimlarini keltirib o'tamiz.

Yuqori baholar strategiyasi (“qaymog'ini ajratib olish”) dastlab tovarlarni ularning ishlab chiqarish xarajatlaridan ancha yuqori baholarda sotilishini, keyin esa baho pasaytirilishini ko'zda tutadi. Bu patent bilan himoyalangan, yangi tovarlarga tegishli. Bunday strategiya joriy talab darajasining yuqoriligi, tovarning yuqori bahosi iste'molchi tomonidan e'tirof etilgan tovar sifatining yuqoriligi va shunga o'xshash boshqa sharoitlarda mumkin.

Past baholar strategiyasi yoki bozorga “yorib kirish” strategiyasi ham mavjud. Bunday strategiya talabni rag'batlantirish maqsadida amalga oshiriladi. U ishlab chiqarish katta hajmda va talab yuqori elastik

bo'lgan bozorlarda samarali bo'lib, unda sotib oluvchilar baholarning pasayishiga keskin munosabat bildiradilar va talabni oshiradilar. XYuS ommaviy ishlab chiqarish hiso-bidan baholarning past darajasini ushlab turadi.

Tabaqalashtirilgan baholar strategiyasi xilma-xil bozorlar, ularning segmentlari va sotib oluvchilari uchun baholarning o'rtacha darajasiga nisbatan turli-tuman chegirma va ustamalarni qo'llash evaziga amalga oshiriladi.

Imtiyozli baholar strategiyasi imtiyozli baholarni taklif qilishdan XYuS manfaatdor bo'lgan sotib oluvchilar bilan ishlashga qaratilgan.

Elastik baholar strategiyasi baholarning iste'molchilar sotib olish qobiliyatiga bog'liq ravishda o'rnatilishini anglatadi.

Barqaror, standart, o'zgarmaydigan baholar strategiyasi nisbatan uzoq vaqt davomida tovarlarning bir xil bahoda realizatsiya qilinishini nazarda tutadi.

Yaxlitlanmagan baholar strategiyasida sotib oluvchi tovarni, masalan, 1000 so'mga emas, balki 999,9 so'mga sotib oladi. Bu holda sotib oluvchi bunday baholarni past yoki baholarni o'rnatishning puxta va aniq hisob-kitoblarga asoslanganligining isboti sifatida e'tirof etadi.

Ommaviy sotib olishlar bahosi va baholarni tovarning sifati bilan uzviy bog'langanligi strategiyalari ham amaliyotda qo'llaniladi.

Baholarning har qanday strategiyasida, raqobatchilarning baholarini tahlil qila borib, XYuS o'zi tomonidan taqdim etilishi mumkin bo'lgan chegirmalar tizimiga jiddiy e'tibor bermog'i lozim. Jahon amaliyotida baholardan qilinadigan chegirmalarning 20 ga yaqin turi mavjud. Masalan, "skonto" chegirmasining "3/12, netto 30" tartibida ifodalanishida to'lov 30 kun ichida amalga oshirilishi kerak, agar sotib oluvchi to'lovni dastlabki 12 kun ichida amalga oshirsa, u 3% kam to'laydi, degan ma'noni anglatadi. Aylanma uchun bonus chegirmalari ham qo'llaniladi. Aylanma sotuviga bog'liq ravishda u doimiy sotib oluvchilarga nisbatan qilinadi. **Progressiv chegirmalar** sotib olishning sifati, hajmi va davriyligiga bog'liq ravishda sotib oluvchiga taqdim etiladi. **Tovarlarning almashtirilishi yoki shu bilan bog'liq bo'lgan chegirma** shu firmadan oldin sotib olingan eski tovarni qaytarganligi uchun taqdim qilinishi mumkin. Tovarlarni xorijga sotilganda **eksport chegirmalari** qo'llaniladi. **Funksional chegirmalar** yoki **savdo sohasidagi chegirmalar** tovarlarning harakatlanishini amalga oshiruvchi xizmatlarga ma'lum bir funksiyalarni bajarganligi uchun beriladi. **Maxsus chegirmalar** ishlab chiqaruvchi manfaatdor bo'lgan sotib oluvchilarga

sotuvchi tomonidan taqdim etiladi. **Yashirin chegirmalar** sotib oluvchilarga tekin namunalar ko‘rinishida berilishi mumkin. Chegirmalarning oxirgi turiga shartnomalarda qayd etilmaydigan va og‘zaki kelishuvlarga muvofiq amalga oshiriladigan **konfidensial chegirmalar** ham kiradi.

Ustamalar baholarni shakllantirishda chegirmalarga nisbatan kamroq qo‘llaniladi. Ularning qo‘llanilishi tovarlar sifatining ortishi, tovarlarning kreditga sotilishi va shunga o‘xshashlar bilan bog‘liq.

Tovarlarga nisbatan baholarni asoslash va baholarni shakllantirish strategiyasini samarali amalga oshirish uchun XYuS o‘zi faoliyat ko‘rsatadigan maqsadli bozorlarini² aniqlab olmog‘i, turli bozorlarning masshtablari va bozor talablarini qondirishning o‘z imkoniyatlari to‘g‘risida aniq tasavvurga ega bo‘lmog‘i kerak.

Undan so‘ng XYuS ning mamlakat ichki bozoridagi hamda yaqin va uzoq xorij mamlakatlari tashqi bozorlaridagi faoliyat sohasini aniqlash va cheklab olmoq lozim. Yaqin va uzoq xorij mamlakatlari tashqi bozorlaridagi faoliyat ko‘rsatish shartlari va huquqiy tartibga solish normalariga ko‘ra bir-biridan keskin farq qiladi. Bozorlarning hududiy geografiyasini bilish ham muhimki, ular uchun faoliyat ko‘rsatishning o‘ziga xos xususiyatlari, shahar va qishloq bozorlarining nisbatiga tegishli bo‘lgan belgilar mavjud bo‘lib, ular har ehtimolga qarshi o‘zlarining xususiyatlarini uzoq vaqt davomida yana saqlab qolishi mumkin. Va nihoyat, baholarni shakllantirishning strategik yo‘naltirilishida joriy investitsion talab bozorlarini aniq chegaralab olmoq ham zarur.

XYuSlarga mo‘ljalni aniq olish va maqsadli bozorlarni tanlashga **bozorni segmentlashtirish** imkon beradi. Bozorni segmentlashtirish o‘rganish metodi hisoblanadi. Unga ko‘ra iste‘molchilar ehtiyojlari, tavsifi, xatti-harakatining o‘ziga xosligi va shunga o‘xshash xususiyatlariga muvofiq guruhlarga ajratiladi. Bozor segmenti bir xil toifadagi iste‘molchilardan, u yoki bu holatga bir xil tarzda reaksiya qiluvchilardan tashkil topadi.

Yaxlit olinganda bozor iqtisodiyotida bozor baholarini shakllantirishning umumiy belgilari bozorning turli sohalarida baholarning turli-tuman ko‘rinishlarini qo‘llash orqali amalga oshiriladi. Raqobatning er-

---

² Maqsadli bozorlar deyilganda XYuS mo‘ljallayotgan bozorlar nazarda tutiladi. Ana shunday bozorlarni aniqlab olmoq uchun, eng avvalo, u sotuvchi bozori yoki sotib oluvchi bozorining umumiy bahosini hisobga olishi kerak. Sotuvchining bozorida sotuvchi (mahsulotni ishlab chiqaruvchi) ustuvor o‘ringa ega bo‘ladi va u realizatsiya qilinadigan tovarlarning bahosini amalda belgilaydi. Xaridor bozorida esa ustuvor o‘rin sotib oluvchiga tegishli bo‘ladi. XYuS bunday sharoitda iste‘molchi talablarining qattiq sharoitlarida faoliyat ko‘rsatadi.

kinlik darajasi va baholarni shakllantirishga (bular bozorlar tipini klassifikatsiya qilishda asosiy mezon sifatida maydonga chiqadi) bog'liq ravishda bozorlar quyidagi to'rt asosiy tipga ajratiladi:

- **erkin** (sof yoki takomillashgan) **raqobat**. U baholarni aniqlashda erkin musobaqalashishning mavjudligi bilan xarakterlanadi;

- **monopolistik raqobat**. Bunda to'liq almashtirilishi mumkin bo'lmagan xilma-xil tovarlar guruhini ishlab chiqaruvchi XYuSiarning musobaqalashishi amalga oshiriladi;

- **oligopolistik raqobat**. Bu ko'p bo'lmagan ishlab chiqaruvchilar raqobat bozoridan iborat;

- **monopolistik bozor**. Bunday bozor tovarlarning bahosini o'rnatishda bir xo'jalik subyekti hukmronlik qiladigan bozordir.

Bozor iqtisodiyotida marketing-baho strategiyasining moliyaviy jihatlarini shakllantirish shakl va sharoitlarining ko'p turiligi bilan xarakterlanadi. Bu o'z tovarini realizatsiya qiluvchi xo'jalik yurituvchi subyektlar iqtisodiy nuqtayi nazardan nimadan iborat ekanligiga va turli bozorlarda shu tovarlarni iste'mol qilish imkoniyatining qandayligiga bog'liq.

Baholarni shakllantirishning u yoki bu strategiyasi yohud ularning turli kombinatsiyalarini qo'llash tovarlarni realizatsiya qiluvchilarning egalariga ko'zda tutilgan pul tushumlariga ega bo'lishni va shu asosda zaruriy moliyaviy fondlarni muvaffaqiyatli shakllantirishga imkon beradi.

6.4. Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar

6-bob. Xo'jalik yurituvchi subyektning baho siyosati va baholarni shakllantirish asoslari, marketing strategiyasining moliyaviy jihatlarini

6.1. Baholarni shakllantirishning obyektiv asoslari

- Baho deb nimaga aytiladi?
- Bozor iqtisodiyoti sharoitida bahoning asosi sifatida nima maydonga chiqadi?
- Baho qanday funksiyalarni bajaradi?
- Bahoning o'lchov funksiyasining mazmuni nimadan iborat?
- Baho hisob-nazorat funksiyasining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

- Bahoning taqsimlash funksiyasi nimalar bilan xarakterlanadi?
- Bahoning tartibga solish funksiyasiga tegishli bo'lgan xarakterli belgilar nimalardan iborat?
  - Qanday holatlarda baho ijtimoiy funksiyani bajaradi?
  - Qanday hollarda bahoning rag'batlantiruvchi funksiyasi namoyon bo'ladi?

6.2. Baho turlari, uning tarkibiy tuzilmasi va baholarni shakllantirish metodlari

- Baholarni qanday belgilarga ko'ra klassifikatsiya qilish mumkin?
- Aylanmaga xizmat qilish xarakteri bo'yicha baholar qanday farqlanadi?
  - Ulgurji baho deb nimaga aytiladi?
  - Qanday baho chakana baho deyiladi?
  - Qay hollarda sotib olish baholari qo'llaniladi?
  - Qurilish mahsulotlarining bahosi qanday qiymatlarda to'lanadi?
  - O'rnatilishiga qarab baholarning qanday turlari mavjud?
  - Qanday baholar qat'iy baholar deyiladi?
  - Joriy baholar deyilganda nima tushuniladi?
  - O'zgaruvchan ("harakatchan") baholar qanday baholardan iborat?
- Almashtiriluvchi ("sakrovchi") baholar qanday buyumlarga nisbatan o'rnatiladi?
  - Vaqt omiliga ko'ra baholarning qanday turlari bo'lishi mumkin?
  - Qanday baholarga doimiy baholar deyiladi?
  - Mavsumiy baholar deb nimaga aytiladi?
  - Qanday mahsulotlarning bahosi bosqichli baholarda belgilanadi?
- Baholar xususida ma'lumotlarni olish usuliga muvofiq baholar qanday farqlanadi?
  - Qanday baholarga ma'lumotnomaviy baholar deyiladi?
  - Qayerlarda e'lon qilingan baholar preyskurant baholar deb ataladi?
    - Qanday baholar hisob-kitobli baholardir?
    - Bozor turiga bog'liq ravishda baholarning qanday turlari mavjud?

- Qanday baholarga auksion baholar deyiladi?
- Birjaviy kotirovkalar deb nimaga aytiladi?
- Qanday baholar savdolar baholaridan iborat?
- Hududiy bozorlarga bog'liqligini nazarda tutib baholarning turlari qanday farqlanadi?
  - Yagona (yaxlit) baholar qayerlarda amal qiladi?
  - Mintaqaviy baholar qayerlarda shakllanadi?
  - Qanday baholar mahalliy baholar deyiladi?
  - Bozorda davlatning ta'sirchanligi, tartibga solish va raqo-bat darajasining xarakteri bo'yicha baholarning qanday turlari mavjud?
    - Qanday baho erkin (bozor) baholar(i) deyiladi?
    - Qayd etilgan (qat'iy) baholar qanday baholardan iborat?
    - Qanday baholar tartibga solinadigan baholar deb ataladi?
    - Qanday buyumlarning bahosiga prestij (kamyob, obro'li) baholar deyiladi?
  - Qanday baholar paritet (teng) baholar deb ataladi?
  - Yetkazib berish va sotish shartlariga ko'ra baholarni qanday farqlash mumkin?
    - Qanday baholarga netto-baholar deyiladi?
    - Qanday ravishda aniqlanadigan baholar brutto-baholar deb ataladi?
      - Jahon baholari qanday baholardan iborat?
      - Ichki firmaviy (transfert) baholar qayerlarda qo'llaniladi?
      - Qanday baholar tabaqalashtirilgan baholar deb yuritiladi?
      - Qanday baho rezervlashtirilgan baho deyiladi?
  - Bahoning tarkibi va tarkibiy tuzilmasi deb nimaga aytiladi, ularning tarkibiga nimalar kiradi?
    - Baholarni aniqlashning qanday turli-tuman konsepsiyalari mavjud?
      - Bahoni hisoblashning "o'rtacha xarajatlar va foyda" metodi o'z asosiga nimalarni oladi?
        - Baholarni shakllantirishning "bozor nimani ko'rsatsa", metodining mazmun-mohiyati nimalardan iborat?
        - Bahoni zararsizlik va maqsadli foydani ta'minlash asosida hisoblash metodiga xos bo'lgan xarakterli belgilar nimalardan iborat?
        - Qanday hollarda baho chiqariladigan tovarning unikalligi asosida o'rnatiladi?

- Preyskurant baholarning asosida nima yotadi?
- Bahoni aniqlashning raqobat savdolari orqali metodi qanday sharoitda qo'llaniladi?
- Qishloq xo'jaligida baholarning qanday yo'nalishlari rivojlanadi?
- Baholarni shakllantirishga xarajatli yondashuv metodida asosiy tayanch nuqta sifatida nimalar qabul qilinadi?
- Baholarni qimmatli shakllantirish baholarni qanday o'rnatilishini taqoza etadi?

6.3. Xo'jalik yurituvchi subyekt marketing strategiyasining moliyaviy jihatlari

- XYuSlar marketing strategiyasining moliyaviy jihatlari nimalarni nazarda tutadi?
- XYuS faoliyat ko'rsatishining mikromuhiti va makromuhi-ti nimalardan iborat va ular o'z ichiga nimalarni qamrab oladi?
- XYuS tomonidan realizatsiya qilinishi mumkin bo'lgan tovarlar bahosini asoslash, hisob-kitob qilish va o'rnatish qanday ketma-ketlikda va faoliyat turlari bo'yicha amalga oshirilishi maqsadga muvofiq?
- Talab, iste'mol tanlovi, taklif, muqobil ishlab chiqarish imkoniyatlari bilan bog'liq bo'lgan omillar, nazorat qilinadigan va nazorat qilinmaydigan omillar nimalardan iborat?
- Yuqori baholar strategiyasi ("qaymog'ini ajratib olish") nimani ko'zda tutadi?
- Past baholar strategiyasi qanday maqsadlarda amalga oshiriladi?
- Tabaqalashtirilgan baholar strategiyasi nimalarni qo'l-lash evaziga amalga oshiriladi?
- Imtiyozli baholar strategiyasi nimalarga qaratilgan?
- Elastik baholar strategiyasi nimalarni anglatadi?
- Barqaror, standart (andozaviy), o'zgarmaydigan baholar strategiyasi nimalarni nazarda tutadi?
- Yaxlitlanmagan baholar strategiyasi nimadan iborat?
- Ommaviy sotib olishlar bahosi va baholarni tovarning sifati bilan uzviy bog'langanligi strategiyalarining o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari nimalardan iborat?

- “Skonto” chegirma, progressiv chegirmalar, tovarlarning almashtirilishi yoki shu bilan bog‘liq bo‘lgan chegirma, eksport chegirmalari, funksional chegirmalar yoki savdo sohasidagi chegirmalar, maxsus chegirmalar, yashirin chegirmalar, konfidensial chegirmalar deyilganda nimalar tushuniladi?

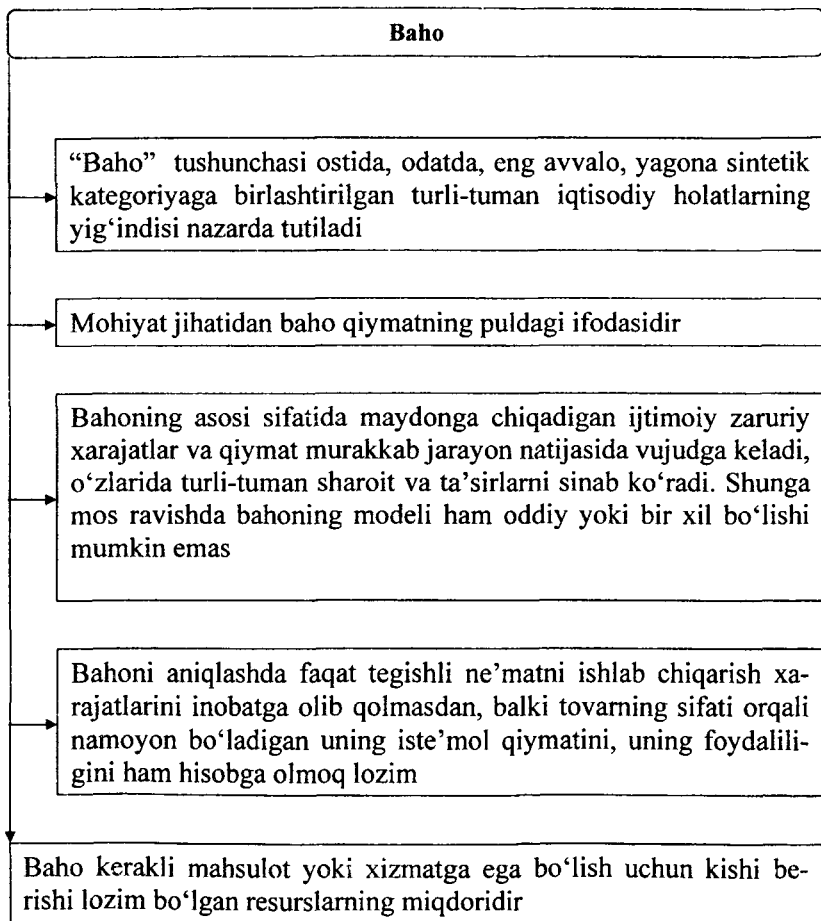
- Bozorni segmentlashtirish nimalardan iborat?

- Raqobatning erkinlik darajasi va baholarni shakllantirishga bog‘liq ravishda bozorlarning qanday tiplari mavjud?

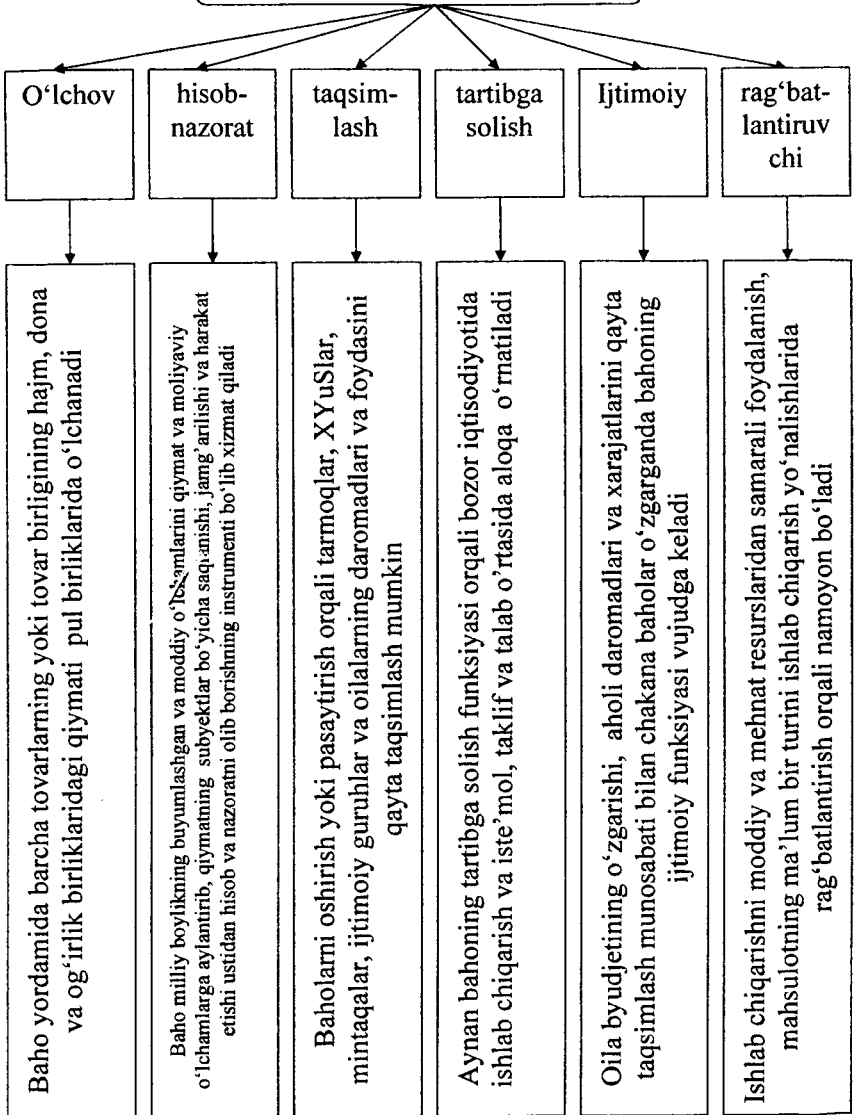
6.5. Mustaqil o'zlashtirish uchun chizma materiallar

6-bob. Xo'jalik yurituvchi subyektning baho siyosati va baholarni shakllantirish asoslari, marketing strategiyasining moliyaviy jihatlar

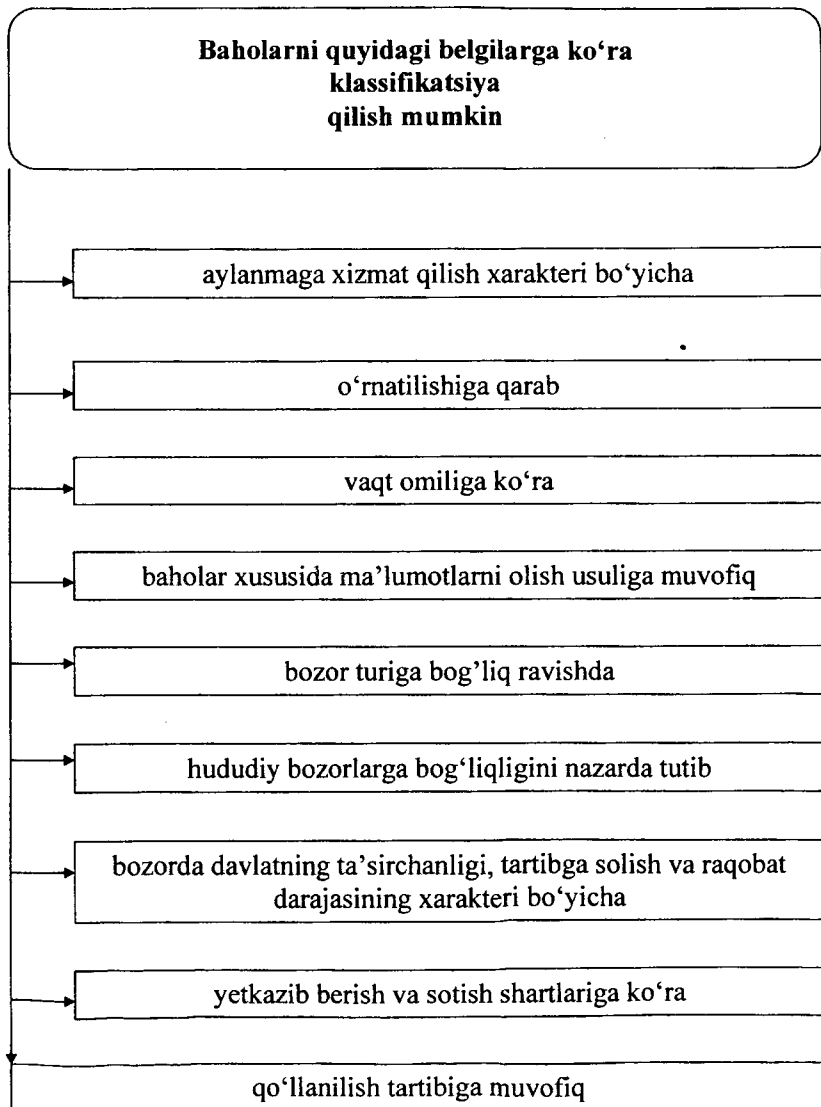
6.1. Baholarni shakllantirishning obyektiv asoslari

Bahoning funksiyalari

6.2. Baho turlari, uning tarkibiy tuzilmasi va baholarni shakllantirish metodlari

**Aylanmaga xizmat qilish xarakteri bo'yicha baholar
quyidagicha farqlanadi**

ulgurji

XYuSlar tovarlarning yirik partiyasini sanoat, qishloq xo'jaligi yoki boshqa XYuS larga yoki ta'minot tashkilotlariga sotadigan bahosi

chakana

Savdo tashkilotlari tomonidan aholining shaxsiy iste'moli uchun kichik miqdorlarda sotiladigan ne'matlarga o'rnatilgan baho chakana baho deb atadi

sotib
olish

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari tomonidan o'z mahsulotlarini davlatga sotish sotib olish baholarida amalga oshiriladi

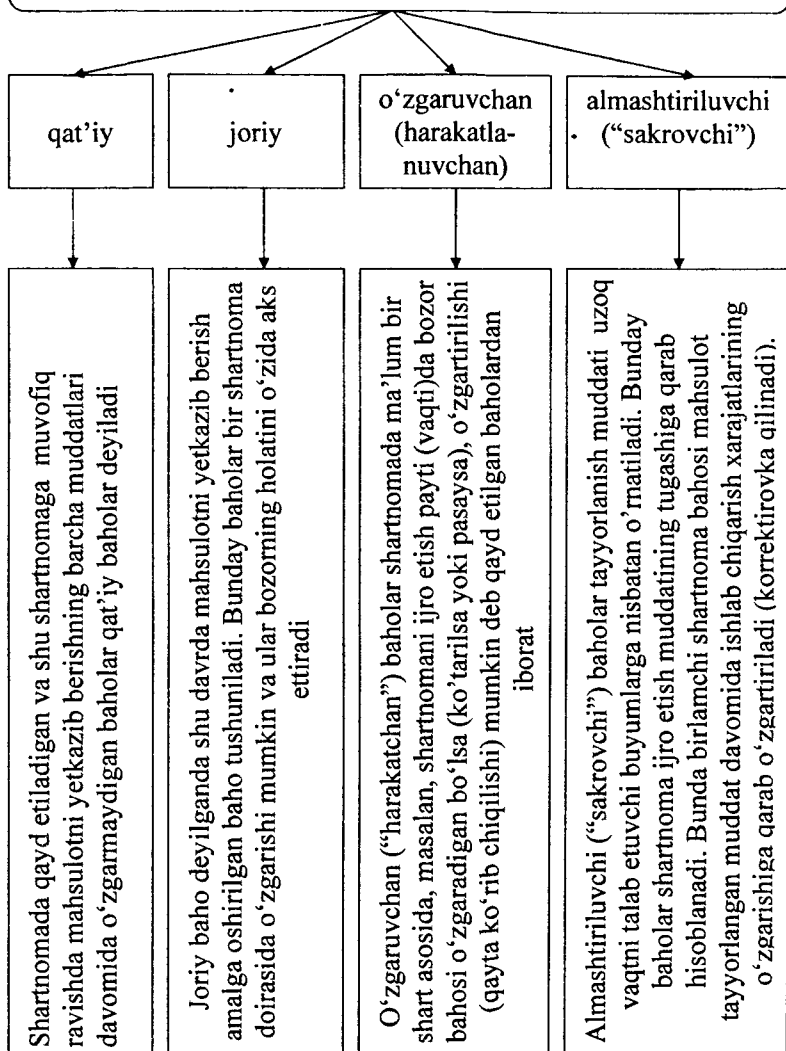
smeta

Smeta qiymatida qurilish mahsulotlari (binolar, inshootlar va boshqalar) ning bahosi to'lanadi

tarif

Yuklarni tashish, elektr energiyasi, issiqlik, suv, sog'liqni saqlash xizmatlari, mehmonxona, sayyohlik va boshqa xizmatlarning bahosi tariflar orqali ifodalanadi

O'rnatilishiga qarab baholarning quyidagi turlari mavjud

Vaqt omiliga ko'ra baholarning quyidagi turlari bo'lishi mumkin

doimiy

Amal qilish muddatlari oldindan baholarga doimiy baholar deyiladi

mavsumiy

Mavsumiy xarakterga ega bo'lgan tovarlarga nisbatan o'rnatilgan baholar mavsumiy baholar deb ataladi. Bunday baholar sotishning birlamchi (dastlabki) bahosiga nisbatan ustama yoki chegirmani qo'llash yo'li bilan aniqlanadi va ma'lum davr (mavsum) mobaynida amal qiladi

bosqichli

Dastlabki aniqlangan shkalaga muvofiq ravishda oldindan belgilangan holatlarda bosqichma-bosqich pasaytiriladigan tarzda aniqlanadigan mahsulotlarning bahosi bosqichli baholarda belgilanadi

Baholar xususida ma'lumotlarni olish usuliga muvofiq baholar quyidagicha farqlanadi

ma'lumot-
nomaviy

Kataloglar, preyskurantlar, iqtisodiy jurnallar, spravochniklar va boshqa maxsus adabiyotlarda e'lon qilinadigan baholar ma'lumotnomaviy baholar deyiladi. Ular o'xshash mahsulotlarga baholarni belgilashda yoki baholarning darajasi va nisbatini tahlil qilishda mo'ljal informatsiya sifatida foydalaniladi

preys-
kurant

Firmalarning preyskurantlarida, spravochniklarda va boshqa adabiyotlarda e'lon qilingan baholar preyskurant baholar deb ataladi

hisob-
kitobli

Hisob-kitobli baholar individual buyurtmalar bo'yicha noandazaviy asbob-uskunalarining shartnomalarida, bitimlarida qo'llaniladigan baholardir. Bunday baholar mol yetkazib beruvchi tomonidan har bir aniq buyurtma uchun uning texnikaviy va tijoriy shartsharoitlarini hisobga olgan holda hisob-kitob qilinadi va asoslanadi

Bozor turiga bog'liq ravishda baholarning quyidagi turlari mavjud

auksion baholar

Sotib oluvchi tomonidan oldindan ko'rilgan (ko'rib chiqilgan) tovarlar partiyasi (loti)ga maksimal taklif qilingan daraja bo'yicha ommaviy sotish bahosiga auksion baholar deyiladi. Bunday baholar talab va taklif o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi natijasida o'rnatiladi

birjaviy kotirovkalar

Birja orqali realizatsiya qilinadigan standartlashtirilgan bir tip (toifa) dagi tovarlarning (shu jumladan, qimmatli qog'ozlarning ham) bahosi birjaviy kotirovkalar deb ataladi

savdolar baholari

Savdolar baholari ixtisoslashtirilgan savdo alohida shakllarining bahosidan iborat. Savdoning bu shakli maxsus hujjat (tender) da oldindan e'lon qilingan shartlarga ko'ra tovarlarni yetkazishga buyurtmalar berish yoki ma'lum bir ishlarni amalga oshirish uchun pudratlarni olishga asoslangan bo'ladi

Hududiy bozorlarga bog'liqligini nazarda tutib baholarning turlari quyidagicha farqlanadi

yagona (yaxlit)
baholar

Yagona (yaxlit) baholar mamlakatning barcha hududlarida amal qiladi. Ular davlat tomonidan o'rnatiladi va tartibga solinadi

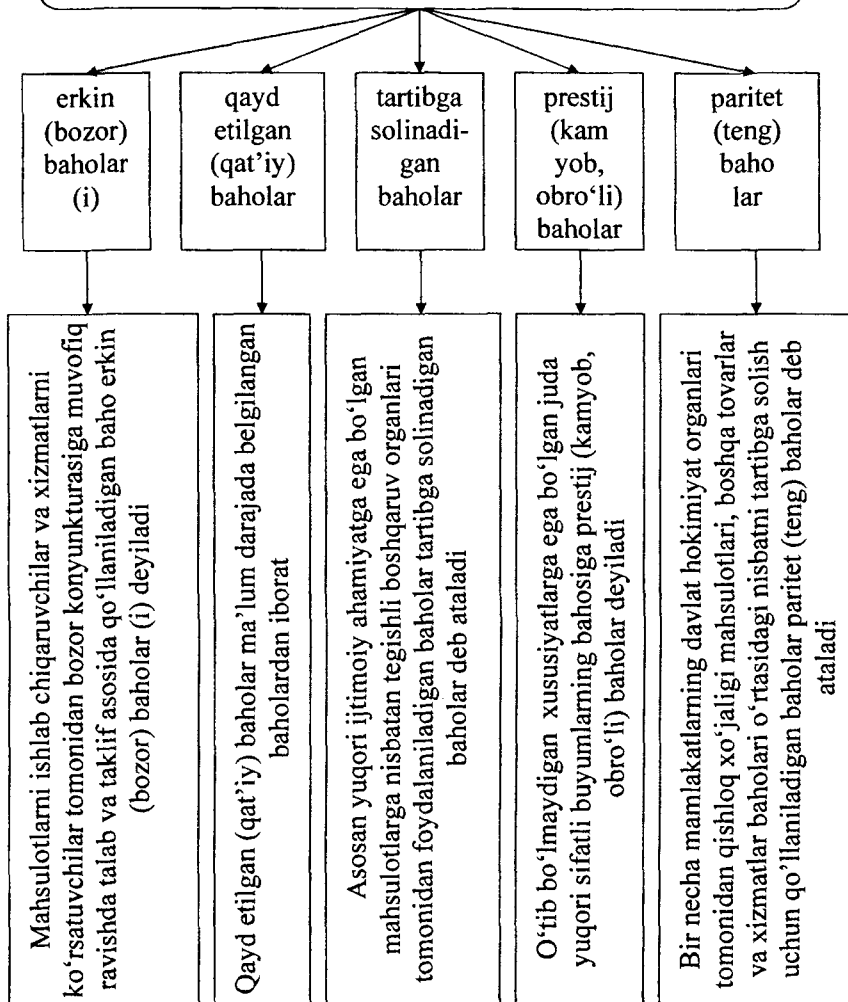
mintaqaviy
baholar

Mintaqaviy baholar mamlakatning ayrim hududlarida shakllanadi. Bunday baholarning tarkibiga qishloq xo'jaligi mahsulotlari va xomashyo, gaz, elektr energiyasining baholarini kiritish mumkin

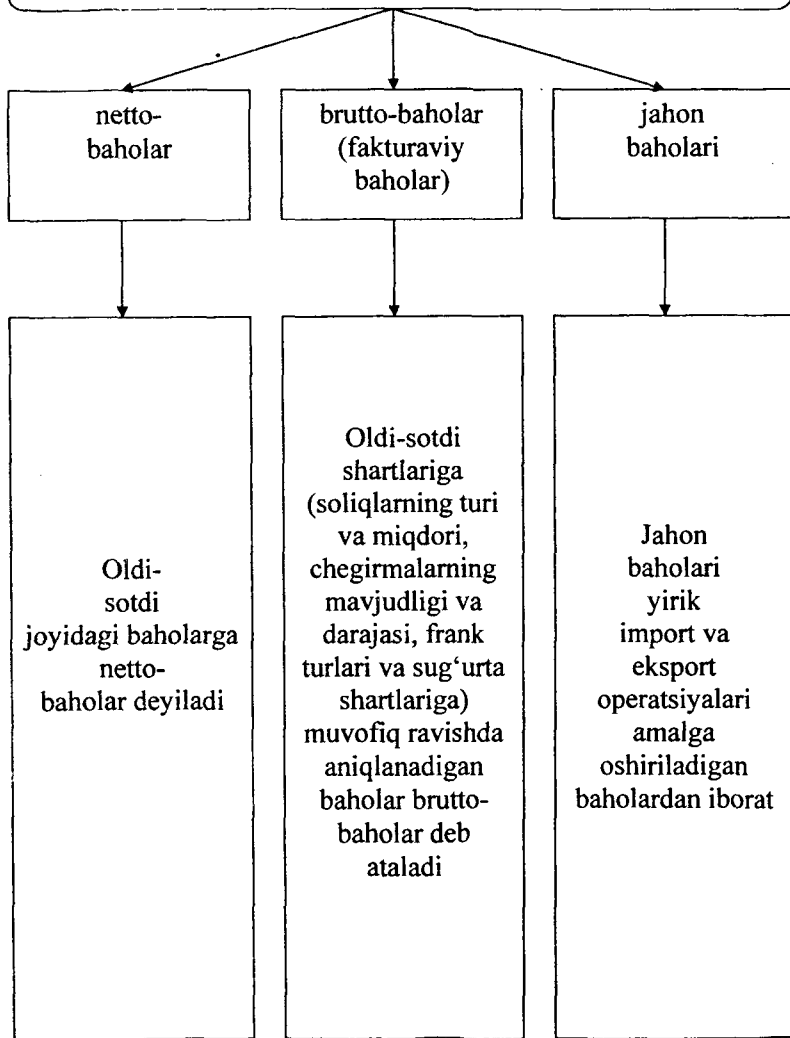
mahalliy
baholar

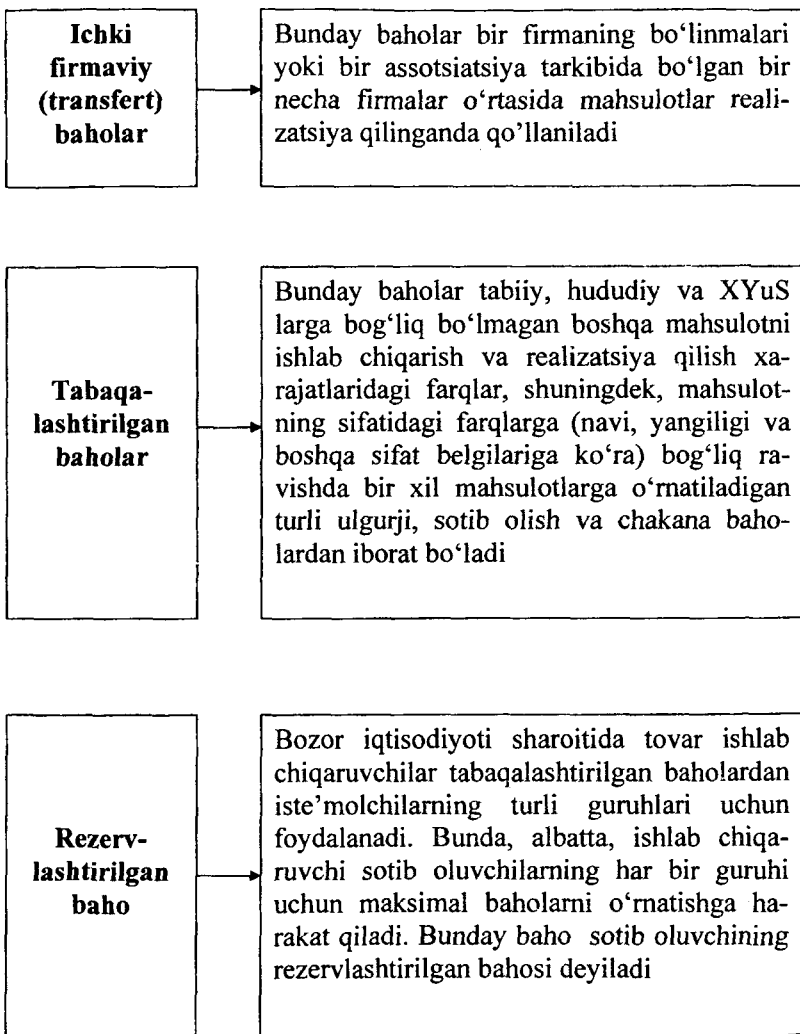
Shu mintaqaning o'zida ishlab chiqariladigan va iste'mol qilinadigan mahsulotlarga o'rnatilgan baholar mahalliy baholar deyiladi

Bozorda davlatning ta'sirchanligi, tartibga solish va raqobat darajasining xarakteri bo'yicha baholarning quyidagi turlari mavjud

Yetkazib berish va sotish shartlariga ko'ra baholarni quyidagicha farqlash mumkin

Bahoning tarkibi → Baho elementlarining absolut ifodalanishida namoyon bo‘ladi

Bahoning tarkibiy tuzilmasi → Birlikning qismi yoki foizlarda ifodalangan baho tarkibidagi har bir elementning salmog‘idan iborat

Baholarning namunaviy tarkibiy tuzilmasi

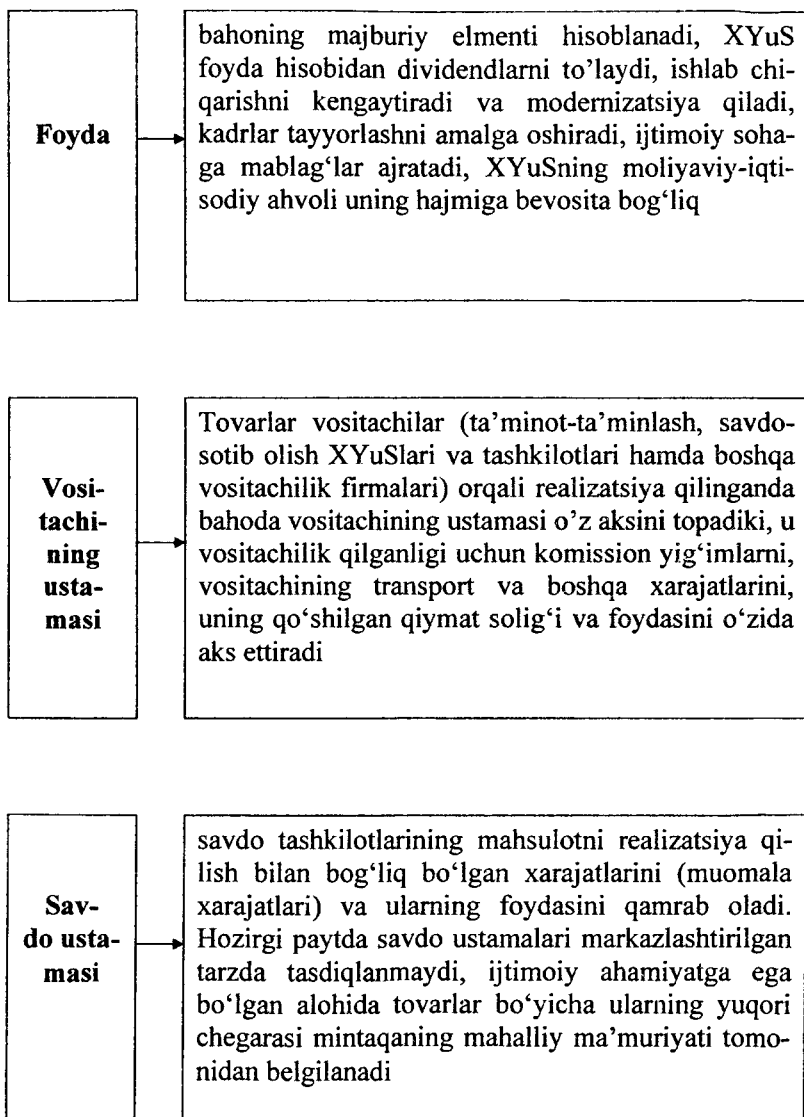
XYuSning ulgurji bahosi → Mahsulot tannarxi va XYuSning foydasidan iborat

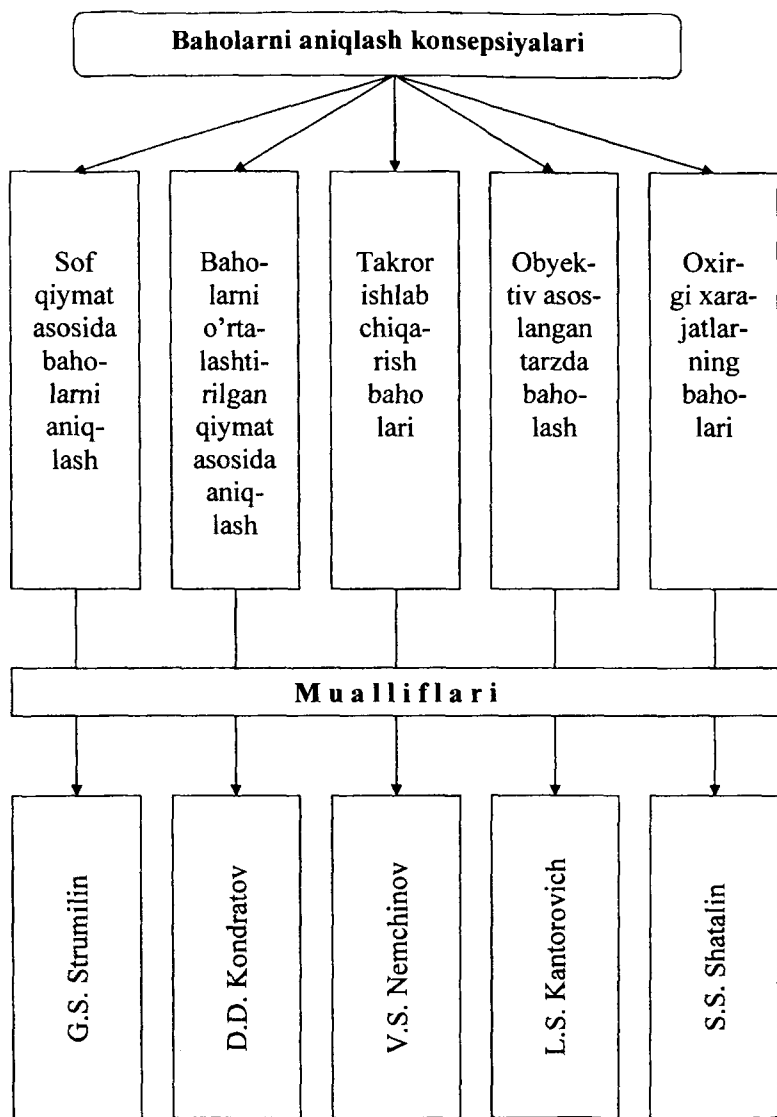
tarmoq ulgurji bahosi → XYuS ning ulgurji bahosi, soliqlar, ulgurji-ta‘minot ustamaları yig‘indisidan tashkil topadi

chakana baho → tarmoq ulgurji bahosi va savdo ustamasidan iborat

mahsulot tannarxi → Mahsulotni ishlab chiqarish chiqimlarining puldagi ifodasi mahsulot tannarxi deb atash qabul qilingan

Bahoni hisoblash (aniqlash) ning “o‘rtacha xarajatlar va foyda” metodi

O‘z asosiga ishlab chiqarishning o‘rtacha chiqimlari va ustamasini oladi

Bunda baho ishlab chiqarish chiqimlari va foydaning yig‘indisi sifatida qaraladi

Bu yerda foydaning qismlari esa foydalanilayotgan mehnat va tabiiy resurslarga, kapitalga proporsional ravishda aniqlanadi

Bu metodga ko‘ra mehnatning qiymati bahoning asosi bo‘lib xizmat qiladi

Bunday yondashuv erkin bozor tizimi nuqtai nazaridan o‘zini oqlamaydi, chunki ko‘p XYuS lar o‘z tovarlarini yuqori bahoga ega bo‘lishiga intilib, xarajatlar va foyda bilan baholamasdan, balki xilma-xil omillarni hisobga olgan holda baholaydi

Baholarni shakllantirishning “bozor nimani ko‘rsatsa” metodi

Ne‘matlarni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish xarajatlari shu mahsulotni sotib olish kerakligi yoki yo‘qligi xususidagi iste‘molchining tegishli qarori bilan hech qanday umumiylik tomoni yo‘q (neoklassik yondashuv)

Bu joyda uni (iste‘molchini) haqiqatdan ham tashvishga soladigan narsa iste‘moldagi optimallikdir

Agar u shu tovarni o‘z ehtiyojlarini qondirish uchun yuqori sifatli deb e‘tirof etsa, baholarni qoplashga mo‘ljallangan xarajatlarni (bu yerda yana shu narsani ham hisobga olish kerakki, u o‘zining ish haqiga bu mahsulotdan tashqari yana boshqa bir qancha mahsulotlarni ham sotib olishi kerak) asosli deb hisoblasa, u holda u shu mahsulot o‘zida mujassam etgan foydalilikka asoslangan holda qaror qabul qiladi

Tovarda mujassamlangan foydalilikni esa hech qachon shu mahsulotni ishlab chiqarish qiymatiga tenglashtirib bo‘lmaydi. Shuning uchun ham, baholarni shakllantirishning bu metodini **“bozor nimani ko‘rsatsa”**, deb xarakterlash qabul qilingan

Bahoni zararsizlik va maqsadli foydani ta'minlash asosida hisoblash metodi

Uning asosida zararsizlik grafigi yoki kutilayotgan foydani ta'minlashning tijoriy biznes-rejalashtirish yo-tadi

Bahoni chiqariladigan tovarning unikalligi (anti-qaligi) asosida o'rnatish metodi

Bu yerda baho o'rnatilayotgan paytda nafaqat ishlab chiqarish chiqimlari, balki tovarning sotib oluvchi uchun qadr-qimmatini ham inobatga olinadi

Bahoni preyskurant baholar asosida aniqlash metodi

Bunday metodni amalga oshirish jarayonida savdolashish imkoniyati mavjud bo'ladi. Individual sotib oluvchilar uchun buning ahamiyati kamroq bo'lsa-da, ulgurji sotib oluvchilar uchun bu narsa katta ahamiyatga ega bo'lib, baholarning umumiy darajasiga o'z ta'sirini, albatta, ko'rsatadi.

Bahoni raqobat savdolari orqali aniqlash metodi

XYuSlarning pudrat uchun kurashuvi sharoitida qo'llaniladi. Bunda XYuS raqobatchilarning kutilayotgan baho takliflarini hisobga oladi. U o'zining oldiga shartnomani qo'lga kiritishni maqsad qilib qo'ygan ekan, boshqa raqobatchilarga nisbatan pastroq bo'lgan bahoni so'raydi

Baholarni shakllantirishga xarajatli yondashuv metodi

Bu metodda XYuSning tovarlarni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish haqiqiy xarajatlari asosiy tayanch nuqta sifatida qabul qilinadi

Baholarni shakllantirishning bu metodi tarixiy jihatdan eng qadimgi va eng ishonchli hisoblanadi

Uning asosida XYuS mahsulotni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish xarajatlarining buxgalteriya hujjatlari bilan tasdiqlangan xarajatlaridan iborat bo'lgan haqiqiy kategoriya yotadi

Ma'lum darajada bunday yondashuvning obro'si baholarni shakllantirishni barcha xarajatlarga normal daromadlarni to'liq olish va ularning ishlab chiqarilgan tovarlar o'rtasida to'g'ri taqsimlanishining XYuS uchun zarurligini nazarda tutuvchi iqtisodiy nazariya orqali qo'llab-quvvatlanishi bilan belgilanadi

Biroq baholarni shakllantirishning xarajatli metodi ba'zi bir kamchiliklarga ega. Xususan, ko'p hollarda mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi xarajatlarning salmog'ini, bu narsa ushbu yondashuvga ko'ra bahoning asosi bo'lishiga qaramasdan, baho o'rnatilgunga qadar uni aniqlashning iloji yo'q

Baholarni qimmatli shakllantirish metodi

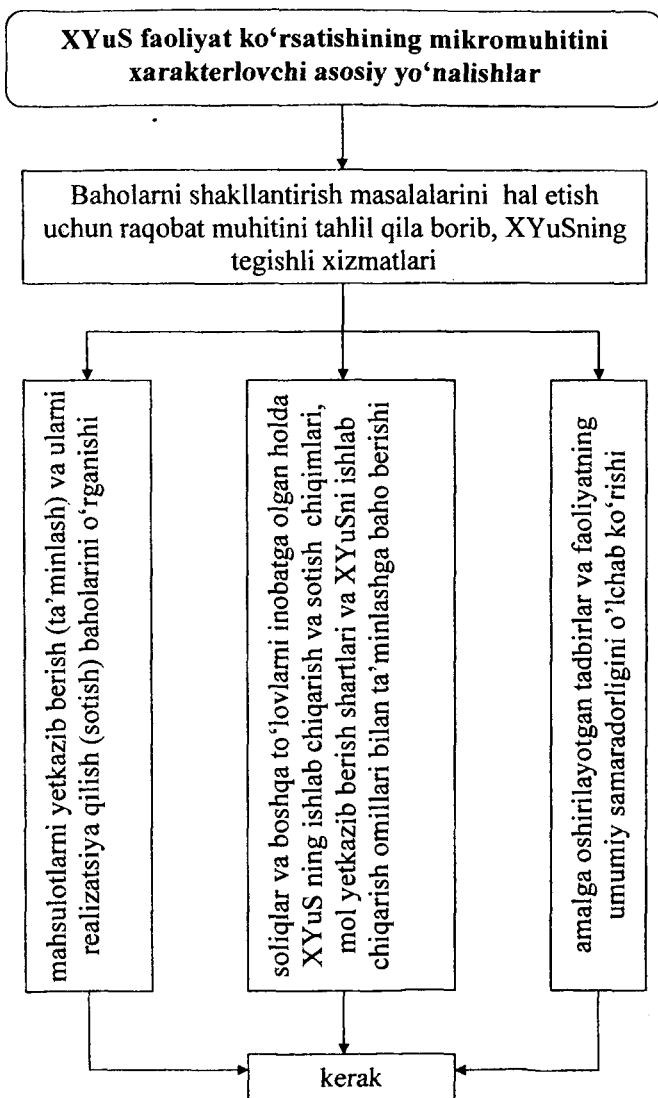
Baholarni shunday o'rnatilishini taqozo etadiki, unga ko'ra bu narsa XYuSning yuqori foyda olishini "ba-ho/xarajatlar" qulay (foydali) nisbatiga erishish hisobidan ta'minlamog'i kerak

Buning uchun, eng avvalo, tovar uchun sotib oluvchi qanday bahoni to'lashga tayyor ekanligini bilmoq lozim. Albatta, turli holatlarning ta'siri mavjud bo'lganligi uchun uni aniqlash ancha murakkab hisoblanadi

summalarini kamdan-kam hollardagina aytadilar. Ayniqsa, bu bilan firmalarni ta'minlovchi faoliyat bilan kasbiy shug'ullanuvchilar alohida ajralib turadi. Agar o'zlari xaridor bo'layotgan tegishli tovarlar baholarining o'zgarib turishi mumkinligini tushunsalar, ular faqat kerakli tovarning haqiqiy bahosini yashiribgina qolmasdan, balki bu xususida ishlab chiqaruvchini ongli ravishda chalg'itish usullarini ham qidirib topishga harakat qiladilar. Bunday vaziyatda ishlab chiqaruvchi marketologlarining iste'molchilar bilan aloqalari asosida qurilgan barcha urinishlari "tadbirkor" ta'minotchilar tomonidan ongli ravishda "tashlangan" dezinformatsiya orqali yo'qqa chiqarilishi mumkin.

Shuning uchun ham, bunday vaziyatda XYuS ta'minotchisi mutaxassisining asosiy vazifasi sotib oluvchilar to'lashga tayyor bo'lgan bahoda katta miqdordagi buyurtmalarni olmaslik bilan belgilanadi. XYuS marketologi va ta'minotchilarning o'ziga xos bo'lgan "san'ati" sotib oluvchilardan tovarning haqiqiy bahosini o'zida iloji boricha ko'proq aks ettirishi mumkin bo'lgan bahoda to'lashga ko'proq tayyor ekanliklariga erishish orqali ifodalanadi. Bir vaqtning o'zida, firmaning yangi mahsulotini qanday bahoda sotib olishga tayyor ekanliklari xususida sotib oluvchilarga murojaat qilish xato hisoblanadi. Sotib oluvchilar bunday vaziyatda yangi tovarni yetarli darajada baholay olmaslikka va uning bahosini iloji boricha pasaytirishga harakat qilishlari tufayli ularning yuqoridagi savolga javoblari hamma vaqt ham amaliy ahamiyatga ega bo'lavermaydi. Hayotda sotuvning haqiqiy bahosi marketing tadqiqotlarining natijalari bilan kamdan-kam hollardagina bir-biriga mos tushadi.

6.3. Xo'jalik yurituvchi subyekt marketing strategiyasining moliyaviy jihatlari

XYuS faoliyat ko'rsatishining makromuhitini xarakterlovchi asosiy yo'nalishlar

XYuS faoliyatining umumiy sharoitlarini makromuhit deb e'tirof etish qabul qilingan bo'lib, u o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi

inflatsion omillar, shu jumladan inflatsion kutilishlar

Ijtimoiy iqtisodiy munosabatlardagi o'zgarishlar (mehnat, shu sohadagi nobarqarorlashtiruvchi holatlar, siyosiy omillarni ham qo'shib hisoblaganda)

davlat va mahalliy hokimiyat organlarining moliyaviy, soliq va pul-kredit siyosati

baholarni davlat tomonidan tartibga solish sohasida ko'riladigan choralar

XYuS ning bozorda faoliyat ko'rsatishini qonuniy ta'minlashga qaratilgan o'zgarishlar

XYuS tomonidan realizatsiya qilinishi mumkin bo'lgan tovarlar bahosini asoslash, hisob-kitob qilish va o'rnatish quyida taklif etilayotgan ketma-ketlikda va faoliyat turlari bo'yicha amalga oshirish tavsiya qilinadi

tarkib topgan bozor, konyunktura va XYuS mahsulotining bahosini tahlil qilish

ishlab chiqarish hajmi va talabni qondirishning turli darajalarida taklif bahosi, ishlab chiqarish chiqimlari va tovarlarni realizatsiya qilish imkoniyatlarini aniqlash

baholarni o'rnatish joriy amaliyotining strategiyasi va prinsiplarini ishlab chiqish

baholarni shakllantirishning qabul qilingan strategiyasi va prinsiplari amalga oshirilishining mumkin bo'lgan variantlarida ishlab chiqarish va realizatsiya samaradorligini baholash

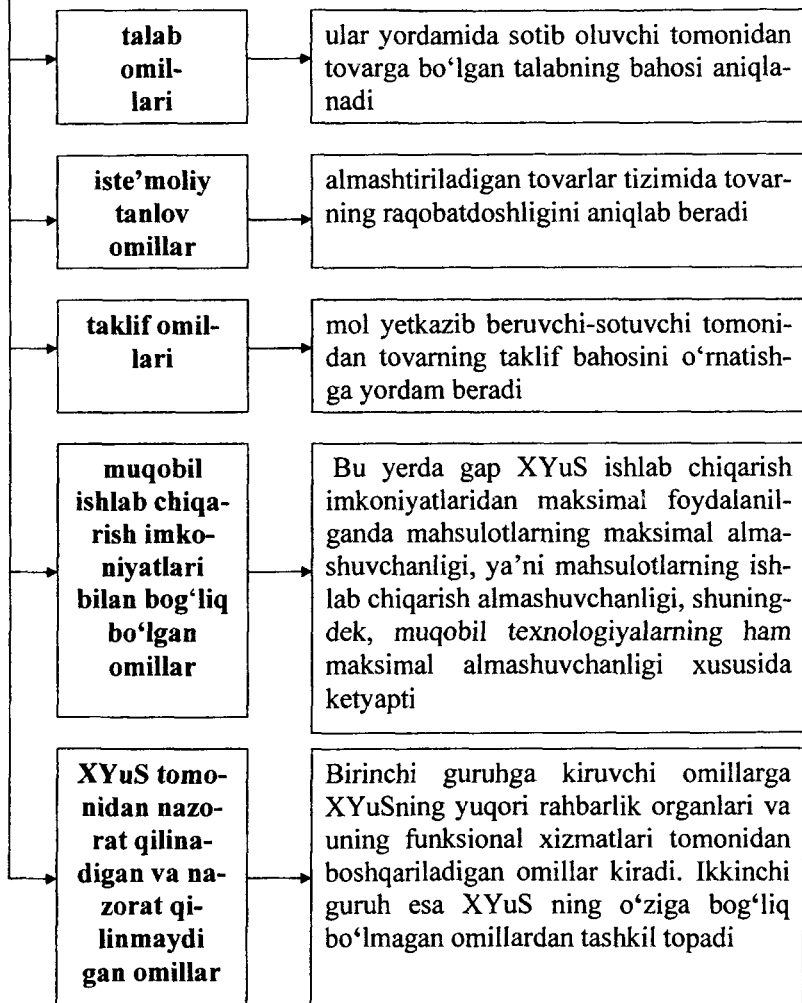
kutilayotgan bozorni o'rganish va rejalashtirilayotgan davr uchun talabni aniqlash

baholarni o'rnatish metodlarini tanlash

raqobatchilarning tovarlari va baholarini tahlil qilish

realizatsiya qilinadigan tovarning bahosini tasdiqlash

Bozor baholarini shakllantirish omillari

Real xo'jalik amaliyotidagi baholarni shakllantirishning strategiyalari

yuqori baholar strategiyasi

dastlab tovarlarni ularning ishlab chiqarish xarajatlaridan ancha yuqori baholarda sotilishini va keyin esa ularning pasaytirilishini ko'zda tutadi. Bu patent bilan himoyalangan, yangi tovarlarga tegishlidir. Bunday strategiya joriy talab darajasining yuqoriligi, tovarning yuqori bahosini iste'molchi tomonidan tovar sifatining yuqoriligi tarzda e'tirof etilgan va shunga o'xshash boshqa sharoitlarda mumkin.

past baholar strategiyasi

Bunday strategiya talabni rag'batlantirish maqsadida amalga oshiriladi. U ishlab chiqarish katta hajmda va talab yuqori elastik bo'lgan bozorlarda samarali bo'lib, unda sotib oluvchilar baholarning pasayishiga keskin munosabat bildiradilar va talabni oshiradilar. XYuS ommaviy ishlab chiqarish hisobidan baholarning past darajasini ushlab turadi

tabaqalashtirilgan baholar strategiyasi

xilma-xil bozorlar, ularning segmentlari va sotib oluvchilari uchun baholarning o'rtacha darajasiga nisbatan turli-tuman chegirma va ustamalarni qo'llash evaziga amalga oshiriladi

Real xo'jalik amaliyotidagi baholarni shakllantirishning strategiyalari (davomi)

imtiyozli baholar strategiyasi

imtiyozli baholarni taklif qilishdan XYuS manfaatdor bo'lgan sotib oluvchilar bilan ishlashga qaratilgan

elastik baholar strategiyasi

baholarning iste'molchilar sotib olish qobiliyatiga bog'liq ravishda o'rnatilishini anglatadi

barqaror, standart (andozaviy), o'zgarmaydigan baholar strategiyasi

nisbatan uzoq vaqt davomida tovarlarning bir xil bahoda realizatsiya qilinishini nazarda tutadi

yaxlitlanmagan baholar strategiyasi

...da sotib oluvchi tovarni, masalan, 1000 so'mda emas, balki 999,9 so'mda sotib oladi. Bu holda sotib oluvchi bunday baholarni past yoki baholarni o'rnatishning puxta va aniq hisob-kitoblarga asoslanganligining isboti sifatida e'tirof etadi

Ommaviy sotib olishlar bahosi va baholarni tovarning sifati bilan uzviy bog'langanligi strategiyalari ham amaliyotda qo'llaniladi

Baholarning har qanday strategiyasida, raqobatchilarning baholarini tahlil qila borib, XYuS o'zi tomonidan taqdim etilishi mumkin bo'lgan **chegirmalar tizimiga** jiddiy e'tibor bermog'i lozim

Jahon amaliyotida baholardan qilinadigan chegirmalarning 20 ga yaqin turi mavjud

"skonto"
chegirmasi

eksport chegirmalari

bonus
chegirmalari

funksional
chegirmalar

progressiv
chegirmalar

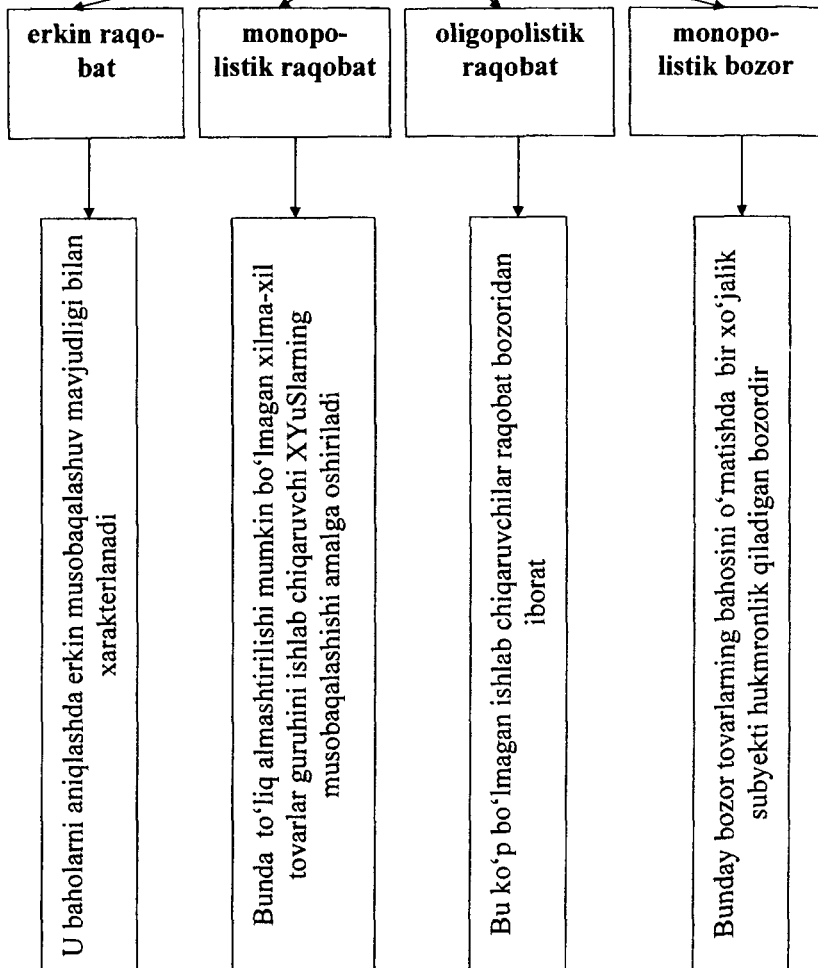
maxsus
chegirmalar

tovarlarning
almashtirilishi
bilan bog'liq
bo'lgan chegirma

yashirin
chegirmalar

konfidentsial
chegirmalar

Raqobatning erkinlik darajasi va baholarni shakllantirishga bog'liq ravishda bozorlar quyidagi to'rt asosiy tiplarga ajratiladi

7-bob. Ishlab chiqarishni yangilash va modernizatsiyalash investitsion dasturlarini moliyalashtirish

7.1. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarni tarkibiy jihatdan qayta qurish – kompleks muammo

Ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilmasini qayta qurish jarayonida sanoat va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida ilg‘or sifat takror ishlab chiqarish siljishlariga, bevosita tovar ishlab chiqaruvchilarning investitsion va moliyaviy faoliyatini ta‘minlashda, bozor sharoitida ularning samarali ishlashlariga erishish uchun kompleks choralar tizimini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Mamlakat iqtisodiyoti uchun uning xomashyo yo‘nalishiga ega ekanligini o‘zgartirish strategik nuqtai nazardan uzoq muddatli ustuvor yo‘nalish hisoblanadi. Bu yuqori texnologik yangi ishlab chiqarishni tashkil etish, qayta ishlab chiqaruvchi tarmoqlarni yuqori sur‘atlarda rivojlantirish, import o‘rnini bosuvchi dasturni amalga oshirish zarurligini taqozo etadi. Sanoatni xomashyoni kompleks chuqur qayta ishlashga yo‘naltirish asosida va bozorlarda yuqori texnologiyali mahsulotlarning sotilishini oshirishsiz samarali taraqqiyotga erishib bo‘lmaydi. Bu taraqqiyotning innovatsion-investitsion tipiga o‘tish maqsadida qo‘shimcha moliyaviy resurslarni olish uchun samarali yo‘l hisoblanadi.

Mashinasozlik va metalni qayta ishlashni yuqori sur‘atlarda rivojlantirish XYuSlarning tarkibiy tuzilmasini qayta qurishda ustuvor vazifadir. Takror ishlab chiqarishning intensiv tipiga o‘tish ilmiy-texnika taraqqiyotini tezlashtirishda mashinasozlik ta‘sirining o‘sishini talab qiladi. Iqtisodiyotning mashinasozlik tarmoqlari esa moliyalashtirishning yangi manbalarini jalb qilish asosida ishlab chiqarishning texnologik jihatdan yangilanishini kuchaytirishga ehtiyoj sezadi.

Mashinasozlik kompleksini rivojlantirish uchun mashina va asbob-uskunalarining mustahkamligi va sifatini oshirish, mashinasozlik buyumlarining absolut va nisbiy salmog‘ini (texnik o‘lcham birligiga nisbatan) kamaytirish yo‘li bilan mahsulotlarning metall va energiya sig‘imlarini kamaytirish muhim hisoblanadi.

Ishlab chiqarishni tarkibiy jihatdan qayta qurish resurslarni tejab-tergash jarayoni va iqtisodiyotning muvozanatli rivojlanishi bilan uzviy bog‘liq. Shu bilan birga, xalq iste‘moli tovarlarini ishlab chiqarish

ijtimoiy ahamiyatining o‘shishiga ham alohida e‘tibor bermoq lozim. Iste‘mol talablarini qondirish muammosi o‘tkirlikicha qolmoqda, chunki uzoq yillar davomida iste‘mol predmetlarining salmog‘i va ularning sifati sanoatda pastligicha qolib kelmoqda.

Iqtisodiyotning ijtimoiy yo‘naltirilganligiga javob beruvchi ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish uzoq muddatli investitsion va moliyaviy resurslarni jalb qilish bilan bog‘liq. Xuddi shu maqsadlarga kichik biznesni samarali rivojlantirish ham xizmat qiladi. Ishlab chiqarishning fan sig‘imini oshirish uchun moliyaviy resurslarni jalb qilish bo‘yicha kompleks choralar alohida ahamiyatga ega. Marketing sohasida ta‘sirchan (harakatchan) siyosatni amalga oshirish, ishlab chiqarishni texnologik jihatdan yangilash va mahsulotlar yangi turlarini o‘zlashtirishning oqilona strategiyasini tanlash kerak.

Ishlab chiqarishni tarkibiy jihatdan qayta qurish zamonaviy bozor infratuzilmasini yaratish, xususan, iqtisodiyotning transport-kommunikatsion kompleksini rivojlantirish bilan o‘zaro bog‘langan. Uning vazifasi transport chiqimlarini qisqartirish va xizmatlarning sifatini oshirish hisobidan iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida transport xarajatlarini kamaytirishdan iborat. Xalqaro andozalarga mos keladigan raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarishning murakkabligini inobatga olgan holda dunyo ishlab chiqaruvchilarining markasidan foydalanib qo‘shma XYUSlarga asos solish va ularning rivojlanishini ta‘minlash ham muhim ahamiyatga ega.

7.2. Xo‘jalik yurituvchi subyektning innovatsion-investitsion strategiyasini shakllantirish

Ishlab chiqarishni tarkibiy jihatdan qayta qurish va modernizatsiyalash faqat iste‘molchilarning so‘rov (ehtiyoj)larini yanada to‘laroq qondirish nuqtai nazaridan emas, balki yakuniy mahsulot birligiga to‘g‘ri keluvchi moddiy va mehnat xarajatlarini qisqartirish hisobidan XYUS daromadini oshirish uchun ham muhim hisoblanadi. Bozor sharoitida ilg‘or texnologiyalarni joriy etish uchun ular taraqqiyotning eng ilg‘or tendensiyalariga muvofiqligini aniqlash, ularni amalga oshirishning strategik yo‘nalishlarini qidirib topish ham alohida ahamiyat kasb etadi. Rivojlangan bozor samaradorlik va ish sifatining ijtimoiy-zaruriy ko‘rsatkichlarini ta‘minlay olmaydigan ishlab chiqarishning past texnik-texnologik darajasiga iqtisodiy jihatdan yo‘l bermaydi. Ana shu shartga rioya qilingan holdagina iste‘molchilarning ehtiyojlarini qondi-

rish, ratsional nisbatlarga erishish, ishlab chiqarish salohiyatidan yanada to'liqroq foydalanish va resurslarni tejab-tergashga imkoniyat tug'iladi. Ana shu muhim vazifani yechishga bozorning barcha iqtisodiy mexanizmi, jumladan, baholar, soliqlar, kredit, bank foizi va boshqalar yo'naltirilgan bo'lmog'i lozim. Bunda iqtisodiyotning ijtimoiy sohasini yuqori sur'atlarda rivojlantirish, bosqichma-bosqich kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini yanada to'laroq qondirishga o'tish juda muhim.

Qattiq pul va moliya-kredit siyosatining hayotga tatbiq etilishi, amaliyotning ko'rsatishicha, inflatsiya sur'atlarining pasayishiga olib kelishi mumkin, lekin bu narsa sifat jihatidan iqtisodiy o'sishga o'tishning, faol tuzilmaviy qayta qurishning va ishlab chiqarish taraqqiyotining investitsion jihatdan ta'minlashning mustahkam yo'nalishi bo'la olmaydi. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning jadallashuviga moliyaviy va investitsion bozorlarning shakllanishi o'zining katta ta'sirini ko'rsatadi. Bu yerda o'z qo'lida juda katta texnologik va resurs salohiyatini mujassamlashtirgan yirik korporatsiyalar va moliya-sanoat guruhlari tomonidan qattiq raqobat namoyon bo'ladi. Bu salohiyatdan samarali korporativ foydalanish mexanizmlari ishlab chiqarishni rivojlantirish, raqobatbardosh mahsulotni ishlab chiqarish, mamlakatning tashqi bozorlarga chiqishi bilan bog'liq bo'lgan strategik vazifalarning echilishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

XYuSlarning innovatsion strategiyasi uchun ular investitsion faoliyatini rag'batlantirish hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu samarali moliya-kredit va investitsion siyosatni amalga oshirish bilan bevosita bog'liq. Shuningdek, bu yerda xo'jalik faoliyatini rag'batlantirishni ta'minlash, ishlab chiqarishning boshqaruvchanlik darajasi va uning investitsion sohasini oshirish talab qilinadi. Takror ishlab chiqarish barcha sikli va u investitsion sohasining dinamikasini qamrab oluvchi asosiy prinsiplarni har bir XYuSda ishlab chiqish juda muhim.

Birinchidan, samarali investitsion dasturlar va ishlab chiqarishni yangilash loyihalari davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash yo'li orqali va bir vaqtning o'zida bozor o'z-o'zini tartibga soluvchilarining ta'siri ostida amalga oshirilmog'i lozim.

Ikkinchidan, ishlab chiqarishni yangilashning yangi texnikasi va ilg'or texnologiyasi faqat "innovatsiyalar – investitsiyalar – tarkibiy qayta qurish" bloklarining organik jihatdan bog'liqligi sharoitida yuqori natijalarni berishi mumkin. Muammoni hal etishga bunday yondashuv

korporatsiyalar, firmalar va XYuSlarning faqat uzoq muddatli istiqbolda emas, balki o'rtacha muddatli davrda ham ishlab chiqarish-tijoriy faoliyatida integral samaraning o'sishiga xizmat qiladi.

Uchinchidan, ishlab chiqarish va investitsion sohani tarkibiy jihatdan qayta qurishning informatsion qismi ham o'sib boruvchi ahamiyatga ega. Iqtisodiyotni va takror ishlab chiqarishni butunlay bozor transformatsiyalashuvining asosiy yo'nalishlarini dasturiy ta'minlashning informatsion tizimidagi iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish mexanizmidagi kamchiliklar asoslangan ishlab chiqarish-texnologik qarorlari qabul qilishni, buyurtmalar portfelini shakllantirishni va ishlab chiqarish quvvatlaridan samarali foydalanishni murakkablashtiradi.

7.3. Investitsiyalar: manbalari, baholash va samaradorligi

Iqtisodiy va moliyaviy vaziyatni sog'lomlashtirish uchun jamg'armalarning ichki kapital qo'yilmalar va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish sifatida real investitsiyalarga aylantirilishini (transformatsiyalanishini) hamda ulardan samarali foydalanishni ta'minlash muhim hisoblanadi. Xalqaro amaliyotni o'rganish shundan dalolat beradiki, investitsion loyihalarni moliyaviy tahlil qilish sohasida ularni realizatsiya qilishning maqsadga muvofiqligini asoslash, ekspertizalarni o'tkazishning roli o'sib bormoqda. Bu muammoni hal etish xalqaro andozalarining mujassamlashgan shakllari YuNIDO metodikasida o'z aksini topgan. Biroq har bir mamlakat iqtisodiyotining o'ziga xos xususiyatlari bu metodikada mavjud bo'lgan an'anaviy yondashuvlardan to'g'ridan-to'g'ri nusxa olishga imkon bermaydi. Shuning uchun ham, ularni har bir mamlakatning xo'jalik sharoitlariga moslashtirish kerak. Bunda joylashtiriladigan mablag'larning qoplanishi va avanslashtirilgan kapitalga investor tomonidan talab qilinadigan daromad normasini olish bo'yicha investitsion takliflarni sifat jihatdan ekspertiza qilish muhim. Ana shu yo'nalishda investitsion loyihalarni texnik-iqtisodiy jihatdan asoslash, qarz oluvchining moliyaviy ahvoli va uning raqobatbardoshligi, shuningdek, vakolatli bankning kafolatini xarakterlaydigan tegishli ekspert xulosalariga baho berishning ahamiyati ortadi.

Xorijiy bank bilan kredit bitimini tuzishda, eng avvalo, to'lovlarning o'z vaqtida amalga oshirilishini ta'minlash kerak. Odatda, XYuS kredit bo'yicha quyidagi to'lovlarni amalga oshiradi:

- bitim summasining 15% idan kam bo'lmagan avans to'lovlarining boshlang'ich badali (o'zlashtirish boshlangunga qadar) – kredit bitimi tuzilgandan keyin bir oy ichida;

- sug'urta badali – sug'urta riskini baholashga nisbatan 3%dan kam bo'lmagan miqdorda;

- xizmat ko'rsatuvchi banklarga komission to'lovlar – kreditning o'zlashtirilmagan qoldig'iga komissiya, kreditni tashkil qilish uchun haq, xorijiy sug'urta agentliklarida qayd etilganligi uchun haq.

Xorijiy firmalar bilan hamkorlikdagi investitsion loyihalarni o'zlashtirish davrida birinchi bosqichda foiz va mamlakat banklari tomondan operatsion xarajatlar bo'yicha to'lovlar amalga oshiriladi. Qaytarishda esa (to'liq o'zlashtirilganidan so'ng) qarzning asosiy summasi (xorijiy bankning grafigiga muvofiq ravishda) o'tkaziladi va foizlar bo'yicha to'lovlar to'lanadi. Taqdim etilgan takliflarni realizatsiya qilish mexanizmi, bir tomondan, xorijiy investitsion kreditlarni oluvchilarning tarkibini optimallashtirishga xizmat qiladi. Ikkinchi tomondan esa ulardan maqsadli foydalanish ustidan ta'sirchan nazoratni bo'lishini ta'minlaydi. Investitsiyalashtirishning natijaliligini oshirish uchun investitsion loyihalarni, jumladan, xorijiy kredit liniyalariga qo'shish uchun ham, tanlab olish tartibi tartibga keltirilmog'i lozim. XYuS va tashkilotlarning arizalarini ularning asoslanganligi bo'yicha xulosalar uchun tarqoq, korporativ va mintaqaviy darajalarda qayta ishlab chiqish muhim hisoblanadi.

Tanlovning joriy etilishi bitimning eng yaxshi shartlarini – mamlakat XYuSlarining iqtisodiy manfaatlariga to'liq javob beradigan mahsulotni tanlash – qo'lga kiritishga imkon beradi. Hukumat kafolati ostida jalb qilinadigan xorijiy kreditlar hisobidan moliyalashtirish uchun innovatsion loyihalarni tanlashda asosiy mezonlarning quyidagi tizimidan foydalanish maqsadga muvofiq:

- iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligi va qarz oluvchining boshlang'ich badalni to'lash bo'yicha moliyaviy imkoniyati;

- texnik va texnologik ahvoli;

- tijoriy samaradorligi va valutaviy qoplanuvchanligi;

- huquqiy ta'minlanganligi va ekologik xavfsizligi.

Hukumat kafolati ostida jalb qilinadigan xorijiy kreditlar bo'yicha moliyalashtirishga qabul qilinadigan loyihalar manfaatdor vazirliklar va idoralar, mintaqaviy ma'muriy organlar, XYuSlar, tashkilotlar va bank-

larning roziligi bo'yicha shakllanadigan ustuvor investitsion loyihalar ro'yxatiga kiritilgan bo'lmog'i darkor.

Investitsion loyihani texnik-iqtisodiy, iqtisodiy, huquqiy va tashkiliy jihatdan asoslashda obyektiv moliyaviy tahlil muhim ahamiyatga ega. Loyihani ishlab chiqarish jarayoni g'oyaning paydo bo'lgan vaqtdan XYuS ishga tushirilgunga va quvvatlar o'zlashtirilgunga qadar uch bosqichdan iborat bo'ladi:

- tayyorgarlik ko'rish bosqichi;
- investitsion bosqich;
- operatsion bosqich.

Yuqoridagi bosqichlarning har biri bir necha quyi bosqichlardan iborat bo'lib, ularda turli-tuman tadqiqot, konsultatsion, texnik va sanoat ishlari amalga oshiriladi, loyiha siklining har bir bosqichi esa o'zaro bir-biri bilan bog'langan.

Loyiha siklining bosqichlari bo'yicha kapital xarajatlarni taxminiy taqsimlanishi dastlabki (tayyorgarlik ko'rish) va investitsion bosqichlarni o'z ichiga oladi. Loyihalarni moliyalashtirishning ikki asosiy manbalari mavjud:

- o'z kapitali;
- kredit.

O'z korporativ kapitalini shakllantirish aksiyalarga (imtiyozli va oddiy) ochiq yozilish yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin. Qarz mablag'lari esa qisqa, o'rta va uzoq muddatli bank kreditlari shaklida, shuningdek, turli qarz majburiyatlarini emissiya qilish yo'li bilan jalb qilinadi. Moliyalashtirishning bunday tiplari o'rtasidagi prinsipial farq qarzdorning kreditorlar oldidagi birinchi darajali javobgarligidadir.

O'z va qarz mablag'lari o'rtasida ma'lum bir balansga rioya etmoq zarur. Kreditor nuqtai nazaridan qarz kapitalining yuqori salmog'i qarz oluvchining risklilik darajasini oshiradi, chunki unda xarajatlarning umumiy tarkibiy tuzilmasida foiz to'lovlarining salmog'i ortadi va demak, foyda pasayadi³.

Qarz hisobiga moliyalashtirishning ko'rinishlaridan biri lizingdir. Agar moliyalashtirish shartlari xorijda mahalliy shartlardan keskin farq

---

³ Biroq shu narsani alohida qayd etib o'tish kerakki, o'z va qarziy kapital o'rtasidagi sog'lom ("normal") nisbatning yagona qoidasi mavjud emas. Shuning uchun ham, odatda, amaliyotda 1:1 nisbat yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan risk sifatida e'tirof etilsa, qarz kapitalining hissasi 60%dan ortganda qarz oluvchi (qarzdor) yuqori riskli sanaladi. Bir vaqtning o'zida, bunday mo'ljal har qanday qorxonaga uchun ham maqbul bo'lgan variant sanalmaydi.

qiladigan bo'lsa, lizing asbob-uskunalarini sotib olishning ustuvor metodi hisoblanadi⁴.

Moliyalashtirish shakllarining turli-tumanligi o'zgarib turishi mumkin. Biroq ular tushumlar va asosiy xarajatlarning ta'minlanganligi uchun yetarli bo'lishi kerak. Ko'p hollarda loyihani ishlab chiquvchilar investorlar va kreditorlarga uning jozibadorligini ta'minlash maqsadida loyihaning qiymatini pasaytirishga harakat qiladilar. Shu munosabat bilan moliyaviy ekspertning vazifasi loyiha yoki kompaniyaning kapitalga bo'lgan haqiqiy ehtiyojini aniqlashdan iborat. Shuning uchun ham, moliyaviy tahlilda investitsion qo'yilmalarni iqtisodiy baholashning ko'p sonli metodlari ishlab chiqilganki, ularning har biri, o'z navbatida, afzalliklarga va kamchiliklarga ham ega. Bu ko'rsat-kichlar tizimi o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- NVP – kapital qo'yilmalarning sof keltirilgan qiymati;
- IRR – ichki foyda normasi;
- qoplanish muddati.

Kapital qo'yilmalarning sof keltirilgan qiymati (NVP) klassik variantda (ko'plab modifikatsiyalar mavjud bo'lganda) diskontlashtirilgan sof pul xarajatlari va tushumlarning yig'indisi sifatida hisoblanadi. Ijobiy NVP investitsion loyihadan qaytim diskontlashtirishning ma'lum bir stavkasidan yuqori ekanligini ko'rsatadi. NVP ning kamchiligi diskontlashtirish stavkasini hisoblashning shartliligi bilan belgilanadi. Investorga boshqa loyihadan ko'ra shu loyihaga mablag'larni joylashtirishi foydali hisoblanadi. Bunda NVP ning o'lchami diskontlashtirish stavkasining uncha katta bo'lmagan o'zgarishiga ta'sirchan bo'ladi. NVP ning hisoblanishi ma'lum darajada ishlab chiqarishni innovatsion yangilash investitsion loyahasining mumkinligini baholashda mo'ljal bo'lib xizmat qiladi.

Ichki foyda normasi (IRR) loyiha NVP si nolga teng bo'lgandagi diskontlashtirish stavkasidan iborat. Har ikkala ko'rsatkich ham bir necha ko'p yildan so'ng katta daromad keltiruvchi ishlab chiqarish innovatsion loyihasi uchun bir xil ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Investor va kreditor uchun kutilayotgan daromadlarning muddatlar bo'yicha taqsimlanishi muhim, shuning uchun ham, agar daromadlar

---

⁴ Ijaraga olingan asbob-uskunani moliyalashtirish XYuSning balansidan tashqarida qolib, bu narsa uning moliyaviy hisobotini yanada jozibador qiladiki, bunday holat investitsion loyihani tahlil qilishda hisobga olinmog'i lozim.

riskining vaqt bo'yicha uzoqlashishiga muvofiq ravishda tez o'sishi inobatga olinadigan bo'lsa, bu omil yanada juda muhim hisoblanadi.

Qoplanish muddati ko'rsatkichi ishlab chiqarishni yangilash innovatsion loyihasidan olingan daromadlar birlamchi kapital qo'yilmalardan oshgandagi yillar soniga qarab aniqlanadi. Hisoblashning ma'lum soddaligiga qaramasdan, bu ko'rsatkich investitsion loyihaning riskligini puxta baholaydi hamda NVP va IRR bilan birgalikda kapital qo'yilmalarning optimal maqsadga muvofiqligini baholashga imkon beradi.

Joriy va istiqboldagi tahlil ishlab chiqarishni yangilash innovatsion loyihalarini amalga oshirishning boshqa yo'nalishlari va parametrlariga nisbatan o'tkazilishi mumkin. Bunda asosiy e'tibor yuqori rentabellik va kuchsiz prognozlash xos bo'lgan quyidagi omillarga, ya'ni risklar, valuta kurslari, kreditlar bo'yicha suzuvchan stavka, tayyor mahsulot va xomashyoning bahosi kabilarga qaratiladi. Bu omillarning har biri uchun bo'lishi mumkin bo'lgan tebranishlarning intervali aniqlanadi va asosiy parametrlarning o'zgarishi mumkin bo'lgan imkoniyatlari baholanadi. Undan so'ng investitsion loyihaning barcha risklarini hisobga olgan holda uning yetarli darajada foydaliligi saqlanib qolgandagi kritik parametrlarning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan chegaralariga baho beriladi.

Ishlab chiqarishni yangilash dasturlari va innovatsion loyihalarning investitsion samaradorligi kapital qo'yilmalar to'g'risida qaror qabul qilingan paytda mavjud bo'lmagan omillarga ham bog'liq. Iqtisodiyotning har bir tarmog'ida ana shunday omillar to'plami mavjud.

7.4. Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar

7-bob. Ishlab chiqarishni yangilash va modernizatsiyalash investitsion dasturlarini moliyalashtirish

7.1. Xo'jalik yurituvchi subyektlarni tarkibiy jihatdan qayta qurish – kompleks muammo

- Xo'jalik yurituvchi subyektlarni tarkibiy jihatdan qayta qurish deganda nimalar tushuniladi va u nimalarni taqozo etadi?
- Ishlab chiqarishni tarkibiy jihatdan qayta qurish nimalar bilan uzviy bog'liq?
- Iqtisodiyotning ijtimoiy yo'naltirilganligiga javob beruvchi ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish uchun, eng avvalo nimalarni amalga oshirmoq lozim?

7.2. Xo‘jalik yurituvchi subyektning innovatsion-investitsion strategiyasini shakllantirish

• Xo‘jalik yurituvchi subyektning innovatsion-investitsion strategiyasi deganda nimalar tushuniladi?

• Qattiq pul va moliya-kredit siyosatining hayotga tatbiq etilishi sifat jihatidan iqtisodiy o‘shishga o‘tishning, faol tuzilmaviy qayta qurishning va ishlab chiqarish taraqqiyotining investitsion jihatdan ta‘minlashning mustahkam yo‘nalishi bo‘la oladimi?

• XYuSlarning innovatsion strategiyasi uchun ular investitsion faoliyatini rag‘batlantirish qanday ahamiyatga ega?

• Takror ishlab chiqarish barcha sikli va u investitsion sohasining dinamikasini qamrab oluvchi asosiy prinsiplar nimalardan iborat?

7.3. Investitsiyalar: manbalari, baholash va samaradorligi

• Xorijiy bank bilan kredit bitimini tuzishda, eng avvalo, nimalarga e‘tibor bermoq lozim?

• Hukumat kafolati ostida jalb qilinadigan xorijiy kreditlar hisobidan moliyalashtirish uchun innovatsion loyihalarni tanlashda asosiy mezonlarning qanday tizimidan foydalanish maqsadga muvofiq?

• Loyihani ishlab chiqarish jarayoni g‘oyaning paydo bo‘lgan vaqtdan XYuS ishga tushirilgunga va quvvatlar o‘zlashtirilgunga qadar qanday bosqichlardan iborat bo‘ladi?

• Loyihalarni moliyalashtirishning qanday asosiy manbalari mavjud?

• Investitsiyalarni moliyalashtirishning qanday shakllari mavjud?

• Investitsion qo‘yilmalarni iqtisodiy baholashning qanday metodlari mavjud?

• Investitsion qo‘yilmalarni iqtisodiy baholashning ko‘rsatkichlar tizimi o‘z ichiga nimalarni oladi?

• Kapital qo‘yilmalarning sof keltirilgan qiymati nimadan iborat?

• Ichki foyda normasi qanday aniqlanadi?

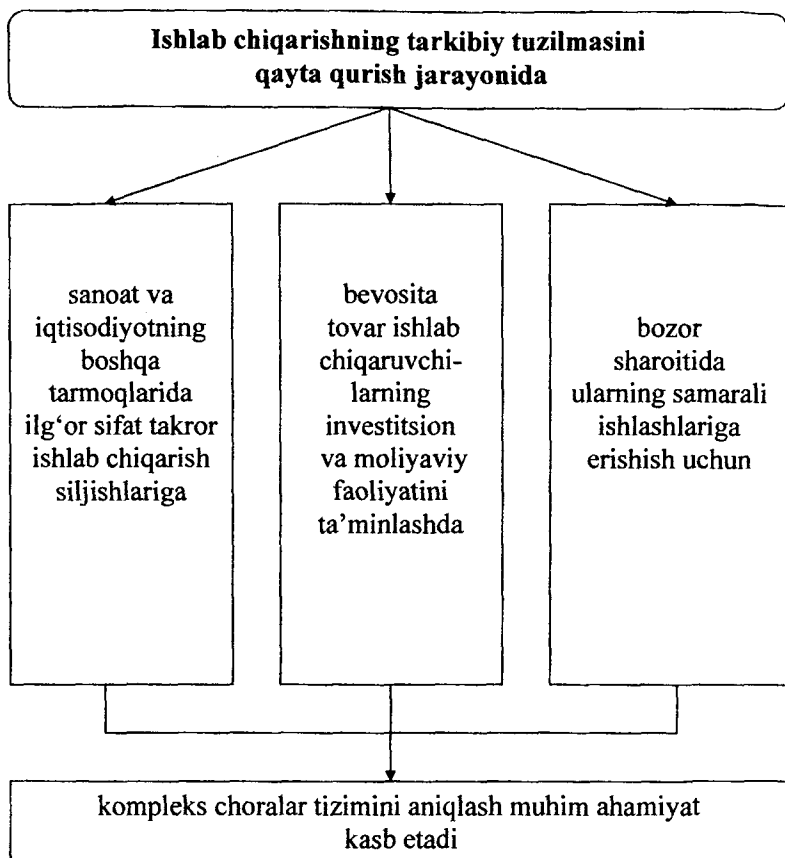
• Qoplanish muddati nimalardan tashkil topadi?

7.5. Mustaqil o‘zlashtirish uchun chizma materiallar

7-bob. Ishlab chiqarishni yangilash va modernizatsiyalash investitsion dasturlarini moliyalashtirish

7.1. Xo'jalik yurituvchi subyektlarni tarkibiy jihatdan qayta qurish – kompleks muammo

Mamlakat iqtisodiyoti uchun uning xomashyo yo'nalishiga ega ekanligini o'zgartirish strategik nuqtai nazardan uzoq muddatli ustuvor yo'nalish hisoblanadi

Bu

yuqori texnologik
yangi
ishlab chiqarishni
tashkil
etish

qayta ishlab
chiqaruvchi
tarmoqlarni
yuqori
sur'atlarda
rivojlantirish

import
o'rmini
bosuvchi
dasturni amalga
oshirish

zarurligini taqozo etadi

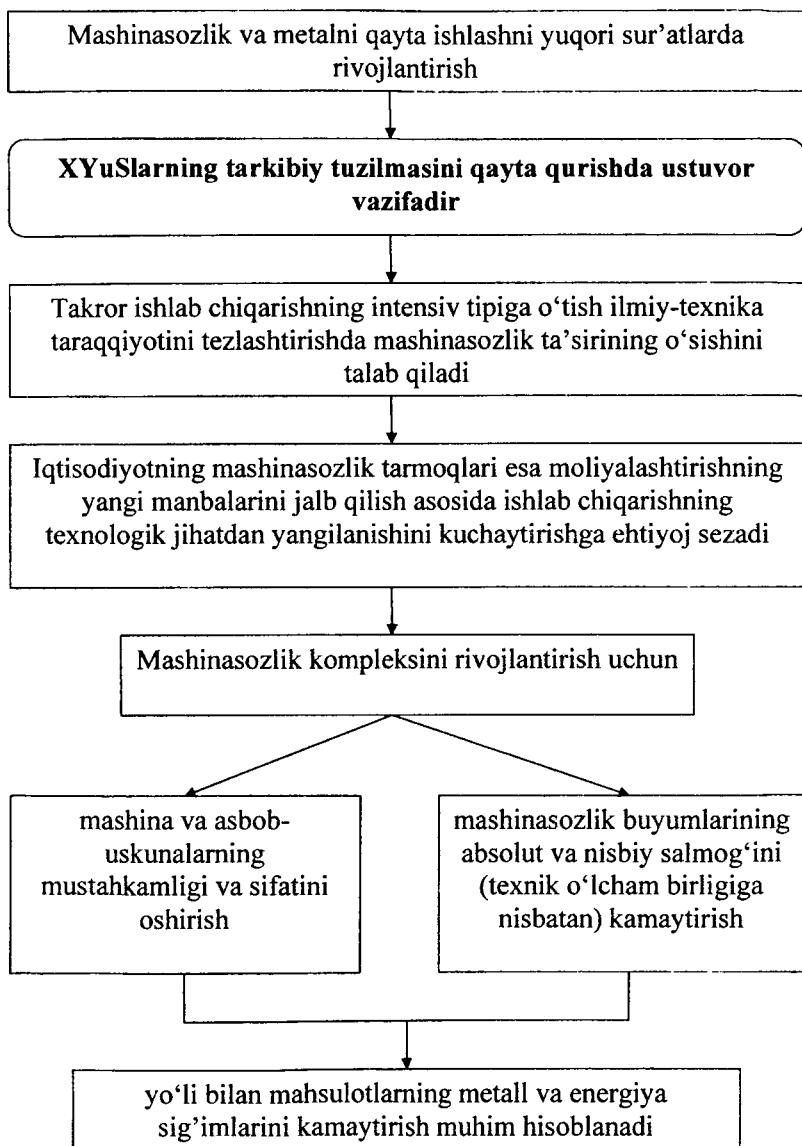
Sanoatni
xomashyoni
kompleks chuqur
qayta ishlashga
yo'naltirmasdan

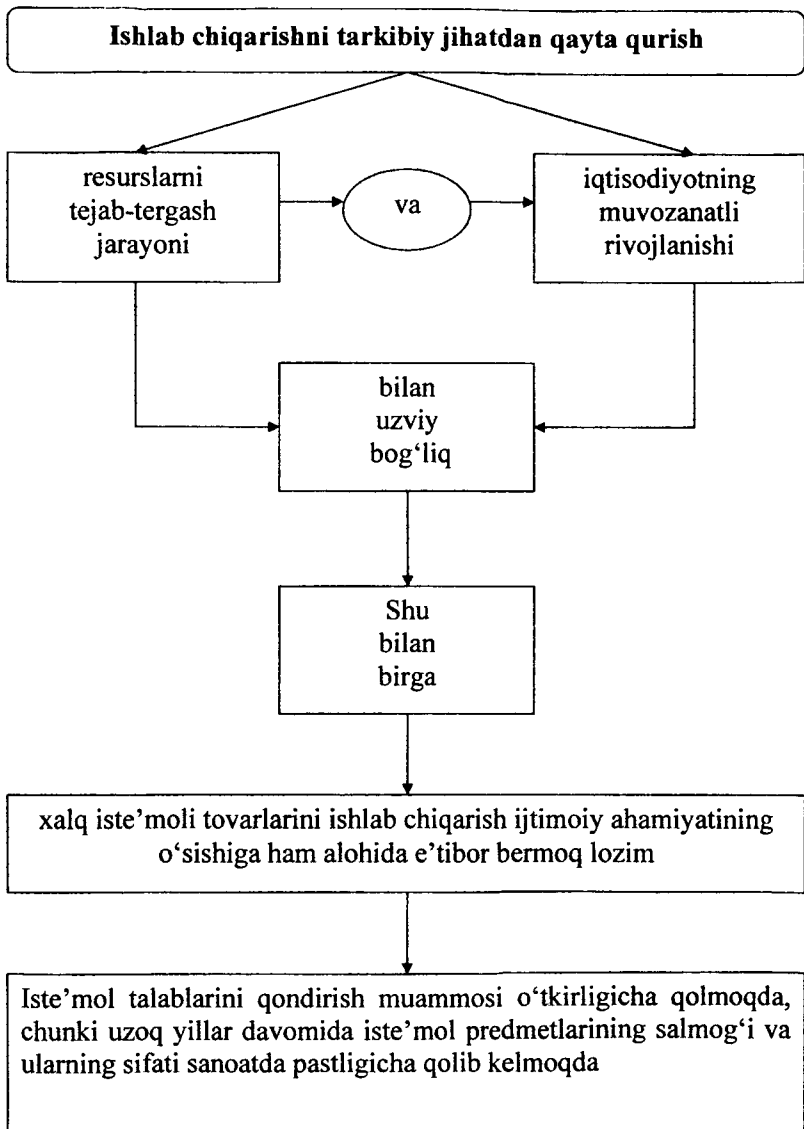
va

bozorlarda yuqori
texnologiyali
mahsulotlarning
sotilishini amalga
oshirishsiz

samarali taraqqiyotga erishib bo'lmaydi

Bu taraqqiyotning innovatsion-investitsion tipiga o'tish maqsadida qo'shimcha moliyaviy resurslarni olish uchun samarali yo'l hisoblanadi

Iqtisodiyotning ijtimoiy yo'naltirilganligiga javobgar ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish

uzoq mud-
datli inves-
titsion va
mo-
liyaviy resurs-
larni jalb
qilish
bilan
bog'liq

...ga
kichik
biznesni
samarali
rivoj-
lantirish
ham
xizmat
qiladi

...da
ishlab
chiqarish-
ning fan
sig'imini
oshirish
uchun
moliyaviy
resurslarni
jalb qilish
bo'yicha
kompleks
choralar
alohida
ahamiyatga
ega

uchun
marketing
sohasida
ta'sirchan
(harakat-
chan)
siyosatni
amalga
oshirish,
ishlab
chiqarishni
texnologik
jihatdan
yangilash
va
mahsulotlar
yangi
turlarini
o'zlashti-
rishning
oqilona
strategiya-
sini tanlash
kerak

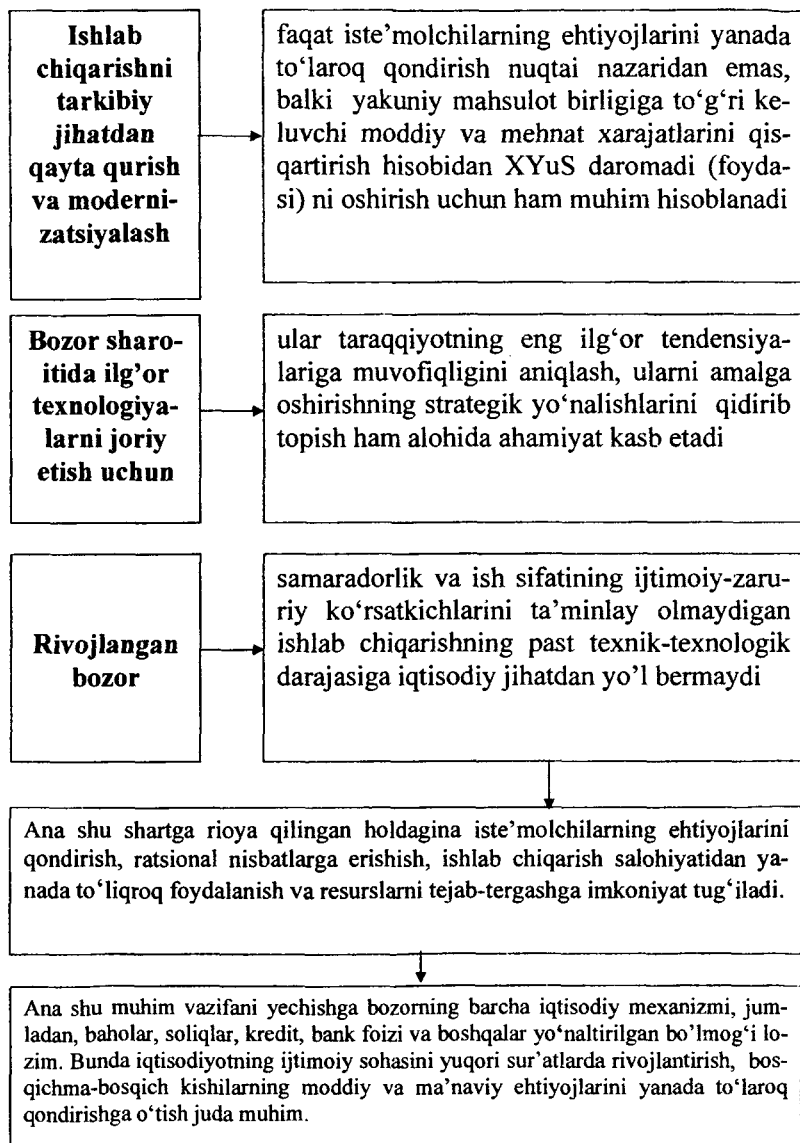
Ishlab chiqarishni tarkibiy jihatdan qayta qurish

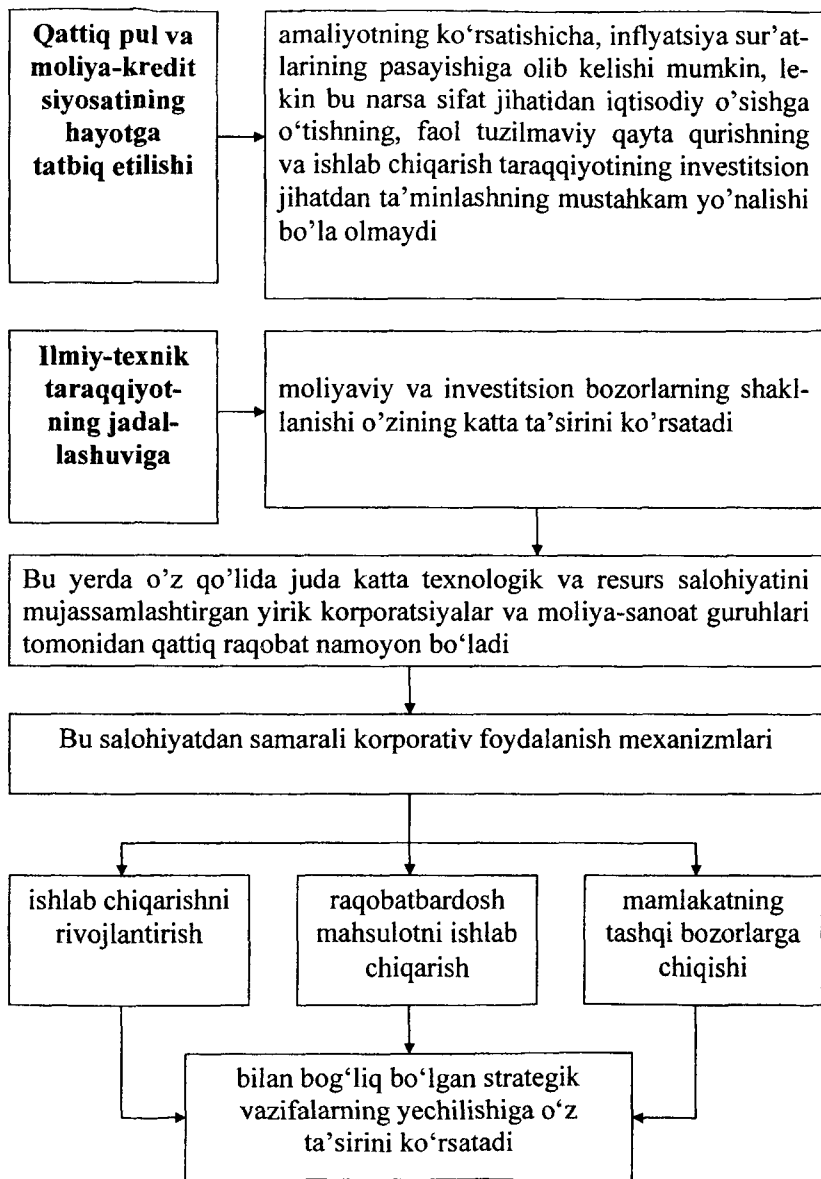
zamonaviy bozor infratuzilmasini yaratish, xususan, iqtisodiyotning transport-kommunikatsion kompleksini rivojlantirish bilan o'zaro bog'langan

Uning vazifasi transport chiqimlarini qisqartirish va xizmatlarning sifatini oshirish hisobidan iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida transport xarajatlarini kamaytirishdan iborat

Xalqaro andozalarga mos keladigan raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarishning murakkabligini inobatga olgan holda dunyo ishlab chiqaruvchilarining markasidan foydalanib qo'shma XYuS larga asos solish va ularning rivojlanishini ta'minlash ham muhim ahamiyatga ega

7.2. Xo'jalik yurituvchi subyektning innovatsion-investitsion strategiyasini shakllantirish

XYuS larning innovatsion strategiyasi uchun ular investitsion faoliyatini rag'batlantirish hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu samarali moliya-kredit va investitsion siyosatni amalga oshirish bilan bevosita bog'liq. Shuningdek, bu yerda xo'jalik faoliyatini rag'batlantirishni ta'minlash, ishlab chiqarishning boshqaruvchanlik darajasi va uning investitsion sohasini oshirish talab qilinadi. Takror ishlab chiqarish barcha sikli va u investitsion sohasining dinamikasini qamrab oluvchi quyidagi asosiy prinsiplarni har bir XYuSda ishlab chiqish juda muhim

Birinchidan

Samarali investitsion dasturlar va ishlab chiqarishni yangilash loyihalari davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash yo'li orqali va bir vaqtning o'zida bozor o'z-o'zini tartibga soluvchilarining ta'siri ostida amalga oshirilmog'i lozim.

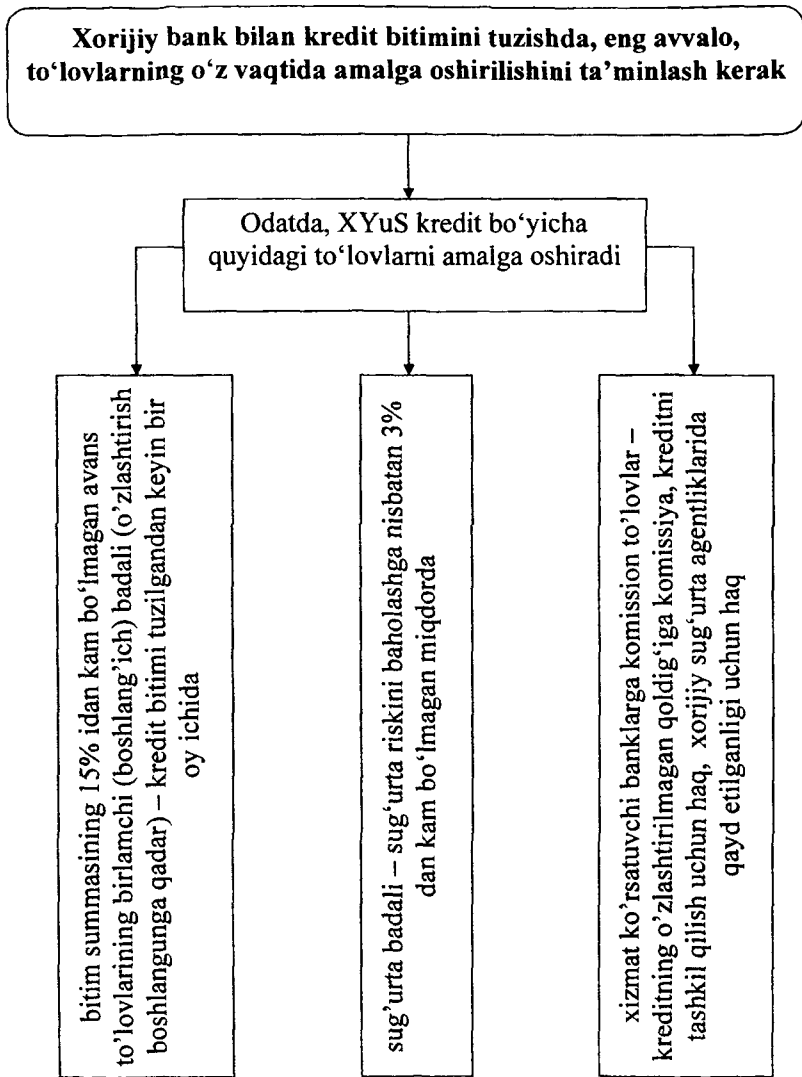
Ikkinchidan

ishlab chiqarishni yangilashning yangi texnikasi va ilg'or texnologiyasi faqat "innovatsiyalar – investitsiyalar – tarkibiy qayta qurish" bloklarining organik jihatdan bog'liqligi sharoitida yuqori natijalarni berishi mumkin Muammoni hal etishga bunday yondashuv korporatsiyalar, firmalar va XYuS larning faqat uzoq muddatli istiqbolda emas, balki o'rta muddatli davrda ham ishlab chiqarish-tijoriy faoliyatida integral samaraning o'sishiga xizmat qiladi.

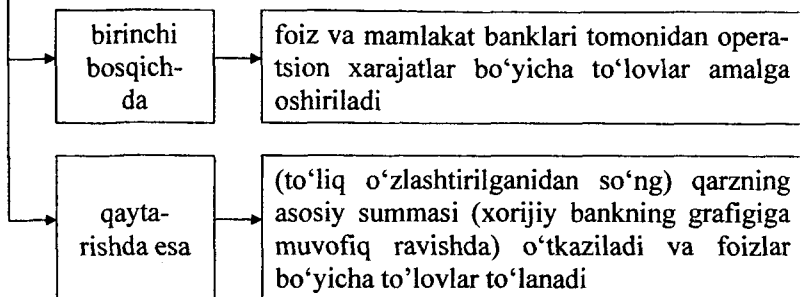
Uchinchidan

ishlab chiqarish va investitsion sohani tarkibiy jihatdan qayta qurishning informatsion qismi ham o'sib boruvchi ahamiyatga ega. Iqtisodiyotni va takror ishlab chiqarishni butunlay bozoriy transformatsiyalashuvining asosiy yo'nalishlarini dasturiy ta'minlashning informatsion tizimidagi iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish mexanizmidagi kamchiliklar asoslangan ishlab chiqarish-texnologik qarorlari qabul qilishni, buyurtmalar portfelini shakllantirishni va ishlab chiqarish quvvatlaridan samarali foydalanishni murakkablashtiradi

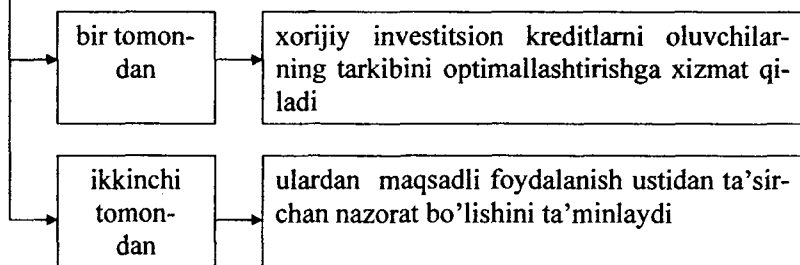
7.3. Investitsiyalar: manbalari, baholash va samaradorligi

Xorijiy firmalar bilan hamkorlikdagi investitsion loyihalarni o'zlashtirish davrida

Taqdim etilgan takliflarni realizatsiya qilish mexanizmi

Investitsiyalashtirishning natijaliligini oshirish uchun investitsion loyihalarni, jumladan, xorijiy kredit liniyalariga qo'shish uchun ham, tanlab olish tartibi tartibga keltirilmog'i lozim. XYuS va tashkilotlarning arizalarini ularning asoslanganligi bo'yicha xulosalar uchun tarmoq, korporativ va mintaqaviy darajalarda qayta ishlab chiqish muhim hisoblanadi

Tanlovning joriy etilishi bitimning eng yaxshi shartlarini – mamlakat XYuSlarining iqtisodiy manfaatlariga to‘liq javob beradigan mahsulotni tanlash – qo‘lga kiritishga imkon beradi

Hukumat kafolati ostida jalb qilinadigan xorijiy kreditlar hisobidan moliyalashtirish uchun innovatsion loyihalarni tanlashda asosiy mezonlarning quyidagi tizimidan foydalanish maqsadga muvofiq

iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligi va qarz oluvchining birlamchi (boshlang‘ich) badalni to‘lash bo‘yicha moliyaviy imkoniyati

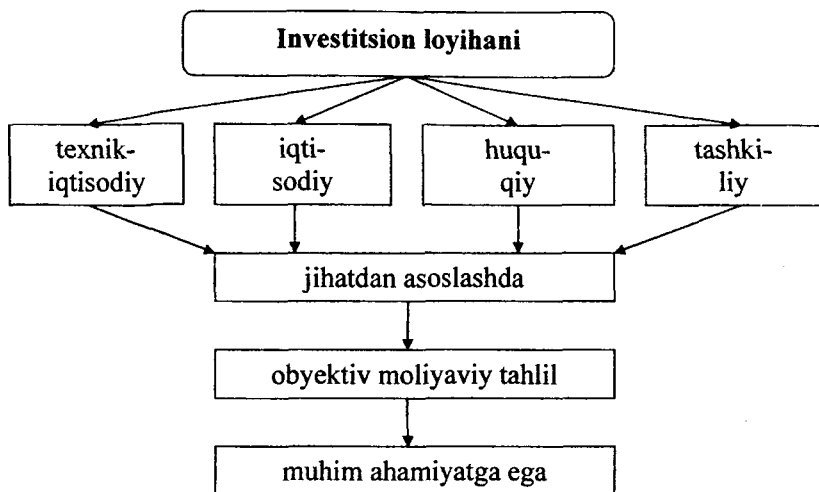
texnik va texnologik ahvoli

tijoriy samaradorligi va valutaviy qoplanuvchanligi

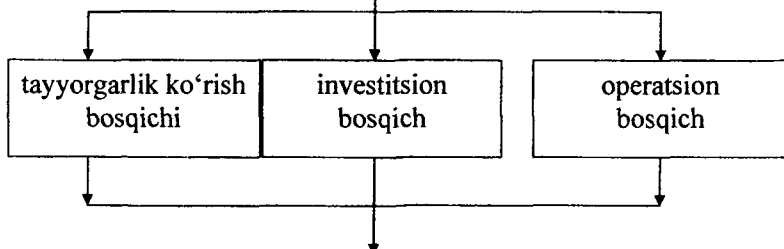
huquqiy ta‘minlanganligi va ekologik xavfsizligi

Hukumat kafolati ostida jalb qilinadigan xorijiy kreditlar bo‘yicha moliyalashtirishga qabul qilinadigan loyihalar

manfaatdor vazirliklar va idoralar, mintaqaviy ma‘muriy organlar, XYuSlar, tashkilotlar va banklarning roziligi bo‘yicha shakllanadigan ustuvor investitsion loyihalar ro‘yxatiga kiritilgan bo‘lmog‘i darkor

Loyihani ishlab chiqarish jarayoni g'oyaning paydo bo'lgan vaqtidan XYuS ishga tushirilgunga va quvvatlar o'zlashtirilgunga qadar uch bosqichdan iborat bo'ladi

Yuqoridagi bosqichlarning har biri bir necha quyi bosqichlardan iborat bo'lib, ularda turli-tuman tadqiqot, konsultatsion, texnik va sanoat ishlari amalga oshiriladi, loyiha siklining har bir bosqichi esa o'zaro bir-biri bilan bog'langan

Loyihalarni moliyalashtirishning ikki asosiy manbalari

o'z kapitali

O'z korporativ kapitalini shakllantirish aksiyalarga (imtiyozli va oddiy) ochiq yozilish yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin

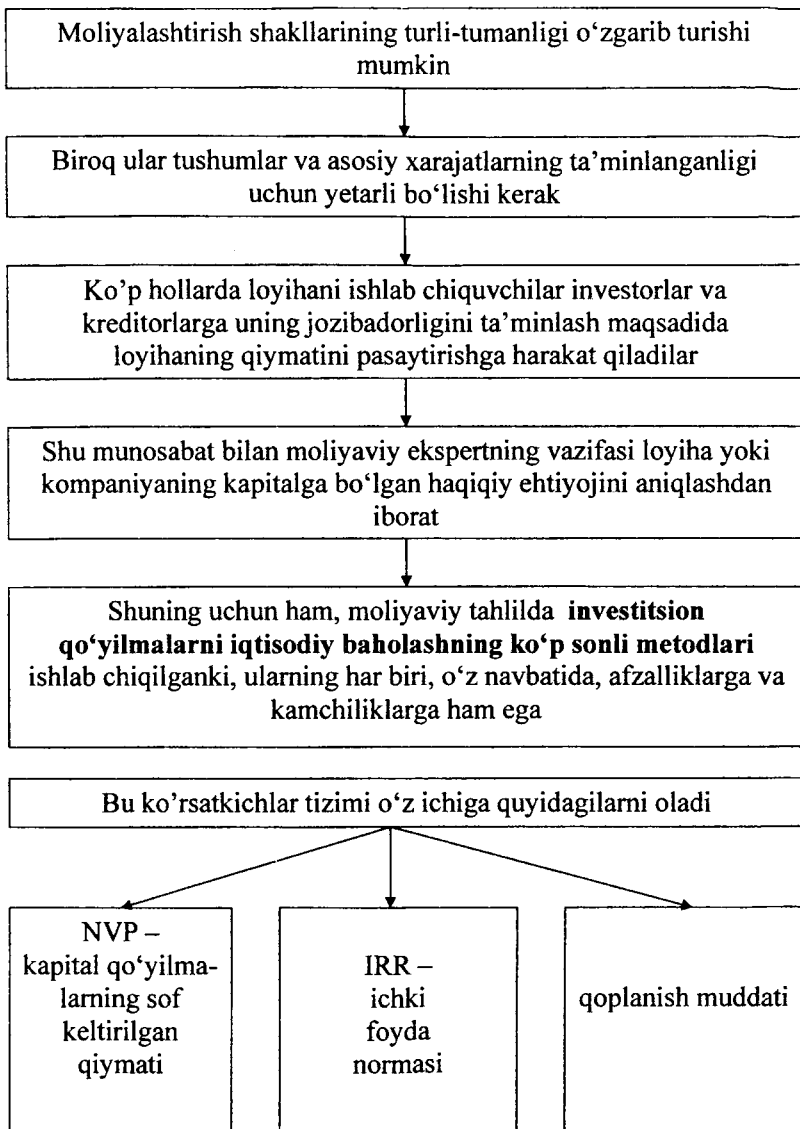
qarz mablag'lari

Qarz mablag'lari qisqa, o'rta va uzoq muddatli bank kreditlari shaklida, shuningdek, turli qarz majburiyatlarini emissiya qilish yo'li bilan jalb qilinadi

Moliyalashtirishning bunday tiplari o'rtasidagi prinsipial farq qarzdorning kreditorlar oldidagi birinchi darajali javobgarligidadir

O'z va qarz mablag'lari o'rtasida ma'lum bir balansga rioya etmoq zarur. Kreditor nuqtai nazaridan qarz kapitalining yuqori salmog'i qarz oluvchining risklilik darajasini oshiradi, chunki unda xarajatlarning umumiy tarkibiy tuzilmasida foiz to'lovlarning salmog'i ortadi, demak, foyda pasayadi

Qarz moliyalashtirishning ko'rinishlaridan biri lizingdir. Agar moliyalashtirish shartlari xorijda mahalliy shartlardan keskin farq qiladigan bo'lsa, lizing asbob-uskunalarni sotib olishning ustuvor metodi hisoblanadi

Kapital qo'yilmalarning sof keltirilgan qiymati (NVP)

klassik variantda (ko'plab modifikatsiyalar mavjud bo'lganda) diskontlashtirilgan sof pul xarajatlari va tushumlarning yig'indisi sifatida hisoblanadi

Ijobiy NVP investitsion loyihadan qaytim diskontlashtirishning ma'lum bir stavkasidan yuqori ekanligini ko'rsatadi

NVP ning kamchiligi diskontlashtirish stavkasini hisoblashning shartliligi bilan belgilanadi

Investorga boshqa loyihadan ko'ra shu loyihaga mablag'larni joylashtirishi foydali hisoblanadi. Bunda NVP ning o'lchami diskontlashtirish stavkasining uncha katta bo'lmagan o'zgarishiga ta'sirchan bo'ladi

NVP ning hisoblanishi ma'lum darajada ishlab chiqarishni innovatsion yangilash investitsion loyihasining mumkinligini baholashda mo'ljal bo'lib xizmat qiladi

**Ichki foyda
normasi
(IRR)**

loyiha NVP si nolga teng bo'lgandagi diskontlashtirish stavkasidan iborat. Har ikkala ko'rsatkich ham bir necha ko'p yildan so'ng katta daromad keltiruvchi ishlab chiqarish innovatsion loyihasi uchun bir xil ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Investor va kreditor uchun kutilayotgan daromadlarning muddatlar bo'yicha taqsimlanishi muhim va shuning uchun ham agar daromadlar riskining vaqt bo'yicha uzoqlashishiga muvofiq ravishda tez o'sishi inobatga olinadigan bo'lsa, bu omil yanada juda muhim hisoblanadi.

**Qopla-
nish
muddati
ko'rsat-
kichi**

ishlab chiqarishni yangilash innovatsion loyihasidan olingan daromadlar birlamchi kapital qo'yimlardan oshgandagi yillar soniga qarab aniqlanadi. Hisoblashning ma'lum soddaligiga qaramasdan, bu ko'rsatkich investitsion loyihaning riskliligini puxta baholaydi hamda NVP va IRR bilan birgalikda kapital qo'yimlarning optimal maqsadga muvofiq-ligini baholashga imkon beradi.

Joriy va istiqboldagi tahlil ishlab chiqarishni yangilash innovatsion loyihalarini amalga oshirishning boshqa yo'nalishlari va parametrlariga nisbatan o'tkazilishi mumkin.

Bunda asosiy e'tibor yuqori rentabellik va kuchsiz prognozlash xos bo'lgan quyidagi omillarga, ya'ni risklar, valyuta kurslari, kreditlar bo'yicha suzuvchan stavka, tayyor mahsulot va xomashyoning bahosi kabilarga qaratiladi.

Bu omillarning har biri uchun bo'lishi mumkin bo'lgan tebratishlarning intervali aniqlanadi va asosiy parametrlarning o'zgarishi mumkin bo'lgan imkoniyatlari baholanadi.

Undan so'ng investitsion loyihaning barcha risklarini hisobga olgan holda uning yetarli darajada foydaliligi saqlanib qolgandagi kritik parametrlarning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan chegaralariga baho beriladi.

Ishlab chiqarishni yangilash dasturlari va innovatsion loyihalarining investitsion samaradorligi kapital qo'yilmalar to'g'risida qaror qabul qilingan paytda mavjud bo'lmagan omillarga ham bog'liq.

Iqtisodiyotning har bir tarmog'ida ana shunday omillar to'plami mavjud.

8-bob. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy barqarorligi: baholash, ko‘rsatkichlari, oshirish yo‘llari

8.1. Moliyaviy barqarorlik va uni ta‘minlash omillari

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy barqarorligi quyidagilar bilan xarakterlanadi:

- tashqi qarz manbalaridan moliyaviy mustaqillik;
- moliyaviy resurslardan erkin va samarali foydalanish borasida XYuSning qobiliyati;
- xo‘jalik faoliyatini ta‘minlash uchun zarur bo‘lgan o‘z mablag‘lari summalarining XYuSda barqaror mavjudligi.

Moliyaviy barqarorlik mazmunining asosida XYuS moliyaviy resurslarini samarali shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish yo‘tadi. Moliyaviy barqarorlikning tahlili tahlil davri mobaynida XYuS o‘zining moliyaviy resurslarini quyidagi vazifalarni yechish uchun qanchalik to‘g‘ri boshqarganligini aniqlashga imkon beradi:

- talab mahsulotiga ega bo‘lgan ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta‘minlash;
- mahsulot realizatsiya qilinishining uzluksizligini yo‘lga qo‘yish;
- innovatsion asosda ishlab chiqarish bazasini kengaytirish va yangilash.

Bu vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish uchun XYuSning faoliyati to‘g‘risida to‘liq va ishonchli ma‘lumotlarga ega bo‘lmoq lozim. Bunda moliyaviy resurslar holatining bozor talablariga muvofiq kelishi va XYuS taraqqiyotining ehtiyojlariga javob berishi muhim hisoblanadi.

XYuSlarning moliyaviy barqarorligiga xilma-xil bo‘lgan juda ko‘plab omillar o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi. Ular, odatda, quyidagi belgilarga ko‘ra klassifikatsiya qilinadi:

- vujudga kelish joyiga qarab;
- natijasining muhimligiga ko‘ra;
- tarkibiy tuzilmasi bo‘yicha;
- harakat etish davriga muvofiq.

Vujudga kelish joyiga qarab XYuSlarning moliyaviy barqarorligiga ta‘sir ko‘rsatuvchi omillar quyidagi ikki guruhga bo‘linadi:

- ichki;

- tashqi.

Natijasining muhimligiga ko'ra moliyaviy barqarorlikka o'z ta'sirini ko'rsatuvchi omillar quyidagi ikki guruhdan tashkil topadi:

- asosiy omillar;
- ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo'lgan omillar.

Tarkibiy tuzilmasi bo'yicha XYuSning moliyaviy barqarorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar quyidagi ikki guruhdagi omillardan tarkib topadi:

- oddiy;
- murakkab.

Harakat etish davriga muvofiq moliyaviy barqarorlikka o'z ta'sirini ko'rsatuvchi omillarni quyidagi ikki guruhga ajratish mumkin:

- doimiy;
- vaqtinchalik.

Yuqoridagilarning orasida eng muhimi omillarning tashqi va ichki guruhi hisoblanib, u omillarning namoyon bo'lishiga, miqdoriy va sifat mazmuniga u yoki bu darajada XYuSning bevosita ta'sir ko'rsatish imkoniyatini aniq aniqlab beradi.

XYuSning moliyaviy barqarorligiga o'z ta'sirini ko'rsatuvchi asosiy ichki omillarga quyidagilar kiradi:

- moliyaviy resurslarning tarkibi va tarkibiy tuzilmasi, ularni boshqarishning taktikasi va strategiyasi;
- XYuS mol-mulkingin tarkibi va tarkibiy tuzilmasi;
- ishlab chiqarish chiqimlarining tarkibi va tarkibiy tuzilmasi, ularni qisqartirish imkoniyatlari;
- ishlab chiqariladigan mahsulotning to'lovga layoqatli bozor talabiga muvofiqligi;
- XYuSning qaysi tarmoqqa mansubligi va boshqalar.

Bu omillarning ta'sirini baholash menejrlarning kasbiy mahoratiga, ularning kompetentligiga, ichki va tashqi muhitdagi o'zgarishlar va o'zaro bog'liqlikni hisobga olish qobiliyatiga ko'p jihatdan bog'liq.

Moliyaviy barqarorlikka ta'sir etuvchi tashqi omillarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- xo'jalik yuritishning iqtisodiy sharoitlari ta'siri;
- davlatning soliq va kredit siyosati;

• iste'molchilarning to'lovga layoqatli talabi va daromadlarining darajasi;

• jamiyatda texnika taraqqiyoti, texnika va texnologiyalarning umumiy darajasi;

• tashqi iqtisodiy aloqalarning darajasi;

• XYuS faoliyati ustidan nazorat bo'yicha qonunchilik aktlari;

• va boshqalar.

XYuSning moliyaviy barqarorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarga bog'liq ravishda u quyidagilarga bo'linishi mumkin:

• ichki barqarorlik;

• tashqi barqarorlik;

• umumiy barqarorlik.

Ichki barqarorlik XYuSning shunday moliyaviy holatidirki, unda faoliyat ko'rsatishning barqaror yuqori natijasi, eng birinchi navbatda, ichki omillarning faollashtirilishi hisobidan ta'minlanadi.

O'z navbatida, **tashqi barqarorlik** XYuSning shunday moliyaviy holatidirki, u doirasida XYuS faoliyat ko'rsatadigan iqtisodiy muhitning barqarorligi bilan belgilanadi. Bunday barqarorlik butun mamlakat masshtabida rivojlanayotgan iqtisodiyot sharoitida erishiladi.

Va nihoyat, **umumiy barqarorlik** XYuSning shunday moliyaviy holatidirki, unda ichki va tashqi omillarning o'zaro ta'sirchanligini faollashtirish hisobidan mablag'lar tushumining ularning xarajat qilinishidan ortiqchaligi ta'minlanadi.

XYuSlar moliyaviy holatining barqarorligi moliyalashtirishda ehtiyojlarni qondirishning manbalari sifatida o'z va qarz mablag'larining nisbati asosida hisoblanadigan nisbiy va absolyut ko'rsatkichlar tizimi bilan baholanadi. Yetarli bo'lmagan moliyaviy barqarorlik XYuSni to'lovga noqobillikka va ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun unda mablag'lar mavjud bo'lmasligiga olib kelishi mumkin. Aksincha, ortiqcha moliyaviy barqarorlik esa taraqqiyotga to'sqinlik qilishga, ortiqcha zaxiralar tufayli xarajatlarning og'irlashuviga sabab bo'ladi.

Moliyaviy barqarorlikni tahlil qilishning vazifalari quyidagilardan iborat:

• o'z aylanma mablag'larining summalarini aniqlash va ularning dinamikasiga ta'sir etuvchi omillarni bilish;

• zaxiralar, xarajatlilar va barcha aylanma aktivlarni shakllantirish qismi bo'yicha moliyaviy barqarorlikni baholash;

• moliyaviy barqarorlikning tipini aniqlash.

O'z aylanma mablag'lari, zaxiralar va xarajatlarni shakllantirishning boshqa manbalari ko'rsatkichlarining nisbatiga va zaxiralarning o'lchamiga bog'liq ravishda XYuSlar moliyaviy barqarorligining quyidagi tiplarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- absolut moliyaviy barqarorlik;
- sog'lom (normal) moliyaviy barqarorlik;
- nobarqaror moliyaviy ahvol;
- krizisli moliyaviy holat.

Absolut moliyaviy barqarorlikning asosiy sharti noto'lovlar va ular kelib chiqish sabablarining mavjud emasligidir.

Sog'lom (normal) moliyaviy barqarorlik ichki va tashqi moliyaviy intizomning buzilmasligini taqozo etadi.

Nobarqaror moliyaviy ahvol moliyaviy intizomning buzilishi (mehnat haqini to'lashdagi kechikishlar, vaqtincha bo'sh turgan o'z mablag'lari, rezerv fondlari va boshqa fondlardan foydalanish), hisob-kitob schyotiga pul mablag'larining uzilishlar bilan tushishi, rentabellikning nobarqarorligi, moliyaviy rejaning, jumladan, foyda bo'yicha rejaning bajarilmasligi va h.k.lar bilan xarakterlanadi.

Krizisli moliyaviy holat quyidagi bir necha darajalarga ega:

• birinchi daraja (1): muddati o'tkazib yuborilgan bank ssudalarining mavjudligi:

• ikkinchi daraja (P): $1 + \text{tovarlar bo'yicha mol yetkazib beruvchilarga muddati o'tkazib yuborilgan qarzdorlikning mavjudligi}$;

• uchinchi daraja (Sh): $P + \text{budjetga nisbatan boqimandalarning mavjudligi}$.

Krizisli moliyaviy holatda zaxiralar va xarajatlar ularni shakllantirish manbalari bilan ta'minlanmaydi va bu narsa XYuS va bankrotlik ostonasidagi chuqur krizis to'g'risida xulosa chiqarishga asos bo'ladi. Bunday vaziyatda pul mablag'lari, qisqa muddatli qimmatli qog'ozlar va debitorlik qarzlari uning kreditorlik qarzlarini va muddati o'tkazilgan ssudalarni qoplamaydi.

XYuSning moliyaviy holati kompleks tushuncha bo'lib, uning xo'jalik va tijoriy faoliyati jarayonida vujudga keladigan moliyaviy munosabatlar barcha elementlarining o'zaro ta'sirchanligini aks ettiradi. XYuSning moliyaviy holati mablag'larni joylashtirish va ulardan foydalanish hamda ularni shakllantirish manbalari bilan xarakterlanadi. Moliyaviy holatni aniqlash uchun quyidagilarni o'z ichiga oluvchi moliyaviy tahlil o'tkaziladi:

- moliyaviy holatning ekspress-tahlili (aktivlar va passivlar tarkibiy tuzilmasining, mol-mulk, zaxiralar va xarajatlar holatining tahlili);

- moliyaviy barqarorlik tahlili;
- XYuS balansli likvidligining tahlili;
- faoliyatning moliyaviy natijalari tahlili;
- rentabellik va ishbilarmonlik faolligi tahlili.

XYuSning moliyaviy holati, shuningdek, moliyaviy resurslarni shakllantirish va ulardan foydalanish jarayonlarini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar majmuyi bilan ham xarakterlanadi. Moliyaviy-xo'jalik faoliyatining natijalari faqat XYuS ishchi va xizmatchilarining diqqat-e'tiborida bo'libgina qolmasdan, xuddi shu narsa xo'jalik faoliyati bo'yicha uning hamkorlari, davlat, moliya, soliq organlari va boshqalarning ham diqqat markazida bo'ladi. Bularning barchasi XYuS moliyaviy holati tahlilini amalga oshirishning muhimligi va uning iqtisodiy jarayonlardagi ahamiyatini oshiradi.

Moliyaviy tahlilning maqsadi quyidagilardan iborat:

- moliyaviy holat ko'rsatkichlarining o'zgarishini aniqlash;
- barqarorlikka ta'sir ko'rsatuvchi omillarni aniqlab olish;
- moliyaviy holatning sifat va miqdoriy o'zgarishlarini baholash;
- ma'lum bir sana uchun XYuS moliyaviy ahvolini baholash;
- moliyaviy holat o'zgarishining asosiy yo'nalishlarini aniqlash;
- va boshqalar.

Moliyaviy holat tahlilida XYuS tomonidan realizatsiya qilingan mahsulotning rentabelligi, uning ishlovchi kapitali, moliyaviy barqarorligi, balansining likvidligi, to'lov qobiliyati va kreditga layoqatliligi aniqlanadi va ularga baho beriladi.

XYuSning sog'lom (normal) moliyaviy barqarorligi xususida quyidagi parametrlarni birgalikda olib qarab gapirish mumkin:

- to'lov qobiliyati (o'z majburiyatlari bo'yicha XYuSning barqaror hisob-kitoblarni amalga oshirish imkoniyati);
- balansning likvidligi (majburiyatlarni likvid aktivlar bilan qoplash darajasi);
- kreditga layoqatlilik (kreditlarni qaytarish qobiliyati);
- rentabellik (foydalilik).

Yuqorida keltirilganlarning har biri tahlil qilishning o'z metodikasiga ega.

8.2. Moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari va ularni oshirish yo'llari

Moliyaviy barqarorlikning tahlili absolut va nisbiy ko'rsatkichlar – moliyaviy koeffitsiyentlar – yordamida amalga oshirilishi mumkin.

Moliyaviy koeffitsiyentlarni hisoblash uchun informatsion baza sifatida buxgalteriya hisoboti xizmat qiladi. Bu koeffitsiyentlar balans tuzilgan sanada hisoblanadi va dinamik ko'rinishda qarab chiqilishi mumkin.

Eng umumiy ko'rinishda XYuSning moliyaviy barqarorligini quyidagi ko'rsatkichlar xarakterlaydi:

- avtonomlik koeffitsiyenti;
- qarz kapitalining konsentratsiyalashuvi koeffitsiyenti;
- qarz va o'z mablag'larining nisbati koeffitsiyenti.

Avtonomlik koeffitsiyenti XYuSning barcha mulkiga joylashtirilgan o'z mablag'larining barcha mablag'larning umumiy summasidagi hissasi (salmog'ini ko'rsatadi. Uni quyidagi formula yordamida hisoblash mumkin:

$$K_a = O'_k : B_s$$

Bu yerda: K_a - avtonomlik koeffitsiyenti;

O'_k - o'z kapitali ("Kapital va rezervlar" deb nomlanuvchi balans Sh bo'limining jami;

B_s - balans valutasi (o'z va qarz kapitali yig'indisi, ya'ni moliyalashtirishning umumiy summasi).

XYuSning moliyaviy ahvoli avtonomlik koeffitsiyentining darajasi 0,5dan kichik bo'lmagan holda barqaror deb hisoblanadi. Bu XYuSning yarim mulki uning o'z mablag'lari hisobidan shakllanganligini anglatadi. Avtonomlik koeffitsiyentining o'sishi moliyaviy barqarorlikning oshganligidan dalolat beradi.

Qarz kapitalining konsentratsiyalashuvi koeffitsiyenti qarzni kapital umumiy summasidagi salmog'ini aniqlab beradi va uni formula yordamida quyidagicha ifodalash mumkin:

$$K_{qt} = Q_k : B_s$$

Bu yerda: K_{qt} – qarz kapitalining konsentratsiyalashuvi koeffitsiyenti;

Q_k – qarz kapitali balans passivining IV va V bo‘limlari yig‘indisi;

B_s – balans valutasi (o‘z va qarz kapital yig‘indisi, ya’ni moliyalashtirishning umumiy summasi).

Qarzning salmog‘i qancha katta bo‘lsa, XYuSning moliyalashtirish tashqi manbalariga bog‘liqligi, bundan kelib chiquvchi oqibatlar bilan birgalikda, shuncha yuqori bo‘ladi. Yuqoridagi har ikkala koeffitsiyentlar bir-biri bilan uzviy bog‘langan. Ularning bog‘liqligi quyidagi ko‘rinishga ega:

$$K_a + K_{qk} = 1$$

Qarz va o‘z mablag‘larining nisbati koeffitsiyenti XYuS majburiyatlarining o‘z mablag‘lariga nisbati bilan aniqlanadi:

$$K_{qu} = M_{qk} : O'_k$$

Bu yerda: K_{qu} – qarz va o‘z mablag‘larining nisbati koeffitsiyenti;

M_{qk} – majburiyatlar (qarz kapital);

O'_k – o‘z kapitali (o‘z mablag‘lari).

Qarz va o‘z mablag‘larining nisbati koeffitsiyenti o‘z mablag‘lari aktivlariga joylashtirilgan har bir so‘mga XYuS tomonidan qancha qarz mablag‘lar jalb qilinganligini ko‘rsatadi. Hisobot davri davomida bu koeffitsiyent darajasining ortishi XYuS jalb qilinayotgan qarz mablag‘lariga bog‘liqligining kuchayganligidan va moliyaviy barqarorligining pasayganligidan darak beradi. Bu koeffitsiyent avtonomlik koeffitsiyenti bilan bog‘langan va bu bog‘lanish quyidagi ko‘rinishga ega:

$$K_{qu} = 1 / K_a - 1$$

Shunday qilib, uning darajasi birga teng yoki undan kichik bo‘lishi kerak.

Yuqoridagi umumiy koeffitsiyentlardan tashqari XYuS joriy faoliyatining moliyalashtirish o‘z manbalari – o‘z aylanma mablag‘lari – bilan ta‘minlanganligi ham baholanadi. Bu narsa XYuS moliyaviy barqarorligining quyidagi nisbiy ko‘rsatkichlarini hisoblashga asoslangan:

- zaxiralar va xarajatlarning o‘z kapitali bilan ta‘minlanganlik koeffitsiyenti;

- moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti;
- o'z kapitalining manyovrlilik koeffitsiyenti.

Zaxiralar va xarajatlarning o'z kapitali bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti o'z aylanma mablag'lari summasining moddiy zaxiralar va xarajatlar qiymatiga nisbati bilan aniqlanadi va uni formula orqali quyidagicha ko'rsatish mumkin:

$$K_{zx} = O'_{ax} : Q_x$$

Bu yerda: K_{zx} – zaxiralar va xarajatlarning o'z kapitali bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti;

O'_{ax} – o'z aylanma mablag'lari;

Q_x – moddiy zaxiralar va xarajatlar qiymati.

Bu koeffitsiyentning darajasi moddiy zaxiralar va xarajatlarning o'z manbalari bilan qanday qoplanganligini va qarziy mablag'larni jalb qilishga muhtoj emasligini ko'rsatadi. Uning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan minimal darajasi 0,6-0,8 ga teng.

Moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti o'z aylanma mablag'larining joriy aylanma aktivlar summasiga nisbati bilan aniqlanadi:

$$K_{mu} = O'_{ax} : J_{ax}$$

Bu yerda: K_{mu} – moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti;

O'_{ax} – o'z aylanma mablag'lari;

J_{ax} – joriy aylanma aktivlar.

Moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti XYuSga tegishli bo'lgan aylanma mablag'larning qancha qismi o'z kapitali hisobidan shakllantirilganligini ko'rsatadi. Agar uning darajasi 1 ga teng yoki undan katta bo'lsa, u holda bu absolut moliyaviy barqarorlikni anglatadi. Koeffitsiyentning darajasi 1 dan qancha past bo'lsa, XYuS moliyaviy holati shuncha nobarqarordir. Bu koeffitsiyentning kritik darajasi 0,1 ga teng.

O'z kapitalining manyovrlilik koeffitsiyenti XYuS o'z aylanma mablag'larining o'z kapitali summasiga nisbati orqali ifodalanadi:

$$K_{ka} = O'_{ax} : O'_x$$

Bu yerda: K_{ka} – o'z kapitalining manyovrlilik koeffitsiyenti;

O'_{ax} – o'z aylanma mablag'lari;

O'_x – o'z kapitali.

Bu koeffitsiyent o'z kapitalining qancha qismi joriy faoliyatni moliyalashtirishda foydalanilayotganligi va qancha qismi kapitallash-tirilganligini ko'rsatadi. Uning 0,5 ga teng bo'lgan darajasi optimal hisoblanadi

Zarur bo'lgan hollarda XYuS ning moliyaviy barqarorligini xarak-terlaydigan boshqa ko'rsatkichlardan ham foydalanish mumkin.

XYuS moliyaviy barqarorligini oshirishning omillari quy-i-dagilardan iborat:

- asosiy va aylanma mablag'larning mazmunini optimallashti-rish: innovatsion texnologiyalar sotib olishni ko'paytirish, tugallan-magan ishlab chiqarishni qisqartirish, mahsulot tannarxini pasaytirish;
- XYuS pul-hisob-kitob o'zaro aloqalarining samaradorligini oshirish;
- oqilona baho siyosati va foydani taqsimlashni optimallashtirish;
- muvaffaqiyatli moliyaviy strategiyani amalga oshirishni, XYuS ning sog'lom (normal) ishini ta'minlovchi moliyaviy resurslarni shakllantirishning mumkin bo'lgan variantlarini asoslash.

8.3. Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar

8-bob. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy barqaror- ligi: baholash, ko'rsatkichlari, oshirish yo'llari

8.1. Moliyaviy barqarorlik va uni ta'minlash omillari

- XYuSlarning moliyaviy barqarorligi nimalar bilan xa-rakterlanadi?
- Moliyaviy barqarorlik mazmunining asosida nimalar yotadi?
- Moliyaviy barqarorlikning tahlili tahlil davri mobaynida XYuS o'zining moliyaviy resurslarini qanday vazifalarni yechish uchun qan-chalik to'g'ri boshqarganligini aniqlashga imkon beradi?
- XYuSlarning moliyaviy barqarorligiga qanday omillar o'z ta'sirini ko'rsatadi va ular qanday belgilariga ko'ra klassifikatsiya qi-linadi?
- Vujudga kelish joyiga qarab XYuSlarning moliyaviy barqa-rorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar qanday guruhlarga bo'linadi?
- Natijasining muhimligiga ko'ra moliyaviy barqarorlikka o'z ta'-sirini ko'rsatuvchi omillar qanday guruhlardan tashkil topadi?

- Tarkibiy tuzilmasi bo'yicha XYuSlarning moliyaviy barqarorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar qanday ikki guruhdagi omillardan tarkib topadi?

- Harakat etish davriga muvofiq moliyaviy barqarorlikka o'z ta'sirini ko'rsatuvchi omillarni qanday guruhlarga ajratish mumkin?

- XYuSlarning moliyaviy barqarorligiga o'z ta'sirini ko'rsatuvchi asosiy ichki omillarga nimalar kiradi?

- Moliyaviy barqarorlikka ta'sir etuvchi tashqi omillarga nimalarni kiritish mumkin?

- XYuSning moliyaviy barqarorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarga bog'liq ravishda barqarorlik nimalarga bo'linishi mumkin?

- Ichki, tashqi va umumiy barqarorlik deyilganda nimalar tushuniladi?

- Moliyaviy barqarorlikni tahlil qilishning vazifalari nimalardan iborat?

- O'z aylanma mablag'lari, zaxiralar va xarajatlarni shakllantirishning boshqa manbalari ko'rsatkichlarining nisbatiga va zaxiralarning o'lchamiga bog'liq ravishda XYuSlar moliyaviy barqarorligining qanday tiplarini ajratib ko'rsatish mumkin?

- Absolut moliyaviy barqarorlik, sog'lom (normal) moliyaviy barqarorlik, nobarqaror moliyaviy ahvol va krizisli moliyaviy holat deyilganda nimalar tushuniladi?

- Moliyaviy holatni aniqlash uchun nimalarni o'z ichiga oluvchi moliyaviy tahlil o'tkaziladi?

- Moliyaviy tahlilning maqsadi nimalardan iborat?

- XYuSning sog'lom (normal) moliyaviy barqarorligi xususida qanday parametrlarni birgalikda olib qarab gapirish mumkin?

8.2. Moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari va ularni oshirish yo'llari

- Moliyaviy barqarorlikning tahlili nimalar yordamida amalga oshirilishi mumkin?

- Eng umumiy ko'rinishda XYuSning moliyaviy barqarorligini qanday ko'rsatkichlar karakterlaydi?

- Avtonomlik koeffitsiyenti, qarz kapitalining konsentratsiyalashuvi koeffitsiyenti, qarz va o'z mablag'larining nisbati koeffitsiyentlari qanday hisoblanadi?

- XYuS joriy faoliyatining moliyalashtirish o'z manbalari – o'z aylanma mablag'lari – bilan ta'minlanganligi qanday koeffitsientlar yordamida baholanadi?

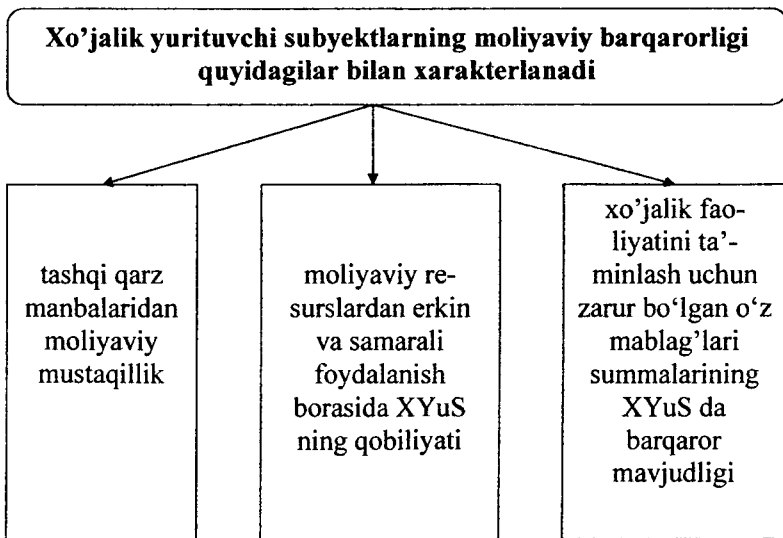
- Zaxiralar va xarajatlarning o'z kapitali bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti, moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti, o'z kapitalining man-yovrlilik koeffitsiyentlari qanday hisoblanadi va ular nimalarni angla-tadi?

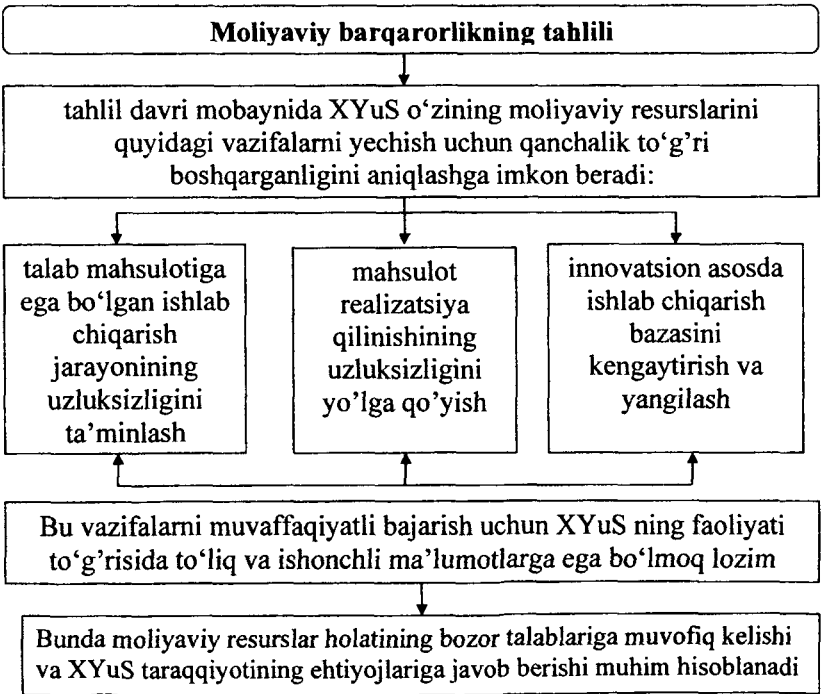
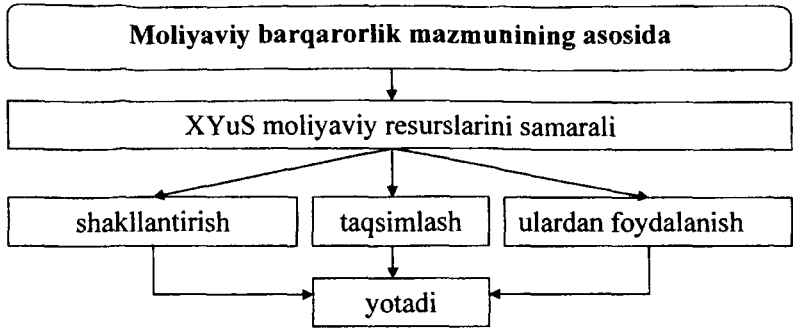
- XYuS moliyaviy barqarorligini oshirishning omillari nimalar-dan iborat?

8.4. Mustaqil o'zlashtirish uchun chizma materiallar

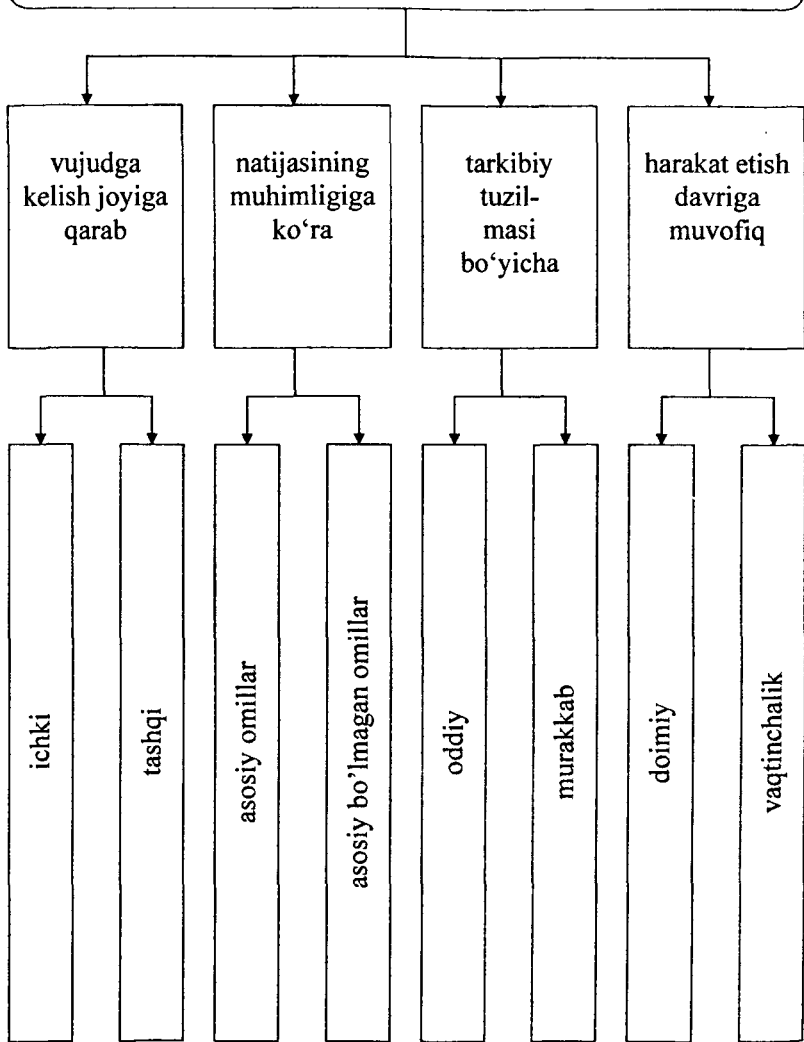
8-bob. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy barqaror- ligi: baholash, ko'rsatkichlari, oshirish yo'llari

8.1. Moliyaviy barqarorlik va uni ta'minlash omillari

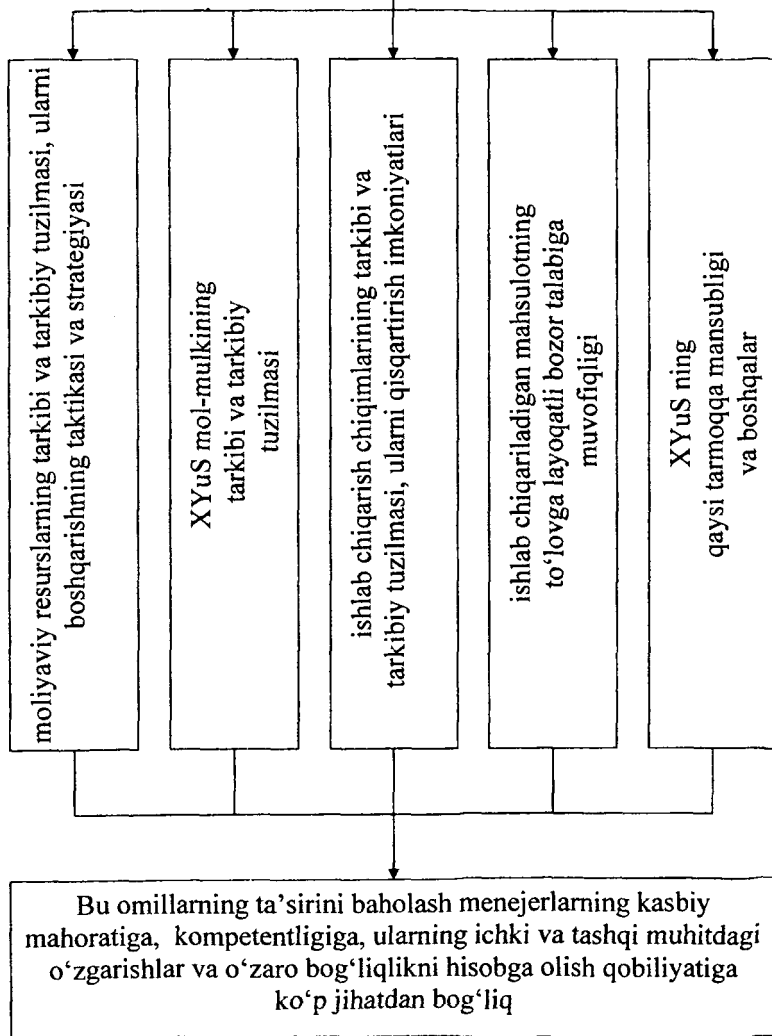

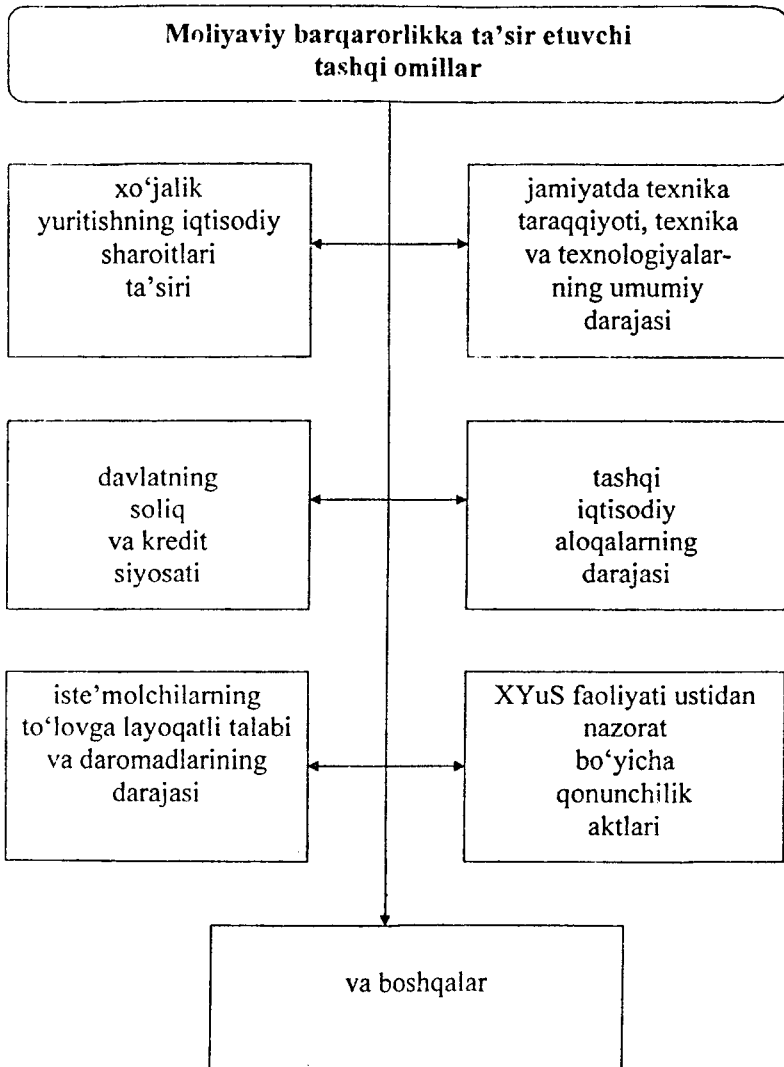
XYuS larning moliyaviy barqarorligiga ta'sir qiluvchi omillarning ma'lum bir belgilarga ko'ra klassifikatsiyalanishi

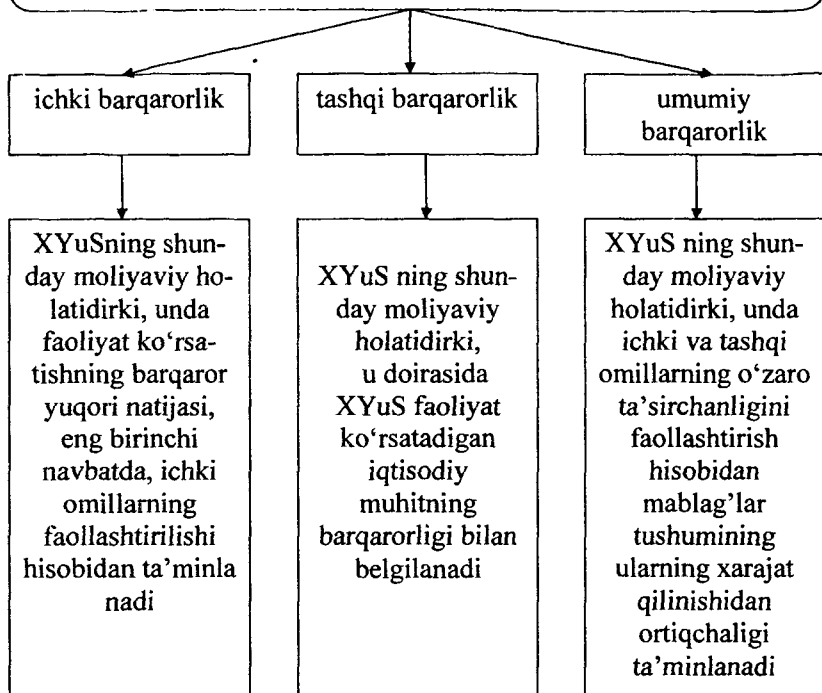
XYuS larning moliyaviy barqarorligiga o'z ta'sirini ko'rsatuvchi asosiy ichki omillar

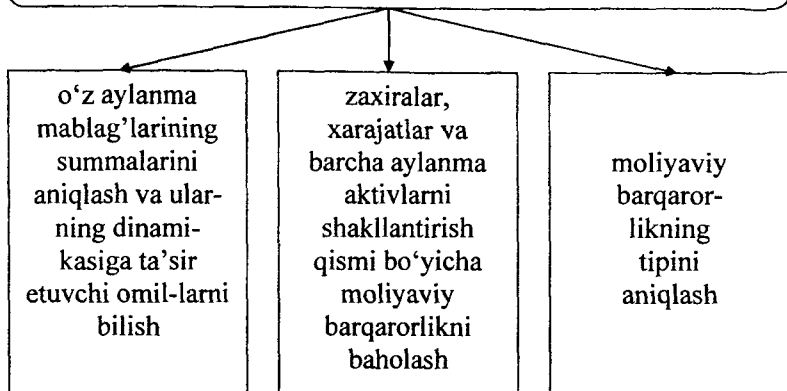

XYuS ning moliyaviy barqarorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarga bog'liq ravishda moliyaviy barqarorlik quyidagilarga bo'linishi mumkin

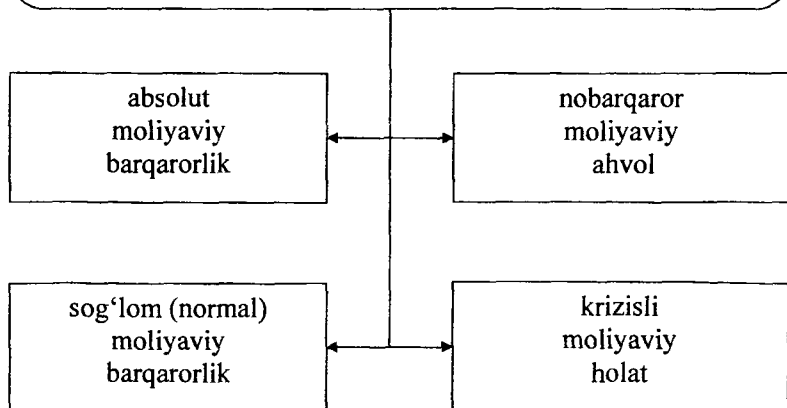

XYuSlar moliyaviy holatining barqarorligi moliyalashtirishda ehtiyojlarni qondirishning manbalari sifatida o'z va qarziy mablag'larning nisbati asosida hisoblanadigan nisbiy va absolyut ko'rsatkichlar tizimi bilan baholanadi. Yetarli bo'lmagan moliyaviy barqarorlik XYuS ni to'lovga noqobilikka va ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun unda mablag'larning mavjud bo'lmashligiga olib kelishi mumkin. Aksincha, ortiqcha moliyaviy barqarorlik esa taraqqiyotga to'sqinlik qilishga, ortiqcha zaxiralar tufayli xarajatlarning og'irlashuviga sabab bo'ladi.

**Moliyaviy barqarorlikni tahtil qilishning vazifalari
quyidagilardan iborat**

O'z aylanma mablag'lari, zaxiralar va xarajatlarni shakllantirishning boshqa manbalari ko'rsatkichlarining nisbatiga va zaxiralarning o'lchamiga bog'liq ravishda XYuS lar moliyaviy barqarorligining quyidagi tiplarini ajratib ko'rsatish mumkin

**Absolut
moliyaviy
barqarorlik**

...ning asosiy sharti noto'lovlar va ular kelib chiqish sabablarining mavjud emasligidir

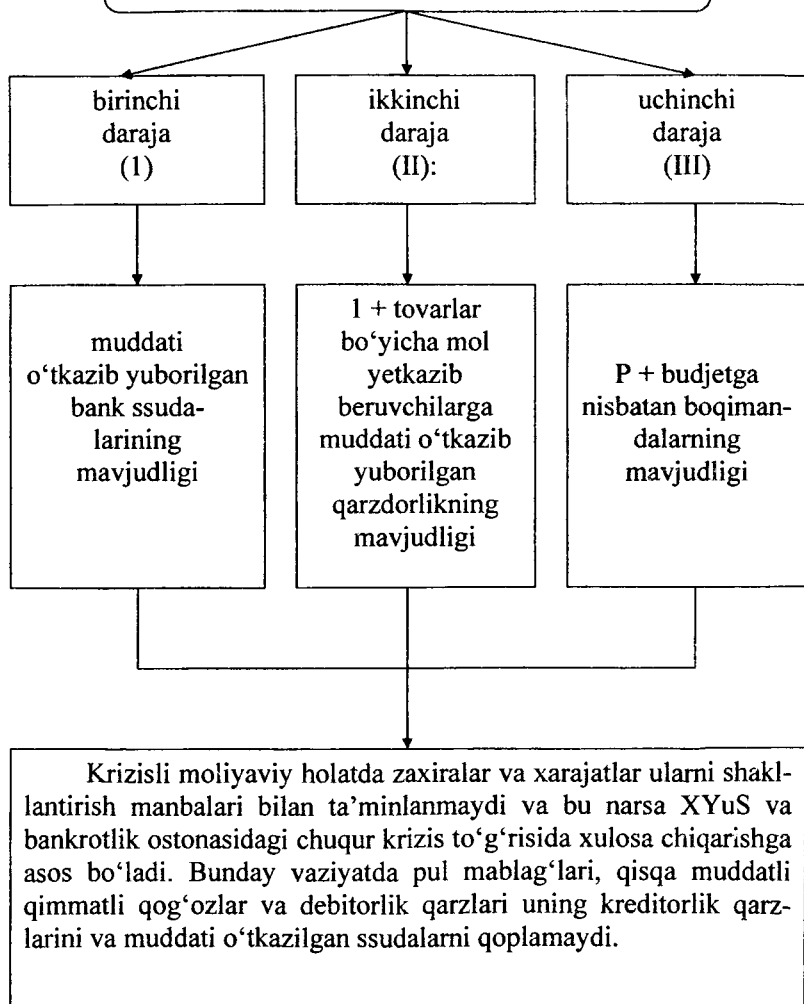
**Sog'lom
(normal)
moliyaviy
barqarorlik**

ichki va tashqi moliyaviy intizomning buzilmasligini taqozo etadi

**Nobarqaror
moliyaviy
ahvol**

moliyaviy intizomning buzilishi (mehnat haqini to'lashdagi kechikishlar, vaqtincha bo'sh turgan o'z mablag'lari, rezerv fondlari va boshqa fondlardan foydalanish), hisob-kitob schyotiga pul mablag'larining uzilishlar bilan tushishi, rentabellikning nobarqarorligi, moliyaviy rejaning, jumladan, foyda bo'yicha rejaning bajarilmasligi va h.k.lar bilan xarakterlanadi

Krizisli moliyaviy holat quyidagi bir necha darajalarga ega

XYuSning moliyaviy holati

kopleks tushuncha bo'lib, uning xo'jalik va tijoriy faoliyati jarayonida vujudga keladigan moliyaviy munosabatlar barcha elementlarining o'zaro ta'sirchanligini aks ettiradi

mablag'larni joylashtirish va ulardan foydalanish hamda ularni shakllantirish manbalari bilan xarakterlanadi

moliyaviy resurslarni shakllantirish va ulardan foydalanish jarayonlarini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar majmui bilan ham xarakterlanadi

aniqlash uchun quyidagilarni o'z ichiga oluvchi moliyaviy tahlil o'tkaziladi

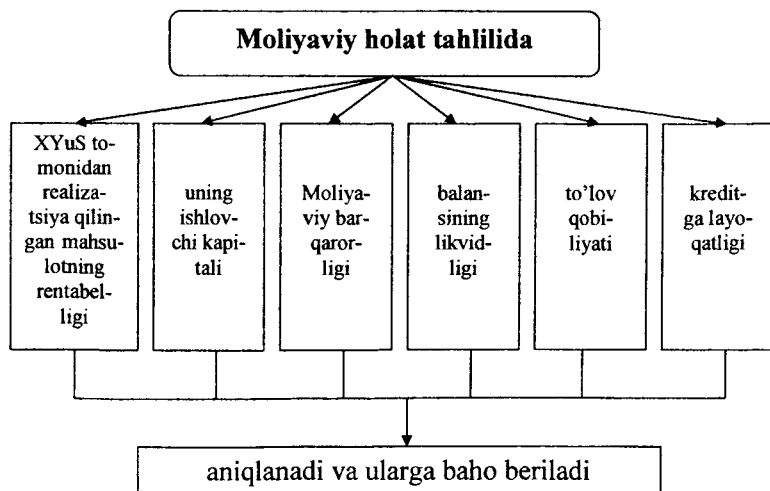
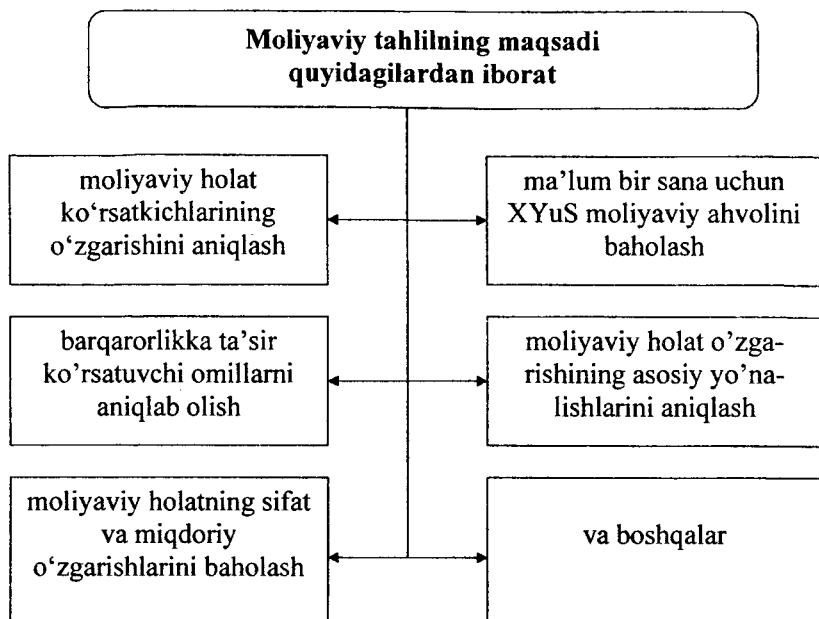
moliyaviy holatning ekspresstahlili (aktivlar va passivlar tarkibiy tuzilmasining, mol-mulk, zaxiralar va xarajatlar holatining tahlili)

moliyaviy barqarorlik tahlili

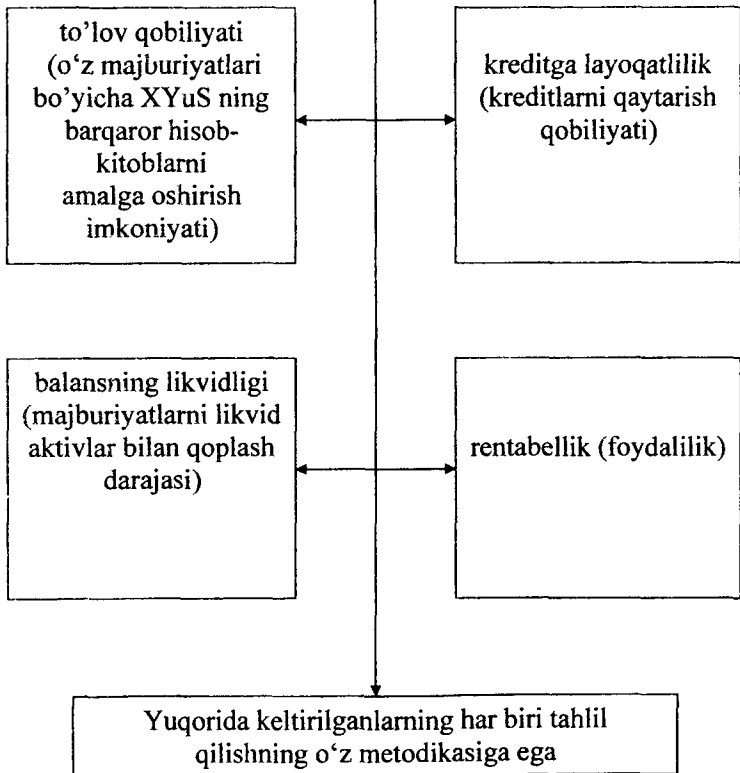
XYuS balansli likvidligining tahlili

faoliyatning moliyaviy natijalari tahlili;

rentabellik va ishbilarmonlik faolligi tahlili.

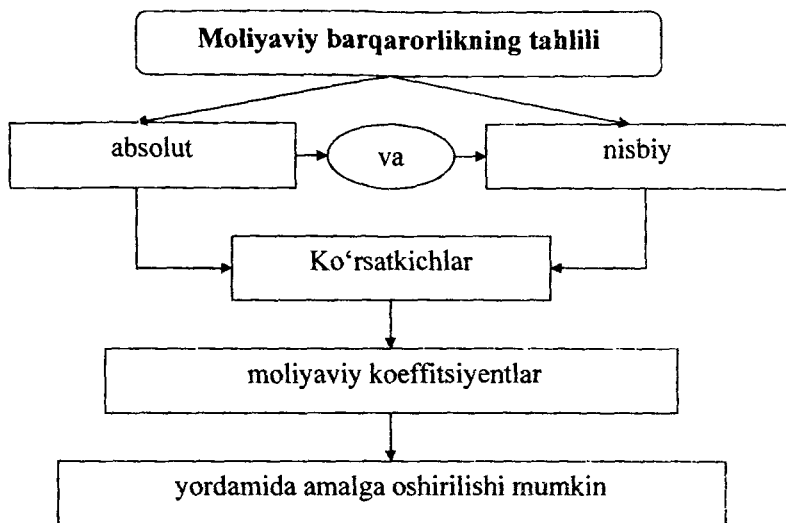

XYuS ning sog‘lom (normal) moliyaviy barqarorligi xususida quyidagi parametrlarni birgalikda olib qarab gapirish mumkin

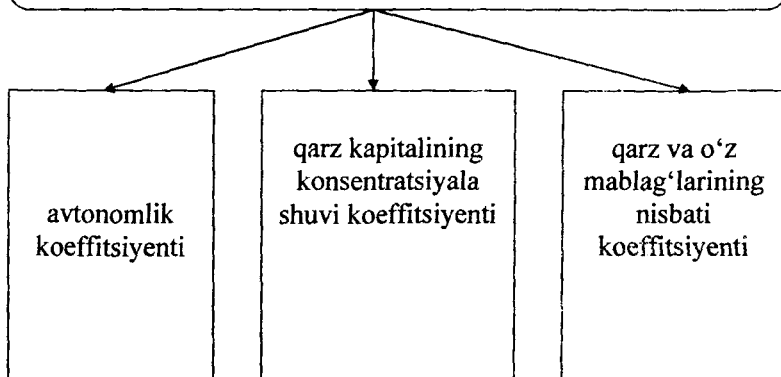

8.2. Moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari va ularni oshirish yo'llari

Eng umumiy ko'rinishda XYuSning moliyaviy barqarorligini quyidagi ko'rsatkichlar xarakterlaydi

Avtonomlik koeffitsiyenti

XYuSning barcha mulkiga joylashtirilgan o'z mablag'larining barcha mablag'larning umumiy summasidagi hissasi (salmog'i)ni ko'rsatadi

XYuSning moliyaviy ahvoli avtonomlik koeffitsiyentining darajasi 0,5 dan kichik bo'lmagan holda barqaror deb hisoblanadi. Bu XYuS ning yarim mulki uning o'z mablag'lari hisobidan shakllanganligini anglatadi

Avtonomlik koeffitsiyentining o'sishi moliyaviy barqarorlikning oshganligidan dalolat beradi

Qarz kapitalining kontsentratsiyalashuvi koeffitsiyenti

qarzniing kapital umumiy summasidagi salmog'ini aniqlab beradi

Qarzniing salmog'i qancha katta bo'lsa, XYuS ning moliyalashtirish tashqi manbalariga bog'liqligi, bundan kelib chiquvchi oqibatlar bilan birgalikda, shuncha yuqori bo'ladi

Qarz va o'z mablag'larining nisbati koeffitsiyenti

XYuS majburiyatlarining o'z mablag'lariga nisbati bilan aniqlanadi

Qarz va o'z mablag'larining nisbati koeffitsiyenti o'z mablag'lari aktivlariga joylashtirilgan har bir so'mga XYuS tomonidan qancha qarz mablag'lari jalb qilinganligini ko'rsatadi

Hisobot davri davomida bu koeffitsiyent darajasining ortishi XYuS jalb qilinayotgan qarz mablag'lariga bog'liqligining kuchayganligidan va moliyaviy barqarorligining pasayganligidan darak beradi

uning darajasi birga teng yoki undan kichik bo'lishi kerak

XYuS moliyaviy barqarorligini xarakterlovchi nisbiy ko'rsatkichlar

zaxiralar va xarajatlarning o'z kapitali bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti

moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti

O'z kapitalining manyovrlilik koeffitsiyenti

Zaxiralar va xarajatlarning o'z kapitali bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti

o'z aylanma mablag'lari summasining moddiy zaxiralar va xarajatlar qiymatiga nisbati bilan aniqlanadi

Bu koeffitsientning darajasi moddiy zaxiralar va xarajatlarning o'z manbalari bilan qanday qoplanganligini va qarz mablag'larini jalb qilishga muhtoj emasligini ko'rsatadi

Uning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan minimal darajasi 0,6-0,8 ga teng

Moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti

o'z aylanma mablag'larining joriy aylanma aktivlar summasiga nisbati bilan aniqlanadi

XYuS ga tegishli bo'lgan aylanma mablag'larning qancha qismi o'z kapitali hisobidan shakllantirilganligini ko'rsatadi

Agar uning darajasi 1 ga teng yoki undan katta bo'lsa, u holda bu absolut moliyaviy barqarorlikni anglatadi

Koeffitsientning darajasi 1 dan qancha past bo'lsa, XYuS moliyaviy holati shuncha nobarqarordir

Bu koeffitsientning kritik darajasi 0,1 ga teng

O'z kapitalining manyovrlilik koeffitsiyenti

XYuS o'z aylanma mablag'larining o'z kapitali summasiga nisbati orqali ifodalanadi

Bu koeffitsiyent o'z kapitalining qancha qismi joriy faoliyatni moliyalashtirishda foydalanilayotganligi va qancha qismi kapitallashtirilganligini ko'rsatadi

Uning 0,5 ga teng bo'lgan darajasi optimal hisoblanadi

XYuS moliyaviy barqarorligini oshirishning omillari

asosiy va aylanma mablag'larning mazmunini optimallashtirish: innovatsion texnologiyalar sotib olishni ko'paytirish, tugallanmagan ishlab chiqarishni qisqartirish, mahsulot tan-narxini pasaytirish

XYuS pul-hisob-kitob o'zaro aloqalarining samaradorligini oshirish

oqilona baho siyosati va foydani taqsimlashni optimallashtirish

muvaffaqiyatli moliyaviy strategiyani amalga oshirishni, XyuS-ning sog'lom (normal) ishini ta'minlovchi moliyaviy resurslarni shakllantirishning mumkin bo'lgan variantlarini asoslash

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 1992.
2. “2008-yilda O'zbekiston Respublikasi Davlat budjetining parametrlari va asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning prognozi to'g'risida” O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PP-744-sonli qarori, 2007-yil 12-dekabr.
3. Karimov I.A. O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyoti yo'li. –T.: O'zbekiston, 2007.
4. Karimov I.A. Mamlakatimiz taraqqiyoti va xalqimizning hayot darajasini yuksaltirish barcha demokratik yangilash va iqtisodiy isloho-timizning pirovard maqsadidir. –T.: O'zbekiston, 2007.
5. Karimov I.A. O'zbekiston – iqtisodiy islohotlarni chuqur-lashtirish yo'lida. –T.: O'zbekiston, 1995.
6. Karimov I.A. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. –T.: O'zbekiston, 1995.
7. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: O'zbekiston, 1997.
8. Karimov I.A. Bank tizimi, pul muomalasi, kredit, investitsiya va moliyaviy barqarorlik to'g'risida. –T.: O'zbekiston, 2005.
9. Бабич А., Павлова Л. Государственные и муниципальные финансы: Учебник для вузов. – М.: Финансы: ЮНИТИ, 1999.
10. Бабич А., Павлова Л. Финансы. Денежное обращение. Кредит: Учебник. –М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000.
11. Бланк И.А. Основы финансового менеджмента. В 2-х то-мах. Киев: Ника-центр, 1999.
12. Долан Е., Кемпбелл К., Кемпбелл Р. Денги, банковское дело и денежно-кредитная политика. Москва-Ленинград: «Профико», 1991.
13. Дробозина Л.А. Общая теория финансов. – М.: Банки и биржи, 1999.
14. Дибал С.В. Финансовый анализ: теория и практика. Учебное пособие. –СПб., 2004.
15. Инновационная экономика. –М.: 2001.
- Jurnallar: “O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi”, “Soliq to'lovchining jurnali”, “Vozor, pul va kredit”, “Экономическое обозрение”, Вопросы экономики”, “Финансы”, “Налоговый вестник” (Rossiya).
16. Пономаренко Е.В. Финансы общественного сектора Рос-сии. – М., 2001.
17. Пономаренко Е.В. Финансовые приоритеты общественного сектора экономики, –М., 2001.
18. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учебное пособие. –М.: Финансы и статистика, 2003.

19. Романовский М., Врублевская О., Сабанти Б. Финансы: Учебник для вузов. – М.: Юрайт, 2000.
20. Румянцева Е.Е. Финансы организаций. – М., 2003.
21. Румянцева Е.Е. О новых подходах к управлению финансами предприятий // Финансы и кредит. 2004. №24.
22. Сабанти Б. Теория финансов: Учебное пособие. –М.: Менеджер, 1998.
23. Ковалев В.В. Введение в финансовый менеджмент. – М., 2001.
24. Котляр Е.А., Самойлов Л.Л., Лактионова О.О. Искусство и методы финансового планирования. – М., 2004.
25. Колб Р.В. Родригес Р.Д. Финансовый менеджмент: Учебник / Пер. с англ. – М., 2001.
26. Любимцев Ю.И. Финансовая политика: российский пут. – М., 2005.
27. Ли Ч.Ф., Финнерти Дж.И. Финансы корпораций. –М., 2000.
28. Лихачева О.Н. Финансовое планирование на предприятии: Учебно-практическое пособие. – М., 2003.
29. Масленченков Ю.С., Комиссаров Д.В. Специфика финансов и менеджмента стабильного предприятия в условиях социальной рыночной экономики. – М., 2002.
30. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципи, проблемы и политика. В.2-х т. / Пер. с англ. – М.: Республика, 1993.
31. Незамайкин В.Н., Юрзинова И.Л. Финансы организаций. – М., 2005.
32. Пенков Б.Е. Управление капиталом предприятия: финансовый анализ и принятие решений. –М., 2001.
33. Haydarov N. Davlat moliyasini boshqarish. -T.: Akademiya, 2005.
34. Internet saytlari:

www.minfin.ru

www.mf.uz

www.budget.ru

www.df.ru

www.gov.uz

www.mfa.uz

www.mfer.uz

www.cer.uz

www.analitik.org.ua

www.mstu.edu.ru

www.eduworld.ru

www.businessvoc.ru

www.i-u.ru

www.eerc.ru

www.darvoza.uz/

www.cagateway.org.

www.dcc.uz

M U N D A R I J A

1-bob. Xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyasi - davlat moliyaviy salohiyatining asosi

1.1.	Davlatning moliyaviy salohiyati va uning xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyasi bilan o'zaro bog'liqligi.....	3
1.2.	Moliyaviy salohiyat o'sishining omillari.....	4
1.3.	Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar.....	6
1.4.	Mustaqil o'zlashtirish uchun chizma materiallar.....	8

2-bob. Xo'jalik yurituvchi subyektlarni moliyaviy isloh qilish

	Xo'jalik yurituvchi subyektlarni isloh qilish va ular	
2.1.	moliyaviy xo'jaligini qayta qurishning zarurligi	22
2.2.	Xo'jalik yurituvchi subyektni moliyaviy isloh qilinish samaradorligini baholash.....	25
2.3.	Moliyaviy rezervlar – xo'jalik yurituvchi subyektni isloh qilish tizimida	29
2.4.	Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar.....	39
2.5.	Mustaqil o'zlashtirish uchun chizma materiallar.....	42

3-bob. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy resurslari

3.1.	Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy resurslari va kapitali.....	64
3.2.	Xo'jalik yurituvchi subyektni moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligi	67
3.3.	Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar.....	71
3.4.	Mustaqil o'zlashtirish uchun chizma materiallar.....	72

4-bob. Asosiy va aylanma kapital doiraviy aylanishining moliyaviy aspektlari

4.1.	Asosiy kapital doiraviy aylanishining mohiyati, tarkibiy tuzilmasi va samaradorligi.....	82
4.2.	Aylanma kapital: mazmuni, tarkibiy tuzilmasi va foydalanish samaradorligi	91
4.3.	Aylanma mablag'larni me'yoralashtirish.....	96
4.4.	Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar.....	100
4.5.	Mustaqil o'zlashtirish uchun chizma materiallar.....	104

5-bob. Xo‘jalik yurituvchi subyektning ishlab chiqarish chiqimlari, foydasi va rentabelligi

5.1	Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning xarajatlari:mohiyati, tarkibi, klassifikatsiyalanishi va samaradorligini baholash...	127
5.2.	Foyda, uni shakllantirish va undan foydalanish.....	133
5.3.	Rentabellik va uni oshirish yo‘llari.....	138
5.4.	Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar.....	140
5.5.	Mustaqil o‘zlashtirish uchun chizma materiallar.....	143

6-bob. Xo‘jalik yurituvchi subyektning baho siyosati va baholarni shakllantirish asoslari, marketing strategiyasining moliyaviy jihatlarini

6.1.	Baholarni shakllantirishning obyektiv asoslari	163
6.2.	Baho turlari, uning tarkibiy tuzilmasi va baholarni shakllantirish metodlari.....	166
6.3.	Xo‘jalik yurituvchi subyekt marketing strategiyasining moliyaviy jihatlarini.....	176
6.4.	Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar.....	183
6.5.	Mustaqil o‘zlashtirish uchun chizma materiallar.....	188

7-bob. Ishlab chiqarishni yangilash va modernizatsiyalash investitsion dasturlarini moliyalashtirish

7.1.	Xo‘jalik yurituvchi subyektlarni tarkibiy jihatdan qayta qurish – kompleks muammo.....	216
7.2.	Xo‘jalik yurituvchi subyektning innovatsion-investitsion strategiyasini shakllantirish.....	217
7.3.	Investitsiyalar: manbalari, baholash va samaradorligi.....	219
7.4.	Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar.....	223
7.5.	Mustaqil o‘zlashtirish uchun chizma materiallar.....	225

8-bob. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy barqarorligi: baholash, ko‘rsatkichlari, oshirish yo‘llari

8.1.	Moliyaviy barqarorlik va uni ta‘minlash omillari	243
8.2.	Moliyaviy barqarorlik ko‘rsatkichlari va ularni oshirish yo‘llari.....	248
8.3.	Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar.....	251
8.4.	Mustaqil o‘zlashtirish uchun chizma materiallar.....	253

T. S. MALIKOV

**Moliya: xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyasi
(o'quv qo'llanma)**

Muharrir H.Teshaboev
Kompyuterda sahifalovchi D.Safarova

Bosishga ruxsat etildi 28.08.2010. Qog'oz bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$.

Hisob-nashr tabog'i 17,2 b.t. Adadi 250 Buyurtma №53

“IQTISOD–MOLIYA” nashriyotida tayyorlandi
100084, Toshkent, Kichik halqa yo'li ko'chasi, 7–uy

«HUMOYUNBEK - ISTIQLOL MO'JIZASI» bosmaxonasi
100000, Toshkent, Qori-Nijoziy ko'chasi, 39-uy.

